

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

МАРГІТИЧ КАТЕРИНА ЄВГЕНІВНА

УДК 371.134:373.3:7(043)

**ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ В УГОРСЬКОМОВНИХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗАКАРПАТТЯ**

13.00.04 – теорія та методика професійної освіти

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
кандидат педагогічних наук,
доцент О. П. Хижна

Київ – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП		4
РОЗДІЛ I	ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УГОРСЬКОМОВНИХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗАКАРПАТТЯ.....	16
	1.1. Професійна підготовка майбутнього вчителя початкової школи як соціально-педагогічна проблема	16
	1.2. Теоретичні засади підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів	22
	1.3. Історико-педагогічний аналіз проблеми формування національної свідомості угорськомовної молоді Закарпаття	35
	<i>Висновки до першого розділу</i>	86
РОЗДІЛ II	ЕФЕКТИВНІСТЬ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УГОРСЬКОМОВНИХ ЗНЗ ЗАКАРПАТТЯ.....	91
	2.1. Діагностика рівнів готовності студентів до формування національної свідомості учнів початкової школи в угорськомовних загальноосвітніх школах II-III ступеня	91
	2.2. Експериментальна модель підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості учнів початкової школи в угорськомовних загальноосвітніх школах II-III ступеня.....	115

2.3. Розвиток готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів засобами педагогічних технологій.	141
2.4. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи	162
<i>Висновки до другого розділу</i>	189
ВИСНОВКИ	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	196
ДОДАТКИ	211

ВСТУП

Актуальність теми. Своєрідність історичного етапу, який переживає Україна, процеси розбудови й утвердження суверенної, правової, демократичної, соціально орієнтованої держави передбачають істотну трансформацію світоглядних орієнтацій, прагнення інтеграції у світовий економічний, політичний, інформаційний і культурний простір. Становлення національної освітньої системи в Україні відбувається в умовах прискореного входження у світове співтовариство, зростання впливу етнічного фактора на процеси збереження цілісності національної державності та відновлення духовних пріоритетів суспільства. Про це наголошується в Законах України "Про освіту", "Про загальну середню освіту", Державній національній програмі "Освіта" ("Україна XXI століття"), національній доктрині розвитку освіти, що утверджують національну ідею, сприяють національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями.

У цьому контексті особливого значення набуває Концепція національного виховання, в якій підкреслюється важливість передачі молодому поколінню соціального досвіду і багатства духовної культури народу та формування особистісних рис громадянина України, найважливішими з яких варто вважати національну свідомість та патріотизм. Згідно з концепцією високий рівень сформованості національної свідомості, знання національної психології і характеру народу, його культурно-історичних традицій, морально-етичної спадщини, історії та сучасності є одним з найважливіших аспектів психолого-педагогічної готовності вчителя початкової школи до своєї професійної діяльності. Адже майбутнє країни, її подальший розвиток значною мірою

залежить від особистості вчителя початкової школи, що має виключний вплив на формування національної свідомості, ціннісних орієнтацій, моральних якостей, естетичних поглядів учнів та їхніх переконань. Учитель водночас виступає для молодших школярів духовним наставником, провідником соціального та історичного досвіду, вихователем, організатором тощо. Такий багатофункціональний характер діяльності вчителя початкової школи зумовлює важливість його підготовки до формування національної свідомості молодших школярів, що представляє собою фокус людського бачення світу, міру розуміння природи і суспільства, соціальних відносин, поглядів на світ і своє місце у ньому. Формування національної свідомості молодших школярів охоплює всебічне пізнання рідного народу, його історії, культури, духовності і на цій основі – пізнання кожним учнем, вихованцем самого себе і як індивідуальності, і як частки своєї нації, а через неї всього людства, організацію самонавчання і самовиховання, найефективніших шляхів розвитку і самовдосконалення особистості.

Національна ідея має об'єднувати націю, надихати людей на життєтворення, слугувати мирилом оцінки соціально-економічного та політичного розвитку. Така ідея об'єднує різні за характером та ментальністю регіони, оскільки не суперечить їхнім внутрішнім потребам. Україна, як поліетнічна світська держава, у процесі досягнення своїх геополітичних інтересів має накопичувати екологічні, культурні, політичні успіхи, забезпечуючи зростання добробуту та культури своїх громадян, сприяти розвою регіонів та етносів, що її формують.

Національні концепції вітчизняної освіти і виховання, враховуючи культурно-історичний досвід свого та інших народів, головними завданнями ставлять не лише вивести справу навчання і виховання з тієї глибокої кризи, в якій вона нині перебуває, а й докорінно реформувати її, піднести до вищих світових стандартів. Концептуальне осмислення провідних проблем національної освіти і виховання переконує в тому, що демократизація, гуманізація і гуманітаризація їх

неможливі без відродження вітчизняних культурно-історичних, народне педагогічних, народознавчих виховних традицій.

Національна система виховання постійно відтворює і поглиблює емоційно-естетичний, художньо-творчий, моральний та інтелектуальний компоненти свідомості рідного народу, створює умови для розвитку і розквіту природних задатків і талантів кожного громадянина України, формування духовного потенціалу – найвищої цінності нації, держави. Національне виховання реалізує глибоке і всебічне пізнання рідного народу, його історії, культури, духовності і на цій основі – пізнання кожним учнем, вихованцем самого себе як індивідуальності і як частки своєї нації, а через неї всього людства, організацію самонавчання і самовиховання, найефективніших шляхів розвитку і самовдосконалення особистості.

Нині, спираючись на глибинні національно-виховні традиції свого народу, поступово відроджується національна система виховання, яка тривалий час нехтувалась та заборонялась. [24, с. 49-52.] Такому відродженню свого часу значно сприяла науково-педагогічна діяльність Софії Русової, яка вважала, що національне виховання є певним підґрунтям у справі відродження душі народу, а творчі сили українських дітей мають бути якнайкраще збуджені національним матеріалом, тобто таким, який найбільш поширений у тій чи іншій місцевості [42, с. 8].

Високий рівень духовності української культури відіграє вирішальну роль у формуванні педагогічно-виховних традицій. Для кожної держави, яка дбає про своє майбутнє, є актуальним питання національного виховання.

Суспільна свідомість уже виробила істину: національне виховання – то не те, що може бути, а може й не бути, а першооснова демократичних засад освіти й виховання, першооснова поваги держави до самої себе [25].

Національна система виховання має відображати історичні, географічні,

економічні і психологічні особливості українського народу, бути адекватною його світоспийманню.

К.Д.Ушинський зазначав, що виховання, побудоване на народних традиціях, має такий позитивний виховний потенціал, якого не мають навіть найкращі педагогічні системи. На його думку, тільки народне виховання, що відбиває психологічні, соціально-екологічні і культурні особливості народу, його життя і прагнення, може мати “ справжню розвиваючу силу ” [50, с. 3-40].

“Головна мета національного виховання – набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді, незалежно від національної приналежності, особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури” [27, с.18].

Сучасні концепції національного виховання наголошують на важливості національної спрямованості освіти, її органічної єдності з національною історією і традиціями, на збереженні і збагаченні культури українського народу. Отже, метою виховного процесу є осмислення проблеми формування національної свідомості особистості в межах розбудови українського суспільства, виховання у підростаючого покоління активності, ініціативності, автономності, як необхідних цінностей сучасної людини в перехідний період розбудови українського громадянського суспільства. Тому найважливішою проблемою українського громадянського суспільства є визнання людини найвищою соціальною цінністю та реальне забезпечення її основних прав і свобод, створення умов для забезпечення самоцінності кожної окремої особистості.

Кожен громадянин суверенної України повинен мати свою національну свідомість і самосвідомість. Без духовного багатства, сконденсованого в цих поняттях, неможливий повноцінний внутрішній світ людини-громадянина.

Національна свідомість формується всіма засобами рідної мови, історії, культури, мистецтва, народними традиціями і звичаями тощо.

Особливого значення ці ідеї набувають в умовах Закарпаття, адже поліетнічну структуру населення Закарпаття часто називають мікромоделлю євроазійського поліетнічного простору. В ній, як у краплині води, відображаються всі етнополітичні й етнокультурні процеси Євразії. Проте Закарпаття суттєво відрізняється від інших багатонаціональних регіонів України тим, що знаходиться на державному кордоні чотирьох країн (Угорщини, Словачії, Румунії, Польщі) і є етнічним стиком багатьох народів.

Тож пріоритетом у підготовці вчителів початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ Закарпаття стає усвідомлення нерозривної єдності всього українського народу, незалежно від національності та віросповідання, мови, традицій, звичаїв і культури формування національної свідомості при збереженні національної ідентичності малих спільнот. Концептуальне осмислення та вирішення проблеми підготовки вчителів початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів в межах розбудови українського суспільства сприятиме вихованню у підростаючого покоління активності, ініціативності, автономності, як необхідних цінностей сучасної людини в перехідний період розбудови українського суспільства.

Сучасна педагогічна наука і практика має великий доробок в галузі дослідження процесу формування національної свідомості. Наукові передумови формування національної свідомості молоді та теоретико-методологічні аспекти цієї проблеми досліджувалися В.Іванишиним, Я.Радевич-Винницьким. Провідне значення державотворення в житті нації розкрив у своїх працях Я.Дашкевич. У наукових працях В.Жмира досліджено національну свідомість як вияв національної інтеграції, у дослідженнях С.Гессена, Р.Берези – спрямування національної творчості на розв'язання загальнолюдських культурних завдань.

Науковець Я. Грицак здійснив одну з перших спроб розглянути українську історію XIX- XX століття у контексті західних теорій нації та націоналізму, І.Кресіна розробила системологічну концепцію національної свідомості у контексті політичних процесів, що відбуваються в Україні та світі. Осмислення всієї гами теоретичних, зокрема філософських, етнополітологічних та етнодержавознавчих проблем, пов'язаних з піднесенням національної свідомості, подоланням упередженості до націоналізму, розвитком окремих складових української національної свідомості стали предметом дослідження в працях І.Вакарчука, В.Кременя, І.Кураса, М.Мокляка, Ю.Римаренка, В.Смолія.

Методологічний аспект формування національної самосвідомості студентства ґрунтовно досліджено у працях В.Мандрагела, психологічну сутність національної свідомості й самосвідомості дослідив М.Боришевський. Заслужують на увагу історико-педагогічні дослідження П.Лізанця, О.Лавера, Л.Ярошенко, Н.Каменської, С.Павлюка, Р.Осипець, Г.Вереса, теоретико-методологічні основи формування національної свідомості етнічних спільнот як однієї з головних ланок формування молоді особистості стали предметом дослідження П.Кононенка, Н.Косаревої, О.Вишневського, Г.Філіпчука, педагогічні засади національного виховання як одного з дієвих чинників розвитку та формування особистості молоді людини розкрито в працях Г.Вереш, П.Гусака, В.Кузя, Ю.Руденка, З.Сергійчук, О.Опаленик, та інших.

Важливого значення в межах дослідження проблеми формування національної свідомості молодших школярів угорської меншини набуває виявлення можливостей та ефективності впливу на цей процес учителя, здатного активізувати інтерес і потребу учнів у власному творчому розвитку. Саме тому проблема підготовки вчителя до роботи в угорській школі набула актуальності в працях П.Лізанця, Н.Гуйванюк, П.Чучки, Е.Горват, С.Панько, М.Кухти.

Значущість та недостатня теоретична і практична розробленість проблеми підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів Закарпаття, необхідність розв'язання її в умовах сьогодення зумовили вибір теми дослідження: *"Підготовка вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних загальноосвітніх навчальних закладах Закарпаття"*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано згідно з тематичним планом науково-дослідної роботи кафедри педагогіки, психології та теорії управління освітою Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти та Інститутом суспільствознавства "LIMES", що діє при Закарпатському угорському інституті імені Ф.Ракоці II (протягом 2002–2008 років замовлення МОН України, наказ № 141 від 10.09.2003 р.). Воно є складовою дослідницького проекту "Мозаїка – 2001", (реєстраційний номер 0193U044995).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 7 від 31.01.2008 р.) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 6 від 17.06.2008 р.).

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні структурно-функціональної моделі підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних загальноосвітніх школах Закарпатської області та перевірці її ефективності в умовах реального навчально-виховного процесу.

Відповідно до мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. На основі історико-філософського та психолого-педагогічного аналізу наукових ідей і теоретико-методологічних підходів до формування національної свідомості виявити чинники і педагогічні умови процесу підготовки студентів за

спеціальністю “початкова освіта” до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ Закарпаття.

2. Обґрунтувати і створити структурно-функціональну модель підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ Закарпаття.

3. Визначити фактичні рівні готовності вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ Закарпаття.

4. Експериментально перевірити ефективність створеної моделі підготовки майбутнього вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів і розробити практичні рекомендації щодо її впровадження.

Гіпотеза дослідження: підготовка вчителів початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ Закарпаття буде ефективною за умови забезпечення переростання етнічної самосвідомості в національну свідомість через чітко організовану систему навчання та національного виховання, основними чинниками якої є: вивчення української мови як важливого чинника духовності і консолідації нації; ознайомлення з культурними набутками, які сприяли прогресивному розвитку нації в усіх сферах її функціонування; створення студентам сприятливих умов для трансформації теоретичних знань і практичних умінь з формування національної свідомості молодших школярів у реальний навчально-виховний процес угорськомовних ЗНЗ.

Об’єкт дослідження — професійна підготовка майбутнього вчителя початкової школи.

Предмет дослідження — процес підготовки майбутнього вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ Закарпаття.

Для розв’язання поставлених завдань використано такі **методи дослідження:**

– теоретичні: історико-логічний, теоретичний аналіз наукових підходів до розв’язання проблеми формування національної свідомості – для комплексного аналізу досвіду підготовки учителів до формування національної свідомості учнів; метод моделювання – з метою побудови структурно-функціональної моделі підготовки студентів до досліджуваної складової професійної діяльності вчителя початкової школи;

– емпіричні: анкетування, опитування, бесіда, спостереження, вивчення та аналіз продуктів діяльності студентів, учнів та вчителів початкової школи – для вивчення практичного стану та результатів формування національної свідомості молодших школярів в практиці роботи сучасних угорськомовних шкіл Закарпаття, а також в процесі педагогічного експерименту;

– педагогічний експеримент – для перевірки ефективності розробленої структурно-функціональної моделі підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів у ЗНЗ Закарпаття;

– математичні методи обробки експериментальних даних, які дозволили виявити достовірність одержаних результатів.

Експериментальна база дослідження.

Дослідно-експериментальною базою було обрано Закарпатський угорський інститут імені Ф. Ракоці II, Мукачівський гуманітарно-педагогічний інститут та Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти.

Всього в експерименті брали участь 400 студентів, 345 учнів та 64 вчителі початкової школи. Дослідження здійснювалося впродовж 1998–2008 рр. та охоплювало три етапи науково-педагогічного пошуку.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше:

– *теоретично обґрунтовано та створено* структурно-функціональну модель підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів, яка реалізується через діагностику та

розвиток складових національної свідомості особистості, цілеспрямоване формування позитивних стереотипів діяльності з метою налагодження толерантних міжетнічних та міжнаціональних відносин і є цілісною системою удосконалення процесу формування свідомих громадян України, що належать до угорськомовної меншини Закарпаття;

– *розроблено* сутнісну характеристику рівнів готовності вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів;

– *удосконалено* критерії та показники готовності студентів спеціальності “початкова освіта” до педагогічної діяльності, що стосується формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ Закарпаття.

Дістав подальшого розвитку особистісний підхід до визначення змісту і форм навчально-виховної діяльності на основі комплексного застосування проблемних завдань та ігрового моделювання міжетнічних і міжнаціональних стосунків з метою підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів.

Практичне значення одержаних результатів. Застосування обґрунтованої та створеної у дослідженні структурно-функціональної моделі підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів забезпечило зростання рівня готовності студентів експериментальних груп до досліджуваного виду їх майбутньої професійної діяльності.

Підготовлено методичні рекомендації для класних керівників молодших класів загальноосвітніх навчальних закладів та кураторів академічних груп вищих навчальних закладів. Їх впровадження сприятиме розробці курсів з педагогіки, історії педагогіки, педагогічних технологій, методики викладання конкретних дисциплін, методичних рекомендацій з теорії та історії педагогіки для студентів, широкого кола вчителів, вихователів, керівників системи освіти; розробці спецкурсів, спецсемінарів з педагогічних дисциплін; роботі студентських

наукових гуртків, виконанню курсових та дипломних робіт; діяльності теоретико-методологічних та методичних семінарів кафедр педагогічних вищих навчальних закладів, шкіл, самоосвіті вчителів з проблеми формування національної свідомості школярів.

Основні результати дослідження впроваджено у процес підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня “бакалавр” у Закарпатському угорському інституті імені Ф. Ракоці II (довідка № 200 від 21.08.2008 р.), Мукачівському гуманітарно-педагогічному інституті (довідка № 283 від 09.07.08 р.); Закарпатському інституті післядипломної педагогічної освіти (довідка № 148/09 від 04.09.08 р.).

Особистий внесок здобувача. У наукових статтях, написаних у співавторстві з О. П. Хижною та О. В. Химинець, автору належить здійснення цілісного системно-структурного аналізу концепції формування національної свідомості угорськомовної молоді Закарпаття; вивчення уподобань і ціннісних орієнтацій майбутніх учителів початкової школи з числа угорської меншини; розробка методичних рекомендацій з викладання української мови в угорських гімназіях і вищих навчальних закладах.

Із опублікованих у співавторстві наукових працях у дисертації автором використані тільки його власні ідеї та розробки.

Вірогідність й аргументованість одержаних наукових результатів і висновків забезпечується всебічним аналізом предмета дослідження, теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних позицій, використанням взаємодоповнюючих методів, адекватних об’єкту, предмету, меті та завданням дослідження, поєднанням кількісного та якісного аналізів експериментальних даних, обробкою отриманих даних за допомогою методів математичної статистики.

Апробація основних результатів дослідження. Основні положення і

висновки дослідження знайшли відображення у доповідях і виступах на: Міжнародних науково-практичних конференціях: “Освіта для майбутнього розвитку” (Київ, 2002), “Мова й освіта на початку ХХІ століття” (Берегово, 2004), “Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі” (Київ, 2005), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість” (Київ, 2005), та науково-практичні семінари “Проблеми післядипломної освіти” (Ужгород, 2001, 2003, 2006, 2007).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковано у 14 наукових працях (12 одноосібних), серед яких 1 підручник (надано гриф МОН України), 5 статей у фахових виданнях з педагогіки, 8 в інших наукових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається із вступу, двох розділів з висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (257 найменувань) та 8 додатків; містить 4 таблиці, 5 рисунків. Загальний обсяг дисертації становить 255 сторінок, з яких 200 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ І
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ
ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
СВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УГОРСЬКОМОВНИХ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗАКАРПАТТЯ

1.1. Професійна підготовка майбутнього вчителя початкової школи як соціально-педагогічна проблема

У сучасному соціокультурному просторі становище освіти складне й суперечливе. З одного боку, ще в ХХ–му столітті освіта стала однією з найважливіших сфер людської діяльності, а величезні досягнення в цій галузі покладені в основу грандіозних соціальних і науково-технологічних перетворень, характерних для нового століття. З іншого боку, в ХХІ столітті розширення сфери освіти й зміна її статусу супроводжуються загостренням низки проблем і свідчать про кризу освіти.

Численні заходи, реалізовані з метою удосконалення освітнього процесу або його пристосування до наявних умов, не завжди були послідовними: найчастіше результат проведення того чи іншого заходу залежав від того, наскільки урядовці в системі освіти знайомі з певними методами і від їх ставлення до них. Об'єктивні дані про ефективність проведених заходів часто не збиралися і, як наслідок, не було можливості ухвалити достатньо обґрунтовані адміністративні рішення.

Глибокі соціальні, духовні й економічні зрушення, що відбуваються в Україні, спонукають до реформування системи освіти, яка має сприяти утвердженню людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому

розкриттю її здібностей, задоволенню різних освітніх потреб, забезпеченню пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи. Колишній погляд на професійну підготовку вчителя в царині усталеного знання поступово відходить у минуле. Формула “освіта на все життя” замінюється новою – “освіта через усе життя” [7, с. 6]. Така тенденція орієнтує освітній процес на гуманістичні цінності, розкриття творчого потенціалу особистості, зумовлює приведення системи підготовки майбутніх фахівців у відповідність до міжнародних освітніх стандартів.

Конституція України (1993 р.), Закон України “Про освіту” (1991 р.), Закон України “Про вищу освіту” (1997 р.), Державна програма “Вчитель” (1997 р.), Концепція педагогічної освіти (1998 р.), Національна доктрина розвитку освіти у XXI столітті (2001 р.), останні концептуальні дослідження проблем та напрямів побудови громадянського суспільства з його самодостатньою освітньою інфраструктурою засвідчують здатність держави трансформувати освітній простір до вимог і стандартів Болонської декларації та зумовлюють об’єктивні орієнтири політики розвитку української освіти: демократизація держави розпочинається з демократизації навчального закладу, а інтеграція країни в європейський простір – з доступу громадян України до якісної освіти та утвердження високого статусу педагогічних працівників в українському суспільстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з проблеми підготовки педагога дозволяє умовно виділити в цій області три групи досліджень.

До першої групи відносяться дослідження, пов’язані з розглядом теоретико-методологічних основ формування і розвитку особистості педагога в системі безперервної педагогічної освіти: С.І. Архангельський, Е.П. Белозерцев, Р.С.Буре,

С.Г. Вершловський, Т.І. Ерофєєва, С.А. Козлова, Л.М. Комісарова, Н.В. Кузьміна. Ю.М. Кулюткін, О.А. Панько, Л.В. Поздняк, Г.С. Сухобська, В.О. Сластьонін, А.І.Щербаков, Н.Д. Хмель, В.І. Ядешко та ін.

До другої групи відносяться дослідження присвячені вивченню процесу формування у студентів педвузу і молодих вчителів основ педагогічної майстерності, різноманітних професійних вмінь з педагогічних технологій (загальнопедагогічних, дидактичних, комунікативних, організаторських, прогностичних, діагностичних тощо), їх готовності до здійснення, як різних видів навчально-виховної роботи, так і цілісного педагогічного процесу: О.А.Абдулліна, Ю.П. Азаров, О.М. Алексахіна, Т.Ю. Баскакова, А.М.Бородич, К.М. Дурай-Новакова, О.В. Драгунова, Л.І. Зорило, І.А. Зязюн, М.І. Левіна, В.І. Логінова. А.К.Маркова, А.І. Мищенко, М.Л. Палавандашвілі, Л.С. Подимова, П.Г.Саморукова, Л.Г. Сємушина, В.А. Сітаров, Л.Ф. Спирін та ін.

До третьої групи – дослідження, спрямовані на вивчення процесу формування педагогічної культури, професійно значущих якостей особистості, спрямованості, відношень, мотивів: А.М. Ахмедханов, І.Г. Безуглов, О.Г. Буланова, В.В. Букевич, Р.С. Буре, М.Я. Віденський, С.Б. Єлканов, І.Ф. Ісаєв, В.А. Кан-Калік, Н.Е. Мажар, О.А. Панько, І.В. Страхов, В.Е. Тамарін, Н.В. Тамаріна, Є.М. Шиянов, В.І. Ядешко та ін.

Інтеграція вітчизняної освіти у світовий освітній простір має базуватися на засадах пріоритету національних інтересів, збереження та розвитку інтелектуального потенціалу нації, миротворчої спрямованості міжнародного співробітництва, системного і взаємовигідного характеру співробітництва, толерантності в оцінюванні здобутків освітніх систем зарубіжних країн та адаптації цих здобутків до потреб національної системи освіти. Реалізація цих засад передбачає розроблення та реалізацію державної програми підготовки і закріплення кваліфікованих кадрів для розширення міжнародного

співробітництва у галузі освіти, організацію їхнього постійного навчання та підвищення кваліфікації; виконання цільових інноваційних програм, спрямованих на розширення участі України у співробітництві на міжнародному ринку освітніх послуг; фінансову та консультаційну підтримку.

Професійно-педагогічна підготовка розглядається нами як процес привласнення студентами знань, умінь, навичок, способів дій в системі професійної освіти, необхідних для здійснення того або іншого виду професійної діяльності. Серед основних її пріоритетів назвемо необхідність гуманізації, демократизації, гуманітаризації навчально-виховного процесу у вищих педагогічних навчальних закладах, опору на органічне поєднання загальнолюдських та національних цінностей.

Розглянемо **тенденції модернізації професійно-педагогічної підготовки**, зумовлені світовими та вітчизняними освітніми процесами.

Важливою тенденцією розвитку освіти третього тисячоліття є *гуманізація* – ключовий напрям нового педагогічного мислення, що змінює погляд на характер і сутність навчально-виховного процесу, в якому студенти і викладачі виступають як суб'єкти розвитку своєї творчої індивідуальності. Великий вплив на становлення національної системи освіти мають **глобалізаційні** процеси, що торкаються всіх сфер соціокультурного життя нашого суспільства.

Ідеї **інтеграції** сприяють структуризації змісту навчальних дисциплін з позиції більш загальних систем – культури, науки; забезпечують цілісність освіти. Основними зв'язками у вивченні спеціальних навчальних дисциплін, спрямованих на художньо-педагогічну підготовку, є міждисциплінарні ітеративні зв'язки, що дають підстави розглядати художньо-педагогічну підготовку як складник більш великої системи – освіти в педагогічному університеті та складник професійно-педагогічної підготовки майбутніх

вчителів початкової школи. Ця тенденція відображає наявність інтеграційних процесів у сучасному світі, інтенсивних взаємодій між державами в різних сферах громадського життя. З категорії національних пріоритетів високо розвинених країн освіта переходить у категорію світових пріоритетів.

Становлення інформаційного суспільства вимагає якісного підвищення людського, інтелектуального потенціалу країн, що розвиваються, і так само висуває сферу освіти в Україні на перший план суспільного розвитку як чинника подолання відставання в розвитку країни.

Для того, щоб створення сучасної інформаційної інфраструктури сприяло головним чином подоланню соціально-економічної відсталості, необхідне використання нових технологій у всіх сферах життя, і, безумовно, в освіті. А це вимагає і сучасних технічних систем, і певних знань, навичок, умінь, моделей поведінки громадян цих країн. Інформаційна революція й формування нового типу суспільного устрою – інформаційного суспільства – висувають **інформатизацію** на перший план соціального й економічного розвитку. Придбання нових знань, інформації, умінь, навичок, утвердження орієнтації на їхнє оновлення і розвиток стають фундаментальними характеристиками працівників у постіндустріальній економіці. Сфера освіти істотно перетинається в інформаційному суспільстві з економічною сферою життя суспільства, а освітня діяльність стає найважливішим компонентом його економічного розвитку. Той факт, що знання починають займати ключові позиції в економічному розвитку, радикально змінює місце освіти в структурі громадського життя і співвідношення таких її сфер, як освіта й економіка. По мірі розвитку суспільства стає чітко зрозумілим той факт, що знання, інновації й способи їхнього практичного застосування все частіше виступають у якості джерела прибутку. Таким чином знання перетворюються в головну цінність інформаційного суспільства, а процес

набуття професійних знань – інструмент соціальної адаптації громадянина в суспільстві.

Нині будь-яка діяльність трактується як освітня, якщо вона має своєю метою змінити установки й моделі поведінки індивіда шляхом передачі йому нових знань, розвитку нових умінь і навичок. Тому освіта перестає ототожнюватися з формальним шкільним і навіть вузівським навчанням.

Функції освіти виконують різноманітні соціальні інститути, а не тільки школи й вузи. Неформальна освіта має на меті компенсувати недоліки й протиріччя традиційної шкільної системи й часто задовольняє насущні освітні потреби, які не в змозі задовольнити формальна освіта.

Оновлення технологій і знань у різних сферах діяльності людини зумовлюють той факт, що сьогодні вузівської освіти вже не вистачає для успішної праці та самореалізації аж до пенсійного віку. А тому актуальності набуває концепція безперервної освіти, самоосвіти протягом усього життя.

Новий тип економічного розвитку, що закріпився в інформаційному суспільстві, зумовлює необхідність кілька разів протягом життя змінювати професію, постійно підвищувати свою компетентність. Самоосвіта має змінити курси підвищення кваліфікацій, мотивовані, здебільшого, зовні адміністрацією навчальних закладів як неминучий факт.

Перераховані тенденції визначають основні напрямки в розвитку нової освітньої системи України. На нашу думку, саме вища педагогічна освіта має можливість задіяти власний потенціал для зростання конкурентноздатності вчителя як фахівця на ринку праці.

1.2. Теоретичні засади підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів

Педагогічне завдання формування національної свідомості молоді з давніх часів і до наших днів залишається об'єктом уваги педагогічної науки і практики, що є, у певному розумінні, невід'ємною складовою загальної педагогічної проблеми національного виховання підростаючих поколінь. Розв'язанням цієї проблеми займаються багато науковців. Наукові передумови формування національної свідомості молоді та теоретико-методологічні аспекти проблеми досліджувалися в різні часи В.Іванишиним, Я.Радевич-Винницьким, Вони довели пріоритетність ролі самоусвідомлення нації та її значення у формуванні національної свідомості. Я.Дашкевичем проведено вивчення значення державотворення, перебудовчих і організуючих процесів в житті нації. Національну свідомість як вияв національної інтеграції дослідив В.Жмир, спрямування національної творчості на розв'язання загальнолюдських культурних завдань – С.Гессен, Р.Берега. Теоретичні основи формування національної самосвідомості молоді в умовах розбудови української державності ґрунтовно дослідив Д.Тхоржевський. Проблемам психологічної сутності національної свідомості й самосвідомості присвячені праці М.Боришевського. Методологічний аспект формування національної самосвідомості студентства ґрунтовно досліджено у працях В.Мандрагела, який розглядав її як результат рефлексії суб'єкта пізнання і діяльності в системі відносин "особистість – нація". На особистісний, філософський та психологічний аспекти, що містяться в даному понятті, звертає увагу М. Боришевський. Ці наукові розробки допомогли нам чітко визначити категорії “національна свідомість”, “національна самосвідомість” та “етнічна самосвідомість”, що були враховані в процесі організації і проведення дослідження.

Національне виховання – це створена впродовж століть самим народом

система поглядів, переконань, ідей, ідеалів, традицій, звичаїв, покликаних формувати світоглядну свідомість і ціннісні орієнтації молоді, передавати їй соціальний досвід, надбання попередніх поколінь. Науково обгрунтоване, правильно організоване національне виховання відображає історичну ходу народу, перспективи його розвитку.

Його необхідність заповіли нам у зверненнях до нащадків видатні будівничі самостійної Української держави В.Великий, Я.Мудрий, В.Мономах, Я.Осмомисл, Д.Галицький, І.Мазепа, П.Орлик, Б.Хмельницький, наші національні генії Т. Шевченко, Л.Українка, І.Франко, М.Грушевський, знамениті філософи-мудреці Ф.Прокопович, П.Юркевич, Г.Сковорода, С.Гогоцький, О.Потебня, визначні вітчизняні педагоги К.Ушинський, С. Русова, Г. Ващенко, В.Сухомлинський.

Головна мета національного виховання на сучасному етапі – передання молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його національної ментальності, своєрідності світогляду й на основі цього формування особистісних рис громадянина України (національної самосвідомості, розвиненої духовності, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, фізичної, екологічної культури), розвиток індивідуальних здібностей і талантів.

Одним з основних компонентів національного виховання виступає **національна свідомість**. Саме національна свідомість і є тією сполучною ланкою, що дозволяє особистості відчувати себе частинкою своєї нації, усвідомити свою приналежність до неї. Національна свідомість та самосвідомість є однією із найважливіших складових психологічної структури особистості. В ній віддзеркалюється індивідуальне суб'єктивне ставлення людини до суспільних явищ, до системи наявних суспільних цінностей, що виступають для конкретного індивіда як об'єктивна реальність, що може за певних умов трансформуватися у власні, суб'єктивно значущі ціннісні орієнтації особистості.

В умовах сучасного національного буття для України вирішального значення

набуває проблема усвідомлення та прийняття особистістю своєї національної приналежності як детермінанти власного життя, що визначає долю всієї країни в її взаємодії із світовим товариством. Вона виступає стимулом у пізнанні своєї національної культури, спонукає особистість до збереження та передання прийдешнім поколінням її духовних надбань, естетичних та етичних ідеалів народу. Адже, як слушно зазначав І.Франко, національні почуття не є абстрактним, відокремленим від особистісного життя поняттям, а “потребою душі”, проявом індивідуального духовного розвитку особистості.

Ускладнення соціальної ситуації, зростання негативних процесів та явищ у молодіжному середовищі в Україні – все це потребує вирішення проблеми в контексті світового педагогічного досвіду.

Однією з найважливіших педагогічних закономірностей є та, що, в процесі формування особистості найефективніші шляхи пізнання – від рідного до чужого, від близького до далекого, від національного до планетарного, світового. Національна система виховання, яка ґрунтується на міцних підвалинах культури рідного народу минулих епох і сучасності, найбільшою мірою сприяє соціальному престижу інтелектуальності, освіченості та інтелігентності як складників духовності людини.

Зазначимо також, що в українській інтелектуальній традиції інтерес до проблем націоналізму та національної свідомості має досить поважну історію як у сфері ідеологічних розробок (Д. Донців, В.Липинський, С.Бандера та ін.), так і в наукових дослідженнях (О.Борковський, В.Старосольський, І.Лисяк-Рудницький та ін.). Серед праць, присвячених формуванню національної свідомості українців, які побачили світ за кордоном, слід відзначити праці С.Русової та Г. Ващенка.

Свідомість та самосвідомість є однією із найважливіших складових психологічної структури особистості. В ній віддзеркалюється індивідуальне суб'єктивне ставлення людини до суспільних явищ, до системи наявних

суспільних цінностей, що виступають для конкретного індивіда як об'єктивна реальність, що може за певних умов трансформуватися у власні, суб'єктивно значущі ціннісні орієнтації особистості.

Поняття свідомості пройшло складний шлях розвитку, одержало різні трактування в різних авторів, у різних філософських системах і школах. Проблема самопізнання цікавила людство з прадавніх часів. Уже Сократ сформулював її як філософське кредо, пізнавальний імператив: “Пізнай себе!”. Таке пізнання було для нього не лише засобом задоволення людської допитливості, а насамперед основою для вирішення питання щодо моральних імперативів людської діяльності: що я повинен чинити як представник людського роду, до чого мене зобов'язує моя природа? Категорія обов'язку, опрацьована в античні часи, залишалася наріжним каменем моральної свідомості впродовж усієї історії людства, і сьогодні тлумачення її змісту в контексті накопиченого людством практичного й духовного досвіду залишається однією з центральних світоглядних проблем.

У психології аж до нашого часу воно вживається в дуже різних значеннях. Якщо спробувати виділити те загальне, що найбільше часто вказується як особливості свідомості, то можна сказати, що свідомість це специфічна форма життєдіяльності людини, продукт її взаємовідносин з об'єктивною дійсністю, вона представляє собою єдність всіх форм пізнання людини, її переживання і відношення до того, що вона відображає. Це “притаманний людині спосіб відношення до об'єктивної дійсності, опосередкованої загальними формами суспільно-історичної діяльності людей” [219, с.347], “сприйняття, розуміння навколишнього, властиві людині” [188, с. 114-119], “здатність осмислено сриймати навколишнє” [158, с. 612].

Свідомість не дана людині від народження. Вона формується не природою, а суспільством. З'явившись на світ, дитина ще не здатна відразу суб'єктивно

відокремити себе від зовнішнього світу, вона немовби “розчинена” в ньому. Її свідомість складається поступово через оволодіння в процесі життєдіяльності багатствами суспільної свідомості.

Національна свідомість у філософії розглядається через призму взаємозумовленості людської особистісної свободи та волі. Саме свобода особи, на думку сучасних філософів, є передумовою ефективного функціонування різноманітних людських спільнот, зокрема націй, тому рівень національної свідомості залежить від міри людської духовності, від глибини морального самоусвідомлення особистості. Адже в процесі суспільного виховання людиною засвоюються не лише правові норми, але й моральні максими, котрі стверджують цінність понять добра, справедливості, честі, обов’язку та засуджують їхні протилежності. Отже, національна свідомість – це усвідомлення особистістю себе часткою певної національної спільноти та оцінка себе як носія національних цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб’єкта соціальної дійсності.

Свідомість можна розглядати і з точки зору системно-структурного підходу, тобто як внутрішній світ, світ суб’єктивної реальності. У свідомості індивід відображає світ, привносячи в процес і результат такого відображення самого себе. Тому свідомість є суб’єктивним і суб’єктивним явищем, вона є образом, що відкриває індивідові світ та водночас накладає на світ відбиток його власного буття. Відчуття, пам’ять, мислення, мрії, нахили, наполегливість, принциповість та всі інші психічні процеси, стани та властивості людини – це різноманітні прояви її свідомості.

Національна свідомість – це своєрідний міст, через який діяльність окремого індивіда органічно вливається у життя нації, отримуючи доступ до її багатств і можливостей, залучаючись водночас до спільної справи, вносячи у загальну скарбницю свою частку. Безумовно, людина об’єктивно, незалежно від її волі й

свідомості, включена у систему зв'язків тієї чи іншої національної спільноти. Однак без розвиненої національної свідомості цей зв'язок має примітивно-меркантильний споживацький характер: нація намагається використати всі сили і можливості індивіда, а він, у свою чергу, мати максимальну вигоду від суспільства для задоволення своїх потреб. Взаємини між особою і національною спільнотою набувають антагоністичного характеру, що призводить, врешті, до негативних наслідків для обох сторін: деформує особистість і виснажує сили нації. Взаємодія особи і нації стає по-справжньому результативною лише за умови гармонійного поєднання об'єктивних зв'язків між ними з суб'єктивними – свідомо встановленими, доцільно організованими, що сприяють як самореалізації особистості, так і розквіту нації.

Національна свідомість представляє собою сукупність соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, які відображають особливості життєдіяльності націй і народностей, включає в себе цінності як внутрішньо національних, так і міжнаціональних відносин. Основою національної свідомості є національна самосвідомість.

У суб'єктивній реальності людини має місце й така підструктура, як **самосвідомість** вона орієнтована на аналіз, усвідомлення, цілісну оцінку людиною власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, дій, моральних властивостей тощо; за допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку як мислячої істоти, здатної відчувати. У цьому разі об'єктом пізнання суб'єкт робить самого себе і свою свідомість. Отже, людина – самооцінююча істота, яка без цієї характеристичної дії не змогла б визначити себе і знайти місце в житті. Самосвідомість – важлива умова постійного самовдосконалення людини. Відомо, що проблема самосвідомості є однією з найважливіших у дослідженні особистості. Адже

самосвідомість є тим центральним утворенням, без якого людина не може стати особистістю.

Поняття "національна свідомість" та "національна самосвідомість" не є синонімами. Перше поняття є більш широким і охоплює більш широкі реалії порівняно з другим, а друге можна розглядати як складову частину першого, як саморефлексію національних відносин, з'ясування свого місця і власної позиції в системі міжнаціональних відносин, усвідомлення себе як представника і суб'єкта національної спільноти і готовності до відстоювання її інтересів.

Свідомість та самосвідомість органічно взаємопов'язані, взаємодоповнюючі феномени, між якими існують стійкі причиново-наслідкові зв'язки. Досить тільки нагадати той незаперечний факт, що самосвідомість – не лише результат, а й передумова розвитку свідомості – і навпаки.

Важливу роль у становленні свідомості особистості відіграє усвідомлення нею своєї належності до певного етносу, нації. Усвідомлення такої належності є основою виникнення етнічної, а на певних етапах розвитку спільноти чи суспільства – національної свідомості та самосвідомості особистості.

Національна самосвідомість – сукупність поглядів, знань, оцінок, ідеалів, які відображають специфічний зміст, рівень і особливості уявлень членів національно-етнічної спільноти про минуле, сучасне і майбутнє свого розвитку, про місце і призначення серед інших спільнот, а також характер взаємовідносин з ними. Національна самосвідомість є основою, ядром національної свідомості, її активним началом, вона характеризує національну свідомість в актуальній даності суб'єкта, який є її носієм. На відміну від національної свідомості, яка є синтезуючою формою уявлень національно-етнічної групи, національна самосвідомість виступає індивідуалізованою формою, що відображає, перш за все, ступінь засвоєння елементів загальнонаціональної свідомості окремими представниками національно-етнічної спільноти.

Національна самосвідомість, на думку В.В.Борисова, – це усвідомлення особистістю себе часткою певної національної /етнічної/ спільноти та оцінка себе як носія національних /етнічних/ цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності. Національній самосвідомості конкретної особистості, як і самосвідомості усіх; представників нації, з якою ця особистість себе ідентифікує, притаманне прагнення до самовираження і самореалізації своєї національної сутності, неповторності, потреба зайняти гідне місце серед інших національних спільнот та зробити помітний внесок у розвиток людської історії [158, с. 612].

Більшість вчених розрізняють поняття "етнічна самосвідомість" та "національна самосвідомість", оскільки такі спільноти, як етнос і нація, значно відрізняються одна від одної. Етнос – це природна і культурна єдність для якої характерна цілісність, що склалась історично, спільність території, особливостей мови, культури, побуту, а також єдність у сфері духовній, інтелектуально-психічній. Він формується рядом чинників як матеріальних так і духовних, причому духовний аспект домінує, виступає вирішальним. З розвитком капіталістичної економічної формації, із притаманною їй приватною власністю, особистою ініціативою та вільним ринком пов'язаний перехід етносу до вищої форми свого існування – нації. Виникаючи в період ліквідації феодальної роздробленості та й, зрештою, із розпадом самих феодальних відносин, нація детермінує зміцнення зв'язків між окремими регіонами. Для неї як для своєрідного соціально-історичного явища характерні спільність умов життя (економічних), території, мови, певних рис психології, що зумовлюють специфічний вплив, надають особливого забарвлення культурі та побуту. Отже нація поряд із іншими спільнотами, які передували їй і становили ієрархічні ступені послідовного підйому етносу, утворює єдиний історичний ряд, спричинений динамікою росту продуктивних сил і виробничих відносин [158,

с.238]. Соціальна ж спільність “народ” включає в себе на різних етапах історичного розвитку людства ті верстви і класи, котрі внаслідок об’єктивних умов, що склалися в суспільстві, являють собою реальну прогресивну силу, спроможну вплинути на розвиток даного суспільства.

Нація як велика соціальна група людей, що виникла історичним шляхом, є особливою формою соціальності (адже дитина будь-якого расового походження і будь-якого генотипу починає говорити саме мовою свого соціального оточення, а не мовою своїх біологічних предків). Нація акумулює і специфічно трансформує історичний досвід людства, створює умови для найповнішого забезпечення можливостей реалізації життєсміслових настанов і цілей, виступає субстанційною основою життєдіяльності як окремих індивідів, так і їхніх об’єднань.

І етнос, і нація постійно перебувають у стані самоусвідомлення. Ці процеси колективного самоусвідомлення пов’язані із зміною соціально-економічної або культурно-історичної ситуації, із зміною оточення, їхньої геополітичної ролі або цивілізаційної місії тощо.

Етнічна самосвідомість є одним з головних результатів етнооб’єднувальних процесів, а також показником консолідації етносу. Формування етнічної самосвідомості завершує процес становлення етносу, відповідно й зникає (або трансформується) вона в останню чергу, вже після втрати (або зміни) даною спільнотою своєї мови. Національна самосвідомість виникла в епоху формування національних держав, коли панівні класи зверталися до широких верств населення, запроваджуючи ідеї “історичної місії”, “національного визволення”, “національних інтересів”, збуджуючи почуття патріотизму у населення з метою його соціальної мобілізації. Отже, національна самосвідомість виникає внаслідок політичних, економічних та соціальних процесів у суспільстві певної історичної доби.

Етнічна самосвідомість українців переростала у національну, починаючи з

XVI ст., коли розпочалася визвольна боротьба та боротьба за відновлення власної державності, коли вперше була сформульована національна ідея, коли почали формуватися національна мова та національна культура, складатися капіталістичні, ринкові соціально-економічні відносини, які пізніше сформували загальнонаціональний ринок і зумовили систематичний обмін інформацією – так званий комунікативний механізм формування національної самосвідомості.

Національне самоусвідомлення здійснюється на двох рівнях: емоційного, невиразного (часто підсвідомого) відчуження і співпереживання своєї єдності з іншими представниками національно-етнічної групи; раціонального, глибокого усвідомлення національної належності. Національна самосвідомість тісно пов'язана з рефлексією, де вона підноситься на рівень теоретичного осмислення національної ідеї. Вона властива індивіду, соціальній групі, нації в цілому, коли вони підносяться до розуміння свого становища і призначення у світі, своїх спільних інтересів й ідеалів, необхідності спільної боротьби за їх здійснення, усвідомлення національно-державної спільності і державного суверенітету.

Головними елементами національної свідомості визначають: сприйняття навколишнього світу і ставлення до нього, усвідомлення національно-етнічної належності, ставлення до історії та культури своєї національно-етнічної спільноти, ставлення до представників інших націй і національностей, патріотичні почуття і патріотичну самосвідомість, усвідомлення національно-державної спільності тощо.

За своїм змістом національна свідомість є діалектичною єдністю загальнолюдського і національного, в якій загальнолюдське проявляється в неповторному бутті нації. Спрощене і деформоване розуміння національної свідомості проявляється у двох крайнощах: у свідомості національної виключності, національної і расової нетерпимості, з одного боку, і свідомості національної меншовартості – з іншого.

Як показують фундаментальні дослідження В.Мандрагела та Д.Тхоржевського формування національної свідомості особистості – процес, який залежить як від сформованості картини світу, розуміння себе у світі, духовності особистості, так і від розбудови її різнопланових зв'язків і відносин, характеру відносин, що склалися у суспільстві; процес, який має розпочинатися у ранньому дитинстві, продовжуватися під час навчання і тривати нескінченно. На його перебіг впливають зовнішні і внутрішні чинники. До зовнішніх слід віднести державний суспільний лад, соціальне середовище, соціокультурні інститути (школа, вищі заклади освіти, телебачення, преса тощо), сім'я, матеріальний стан, витребуваність суспільством. До внутрішніх – відчуття причетності до певної національної групи, суспільства в цілому, можливості самоствердження, самореалізації в даній групі, в житті, ідентичність самооцінки і соціальної оцінки.

Підготовка вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів розглядається нами як форма збереження і розвитку культурного надбання нації і всього людства, як процес і результат цілеспрямованого й організованого оволодіння студентами стійкими рисами і якостями, притаманними національній спільноті, усвідомлення себе як особистості, зорієнтованої у своїй діяльності на цінності, що є відображенням позитивного історичного досвіду етнонаціональної спільноти, вираженого у специфічних культурних формах та спрямованої на гуманістичні, демократичні ідеали соціуму, як чинник життєздатності молодого покоління, що завтра буде визначати долю України.

З'ясування ролі феномена підготовки вчителя до формування національної свідомості молодших школярів у суспільстві прояснюється через конкретизацію його функцій. Аналіз наукових джерел дозволяє, на нашу думку, виокремити у якості провідних функцій підготовки вчителя до формування національної свідомості молодших школярів такі з них: соціокультурну, ціннісно-

орієнтаційну, пізнавальну, проєктивно-конструктивну, комунікативно-організаційну, рефлексивну, оцінно-корекційну.

Підготовка вчителя до формування національної свідомості молодших школярів виконує важливу функцію – *соціокультурну*, сутність якої полягає у недопущенні протиставлення національних цінностей та ідеалів одного народу ідеалам та цінностям інших народів, у повазі та зацікавленому, толерантному спілкуванні. Соціокультурна функція передбачає поглиблення та професіоналізацію знань з філософського, політологічного, соціологічного, історичного, українознавчого, правознавчого, економічного, екологічного, культурологічного, релігієзнавчого, мовознавчого, валеологічного та етико-естетичного напрямів.

Пізнавальна функція підготовки спрямована на різноманітні духовні потреби особистості, яка розвивається, творить, спілкується, пізнає навколишній світ. Пізнавальна функція підготовки спрямована на забезпечення студентів знаннями з фундаментальних навчальних дисциплін: педагогіки (дидактики; теорії виховання; історії педагогіки; педагогічної майстерності; порівняльної педагогіки; соціальної педагогіки; сучасних педагогічних технологій; основ педагогічного експерименту тощо), психології (загальної, вікової, педагогічної, соціальної, історії психології, психології управління, професійної діяльності тощо) та інших фундаментальних навчальних дисциплін. Вона складається з таких основоположних компонентів, як функціональне самовизначення педагога в навчальному процесі, його позиція, знання про критерії педагогічної дії, взаємодії, процесу; педагогічні здібності як основний показник педагогічної майстерності. А також передбачає набуття студентами теоретичних знань з основ наук відповідної спеціальності та спеціалізації, вироблення практичних умінь та навичок, необхідних для здійснення професійної педагогічної діяльності. Її зміст визначається фундаментальними навчальними дисциплінами спеціальності та

спеціалізації; навчальними дисциплінами фахового спрямування, навчальними дисциплінами з методик викладання шкільних предметів. Вона забезпечується ступневістю вищої освіти і диференціюється з урахуванням специфіки спеціальностей.

Наступну функцію підготовки можна назвати **ціннісно-орієнтаційною**, що включає формування емоційно-ціннісного відношення як до нації в цілому, її окремих представників як представників нації, так і до самого себе. Усвідомлення своєї національної ідентичності потребує репрезентації її перед зовнішнім світом та відповідної символізації, що є духовною потребою будь-якого народу, будь-якої нації.

Комунікативно-організаційна функція підготовки має на меті:

- поглиблення теоретичних знань на основі практичного навчання;
- вироблення у майбутніх вчителів умінь та навичок практичної діяльності в ЗНЗ;
- формування та розвиток професійно-педагогічних умінь та навичок;
- оволодіння сучасними методами і формами педагогічної діяльності, інноваційними формами навчання.

Проективно-конструктивна функція підготовки до формування національної свідомості молодших школярів полягає у здійсненні майбутнім учителем власної проектувально-пошукової діяльності в ході навчального процесу, передбачає реалізацію розроблених педагогічних моделей, прийомів і тактичних схем, постійній підтримці зворотного зв'язку у навчально-виховному процесі. Ця функція спрямована на вивчення рівня, засобів, характеру втілення особистістю майбутнього вчителя індивідуального потенціалу, того, як вона створює, розширює свій життєвий, індивідуально-освітній, духовний простір життя, розкриває процес соціалізації, передбачає здійснення мобільної супутньої

діагностики, поточного пропедевтичного моніторингу якості навчання і виховання.

Рефлексивна функція відображає рефлексію досвіду професійно-педагогічної діяльності, розвиток творчого підходу до розв'язання професійно-педагогічних проблем. *Оцінно-корекційна функція* передбачає стабілізацію і корекцію професійно-педагогічної мотивації, сформованих професійно-педагогічних знань, умінь і навичок, становлення індивідуально-творчого стилю професійно-педагогічної діяльності.

1.3. Історико-педагогічний аналіз проблеми формування національної свідомості угорськомовної молоді Закарпаття

Шлях до високого рівня національної свідомості особистості лежить через освіту і виховання в процесі яких засвоюється державна мова, вивчається тисячолітня історія розвитку нації, сприймається і привласнюється українська культура, традиції, звички, формується почуття громадянськості, відчуття причетності до всього, що діється у країні. Та слід зауважити, що формування національної свідомості в національно строкатому середовищі є проблемним і вимагає врахування етнічних особливостей ментальності малих народів у процесі виховання. Одне з таких середовищ виникло на Закарпатті.

Як уже було зазначено Закарпаття суттєво відрізняється від інших багатонаціональних регіонів України своїм місцем розташування, історією утворення. Закарпаття знаходиться на державному кордоні чотирьох країн (Угорщини, Словачії, Румунії та Польщі) і є етнічним стиком багатьох народів. Закарпатці на фоні інших регіонів виділяються толерантним і цивілізованим способом співжиття різних національних груп, які внаслідок історичних обставин об'єднані спільною долею. Одні національні групи були в різний час відрізані від

своїх праматірніх сусідніх народів державними кордонами (угорці, румуни, словаки) і стали національними меншинами. Інші етнічні спільноти поселялися в краї в різні часи, за різних політичних режимів (німці, євреї, цигани, поляки, росіяни, білоруси тощо) і відповідним чином трансформували свою культуру, традиції і звичаї.

Після другої світової війни, коли закарпатські землі були включені до складу Радянського Союзу, поліетнічна мозаїка Закарпаття стала ще більш строкатішою. З того часу Закарпатську область стали називати “лабораторією розв'язання національного питання”. Толерантні міжнаціональні відносини спромоглися так заідеологізувати, що вони стали предметом науково-пропагандистських узагальнень на республіканському і всесоюзному рівнях.

За даними перепису населення 2001 року, на території області проживають громадяни 76 національностей. Найчисленніша – українці – 976,7 тис. чоловік, або 78,4 відсотків всього населення. Друга за чисельністю національність області – угорці, кількість яких становить на час перепису 155,7 тис. чоловік, або 12,7 відсотків всього населення. Третьою за чисельністю меншиною на Закарпатті є росіяни. Їх 49,5 тисяч, або 4,0 відсотки. Румуни нараховують 29,5 тисяч, або 2,4 відсотки; цигани – 12,1 тисяч, або 1 відсоток. Німці – 3,5 тисячі, або 0,3 відсотки, євреї – 2,6 тисячі, або 0,2 відсотки; білоруси – 2,5 тисячі, або 0,2 відсотки.

Для наочності і порівняння національний склад мешканців Закарпатської області представлений у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Національний склад мешканців Закарпатської області

Національність	Перепис 2001 року число осіб
Українці	976,749

Угорці	155,711
Словаки	7,329
Румуни	29,485
Росіяни	49,558
Євреї	2,639
Цигани	12,131
Чехи	516
Німці	3,478
Білоруси	2,521
Поляки	960

Слід вказати на деякі особливості розселення закарпатців. Окремі національні групи (угорці, румуни, німці) здебільшого проживають компактно масивами або окремими населеними пунктами і зберігають стійкі мовні, побутові, релігійні, звичаєві та інші відмінності. Інші – росіяни, цигани, євреї, болгари, словаки – живуть розсіяно серед основного масиву, українців.

Зупинимося на другій за чисельністю національній меншині Закарпаття. Угорці поселилися на території Верхнього Потисся понад 1100 років тому. Як відомо, окремі східнослов'янські племена, пізніше українці, знаходились і знаходяться понад тисячу років в тісному економічному і культурному взаємозв'язку з угорцями. Історичні дослідження стверджують, що наприкінці IX ст. (896 рік) союз угорських племен трьома різними шляхами прийшов на сучасну територію проживання угорського населення. До IX ст. (десь протягом 250–300 років) вони були у контактах з сіверянам, в'ятичами і полянами. Більш-менш тривалим місцем їх проживання була Левадія (понижзя Дону і південно-східні райони сучасної України) та Етелкез (узбережжя Чорного моря між ріками Прут і Дністер).

Частина угорських племен, яка перейшла через Веречанський перевал, на думку дослідників, не вступала в тісні контакти з слов'янським (у тому числі і східнослов'янським) населенням Карпатського передгір'я і притисянської низовини, а пройшла далі на південний захід, шукаючи нових, більш придатних територій для проживання. Перейшовши річку Тису і угорську Пусту, ці племена прибули у придунайську низовину, де зустрілися з іншою частиною угорських племен, що прибули сюди через Трансільванію та по течії ріки Дунай. Просування їх далі на південь було неможливим. Ця територія була густо заселеною, а трохи далі уже знаходилося міцне організаційне об'єднання – Морава. Отже, угорським племенам, які перейшли Веречанський перевал і дійшли до Дунаю, не залишалось іншого, як знову повертатись і поступово заселяти східну територію. Приблизно кінця XI – на початку XII ст. ці угорські племена вступають у контакт зі слов'янськими племенами у Карпатській низовині, тобто інтенсивно контактують із населенням тодішнього Закарпаття [52, с 52-53].

На той час переважна більшість угорського населення проживала компактно на півдні області, у прикордонній з Угорщиною смузі (73,8%). Третина закарпатських угорців проживала у Берегівському районі, четверта частина – в Ужгородському районі, решта – у таких населених пунктах, де вони становили більшість. Найчисельніші угорські громади проживали в Берегові (25 тисяч), Ужгороді (16 тисяч), Мукачеві (15 тисяч), Виноградіві (7 тисяч), селі Велика Добронь (5 тисяч). Серед угорського населення досить велику частку (38,1%) становили міські жителі, але в основному угорське населення було зайняте у сільському господарстві. Між угорцями і слов'янами сформувалися безпосередні економічні, політичні і культурні зв'язки. До 1867 р. вони були більш-менш рівноправними, що сприяло розвитку досить значних взаємозв'язків угорців і слов'ян як у мовному, так і в культурному аспектах. Вважалося престижним знати мову сусіда, ділового партнера [52, с. 52-54].

Та із розпадом Габсбурзької імперії і утворенням так званого дуалізму (1867 р.) угорська мова відносно до слов'янських мов, у тому числі й до української, стає привілейованою, а з 1879 року – обов'язковою у всіх школах та установах. Хоча закон 1868 р. “Ratio 1” (“Про освіту”) передбачав відкриття на Закарпатті трьох типів шкіл: церковних, державних і приватних. Церковних шкіл відкривали набагато більше. Державні школи угорська влада відкривала з метою ліквідації шкіл національних меншин та їх мадяризації. Угорська влада вважала державні школи найкращим засобом реалізації “мадярської національної ідеї” (впливаючи на національну психологію та формуючи теоретичну свідомість), нав'язуючи з їх допомогою угорську мову іншим народностям. З метою якнайшвидшої мадяризації неугорського населення угорська мова була проголошеною єдиною державною мовою на всій території Угорщини. Навчання дітей українців відбувалося угорською мовою, підручники друкувалися латинським шрифтом. А на початку ХХ століття викладання української мови взагалі було заборонено реакційним указом міністра освіти Угорщини Аппоні. Починаючи з цього часу, становище української мови щодо угорської є нерівноправним, підпорядкованим. Цим пояснюється той факт, що переважна більшість українського населення старшого покоління володіє угорською мовою, а переважна більшість угорського населення тієї ж вікової групи українську мову просто не знає [15, с.34].

Упродовж всієї державотворчої угорської історії при всіх режимах – від першого короля Св. Стефана до останнього регента М.Горті – угорці в тодішній Підкарпатській Русі почували себе впевнено невід'ємною частиною панівної нації. Тільки після розвалу Австро-Угорської монархії, рішень світових мирних конференцій Сен-Жермен (1919 рік) і Тріанон (1920 рік) значна частина етнічних угорців та змадяризованих до того часу неугорців опинилися відокремленими від праматірньої нації державними кордонами. Міжвоєнні роки для угорців Підкарпатської Русі були позначені болючою раною відрізаного по живому

угорського етносу. Політичний, економічний та культурний розрив зі своєю історичною батьківщиною негативно вплинув на соціально-політичне становище та морально-психологічне самопочуття угорців.

Відкрита іредентична діяльність шовіністичних сил (трьох угорських партій, відвертих терористичних загонів “чорносорочечників”, антирусинська та антиукраїнська пропаганда тощо) щиро підтримувалася більшістю угорського населення краю аж до гортіївської окупації. Збройна ліквідація автономності Підкарпатської Русі та державної незалежності Карпатської України в березні 1939 року привела до того, що місцеві угорці знову опинилися в ролі панівної нації. Та, як свідчать архівні документи, не надовго. З приходом Червоної Армії у жовтні 1944 року розпочалися гоніння за участь гортіївської Угорщини у війні проти Радянського Союзу. Сталінсько-мехлісовські репресії були спрямовані насамперед проти підкарпатських угорців. Слід зазначити, що у такій ситуації класово-політична орієнтація не бралася до уваги, ворогами вважалися більшість, першим приводом до репресій була національність. Разом з явними гортіївцями, салашистами, чорносорочечниками були інтерновані, зазнали підозр та недовіри й угорці-комуністи, пересічні угорці, далекі від політики. Ці історичні процеси мали значний вплив і на формування свідомості молодого угорського населення.

Після листопада 1944 року угорська мова перестає бути панівною і стосовно до української, стає, так би мовити, рівноправною. Насправді обидві мови – українська і угорська опинилися в однакових умовах. Державною мовою визнано російську мову. Починається зворотна дія. Державна російська мова запроваджується у всіх установах, стає обов'язковою для вивчення у школах. Потреба у вивченні угорської мови відпадає. Цим і пояснюється той факт, що переважна більшість угорського населення молодшого і середнього покоління у тій чи іншій мірі володіють російською мовою, в той час як значна частина українського населення молодшого і середнього покоління угорську мову не знає.

Це підтверджує тезу, що при безпосередньому мовному контактуванні дуже важливим є чинник привілейованості тієї чи іншої мови.

З проголошенням незалежності України угорці Закарпаття сподівалися на державне визнання і засудження тих кривд, яких вони зазнали від тоталітарного режиму в повоєнні роки, на гарантії, що таке ніколи не повториться, на збереження своєї національної самобутності, правдивої історії, особистих і колективних прав на національно-культурну автономію та самоврядування.

Одна з вимог угорців – можливість в документах “написання прізвища та імені рідною мовою, що виключає спотворення національних власних і родових імен”, дає змогу розрізняти звучанням і змістом прізвища родин. Вони хотіли реалізувати елементарне, невід’ємне право кожної людини, яке шанувало і шанує людство, – право на своє ім’я [57, с.127].

Та склалася ситуація, коли проблеми угорців розчинилися у вихорі боротьби за відродження української мови і греко-католицької церкви. Надії на покращання матеріального і духовного життя не збувалися. Більше того, з’явився і зростав прошарок людей, які відчували значні матеріальні труднощі у забезпеченні своєї сім’ї товарами першої необхідності. Зростало безробіття. Серед безробітних угорців 35,8% значилася молодь до 30 років. 19,7% з них мали вищу освіту, 31,8 % середню спеціальну.

Слід вказати й на те, що угорці в силу особливостей історичного розвитку надзвичайно підприємлива нація, а в нових ринкових економічних умовах Угорщина розвивається надзвичайно динамічно й ефективно. Все це стимулювало угорців Закарпаття до трудової міграції. Розпочалися міграційні процеси. До Угорщини на постійне місце проживання виїхала значна частина угорськомовного населення Закарпаття. Більшість з них мали професійну освіту і були витребувані праматірною державою, яка створила вигідні економічні умови для сезонної і трудової міграції кваліфікованих спеціалістів з України в Угорщину. Проте у

подальшому продовженні міграційних процесів Угорщина не була зацікавлена. Це призвело б до певних соціальних проблем у державі: безробіття, зростання злочинності. Маємо сказати, що кінець 2000 року позначився уповільненням (а далі і припиненням) міграційних процесів [83, с.32]. Ситуація розселення угорців Закарпаття стабілізувалася і відносно адміністративних одиниць на даний час має вигляд, представлений у таблиці 1.2. та на рис.1.1.

Якщо угорськомовними вважати ті населені пункти, де відсоток угорців складає хоча б 10% або ж їх абсолютна кількість досягає мінімум 100 чоловік, тоді на Закарпатті є 116 населених пунктів, де проживають угорці. З них 9 міст, 9 селищ міського типу і 98 сіл.

Згідно з даними 2007 року 27% угорців Закарпаття проживають у таких населених пунктах, де угорці складають абсолютну більшість. 57% у таких, де їх відсоток перевищує 75% населення. І всього 16% проживають у селах, містах, де відсоток угорців складає менше 25%. 24% угорської общини проживає у населених пунктах з кількістю населення 1000-2000 чоловік, а 23% – 2000-5000 чоловік.

Таблиця 1.2

Розселення угорців на Закарпатті (статистичні дані 2007 року).

	Чисельність населення, (осіб)	з них угорці (осіб)	Чисельність угорців у %
Ужгород	115568	7972	6,9
Ужгородський район	74399	24822	33,4
Мукачеве	81637	6975	53,9
Мукачівський район	101443	12871	12,7
Берегово	26554	12785	41,1
Берегівський район	54062	41168	76,1
Виноградівський район	117957	30874	26,2
Хустський район	96960	3785	3,9
Рахівський район	90945	2929	3,2
Тячівський район	171850	4991	2,9
Інші райони	290170	1.100	0,7
Всього		155.711	100

Приблизно четверта частина угорців живуть у населених пунктах з кількістю жителів від 5000 до 10000 чоловік, і лише угорці, що проживають в Ужгороді (тобто 6% від загальної кількості угорців), живуть у місті, населення якого перевищує 100000 чоловік.

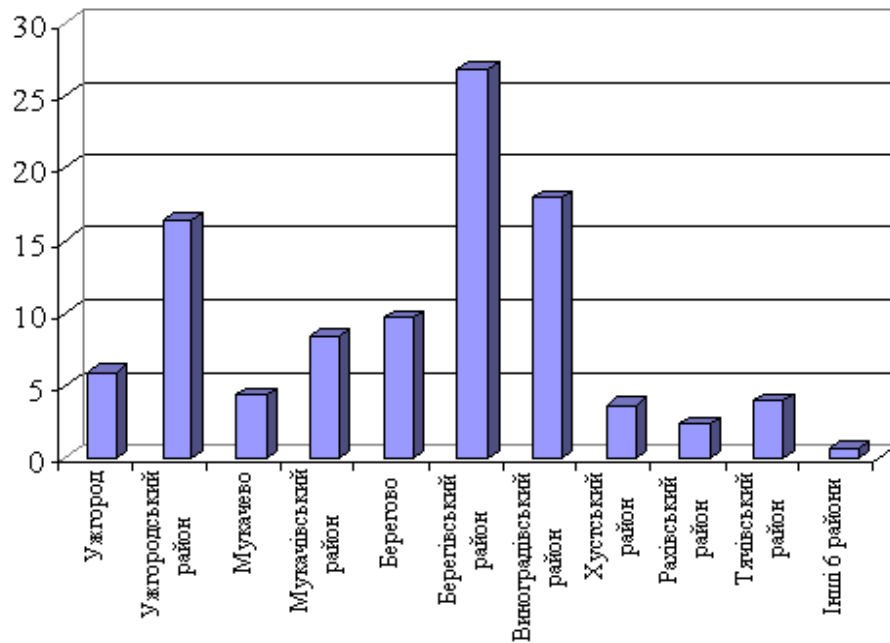

Рис.1.1 Розселення угорців стосовно адміністративних одиниць Закарпаття (2007 р.)

Мовну ситуацію в області можна проаналізувати за таблицею, складеною відповідно до даних облстатуправління за 2003 рік [82, с. 436]:

У процентному відображенні мовна ідентичність виглядає так: 96,5% всього населення області вважають рідною мовою мову своєї національності, в тому числі 98,4% українців, 98,2% румунів, 97,2% угорців, 95,8% росіян, 74,1% німців.

Українську мову як рідну назвали також 45,4% поляків, 37,4% чехів, 33,2% словаків, 18,4% німців, 7,5% білорусів. Так що за статистикою (в житті картина дещо інша) українською мовою вільно володіють 1029,6 тисяч чоловік, або 82,7% всього населення (у 1979 році – 81,4%).

Таблиця 1.3

Мовна ситуація в Закарпатській області

Національ- ність	Число осіб	Вважають рідною мову своєї національно сті	Вважають рідною українську мову	Вважають рідною російську мову	Вважають рідною іншу мову
По області	1245618	1202031	11338	15132	17117
Українці	976749	901489	--	9333	5927
Угорці	55711	151384	3200	991	136
Росіяни	49458	47378	1871	-	209
Румуни	29485	28964	198	153	170
Цигани	12131	2491	1487	119	8034
Словаки	7329	2555	2433	388	1952
Німці	3478	2576	641	212	49
Євреї	2639	663	365	1307	304
Білоруси	2521	1139	189	1176	17

Російську, крім 95,8% етнічних росіян, рідною мовою вважали: 45,5% євреїв, 46% білорусів, 6,1% німців, 5,3% словаків, 1% циган та 1% українців. Для порівняння наводимо динаміку кількості закарпатців, що вільно володіли російською мовою: у 1970 році – 31,1%,

у 1979 році – 44% ,

у 1989 році -64,1% всього населення.

Тільки для Закарпаття характерним є те, що тут крім української та російської найпоширенішою здавна була й угорська мова. Крім самих етнічних угорців, її як рідну назвали понад 15 тисяч чоловік. Це в основному цигани

(65,7%), словаки (25,8%), євреї (11,3%) й українці (0,5%). Разом з тим, всупереч поширеному колись твердженню, що більшість закарпатців є поліглотиами, виявилось, що 41,3% всього населення області, в тому числі 46,9% сільського і 33,1% міського, не володіють жодною іншою мовою крім рідної. Це, насамперед, 52,8% росіян і 40,1% етнічних українців.

У такому національно строкатому середовищі формується національна свідомість, громадська позиція в тому числі і угорської молоді Закарпаття.

До 1991 року в області складалася атмосфера уявного мирного співжиття, співдружності людей різних мов і віросповідань, вироблялися почуття толерантності, терпимості, духовного і морального імунітету проти національної ворожнечі. Всі народності, що проживали на Закарпатті, зберігали традиції, обмінювалися плодами праці, запозичували один у одного досвід матеріального виробництва, духовного життя. Однак, в таких умовах міжетнічної взаємодії, враховуючи чинник прихованої русифікації, формувалася єдина соціалістична (вважай комуністична) свідомість громадян. Наш теоретичний аналіз показав, що формування здійснювалося за відомою у західній соціології схемою: ядро, яке, як правило, має складати основу нації, і є основним генератором ідей, організатором суспільного життя, взаємодіє з маргінальними прошарками, які є носіями змішаної етнічності. Ядру властивий найвищий ступінь національної свідомості, що забезпечує переростання так званої етнічної свідомості маргінальних прошарків у власне українську національну свідомість. Так як маргінальному прошарку властива ситуативна етнічність, він не дуже активний, не висувається, виявляє себе скоріше епізодично. Для прикладу, його представники маніфестують під час проведення етнічних фестивалів. Маргінальний прошарок контактує з ядром за сприятливих соціальних і політичних умов. Та в результаті такої взаємодії з представниками інших етнічних груп виникають відмінності у характері та змісті етнічності, трансформується національна самосвідомість.

За фундаментальними дослідженнями В.Лавера та М.Макари [47, с.237-246] на Закарпатті роль політичного ядра з 1944 року відігравали росіяни, чисельність яких складала 4% всього населення. В таких умовах процес формування національної свідомості був просто неможливим. У більшості корінного населення Закарпаття, насамперед угорців і румунів, виховувалося почуття меншовартості, поваги і залежності від старшого брата – російського народу. Цьому сприяла і мовна політика, нав'язування ідеї другорядності української мови.

Вся історія боротьби за національне відродження і незалежність українського народу нероздільно пов'язана з утвердженням рідної мови. Проблема мови за роки незалежності перетворилася з суто мовного в політичне питання. Воно постійно активізується як з середини, так і ззовні. Через мову простежуються інтереси політичних сил, держав. Для України, особливо зважаючи на тяжкі випробування, які випали на її долю, мовне питання є запорукою єдності та державності українського народу, міжнародної злагоди.

Парадигма соціальної й освітньої політики повинна обов'язково враховувати наукові напрацювання тих, хто стоїть біля витоків розбудови української мови. Їхнє розуміння, що чим вищим є рівень володіння національною мовою, національною культурою, тим вищий рівень свідомості громадян, суспільно-державної культури. Створення інтелектуально-духовної атмосфери, повинно стати методологією поведінки тих, хто вирішує проблеми громадянської освіти.

Необхідно підкреслити, що в суспільстві загалом, і в сфері освіти зокрема, формування національної свідомості є досить тривалою справою. Зміна політичного простору вимагає нової парадигми мовної політики в Україні. Її основою є конституційні засади.

Для суспільства загалом і, зокрема, для кожного етносу, проблема мови носить соціально-політичний характер.

Конфлікти постають через мовну та культурну політику, через те, що емоціям, які виникають на мовному ґрунті, властиві заражування, швидка ескалація. Тому вживання власної мови, відповідальна співпраця на ниві виховання та участь в культурній політиці є найпершими правами, що їх вимагає етнічна група, прагнучи до самовизначення.

В Україні створено для національних меншин достатньо демократичну етнокультурну модель, що є доброю передумовою для толерантності і безконфліктних стосунків. Конституційне завдання і обов'язок у схемі “державна мова – національні меншини” є значною суспільно-державною програмою, яка забезпечить творення консолідованої української нації [115, с.363].

Для створення і реалізації повноцінної концепції необхідно насамперед докорінно переглянути зміст освіти в школах національних меншин, адаптувати педагогічну систему, здатну розв'язувати головні мовні завдання. Національна строкатість населення Закарпаття зумовлює появу нових пріоритетів, структурних компонентів, технологій навчання. Обов'язковими принципами педагогічної системи мають бути природовідповідність і культуровідповідність, які реалізуються через різномовне навчання і виховання, відповідність до тенденцій розвитку особистості школяра та збереження цінностей етнічної культури. Надзвичайно важливим є навчання в загальноосвітній школі рідною мовою (мовою етносу), яке є домінуючим фактором розумового розвитку. Рідна мова є інструментом мислення. Вона є найбільш чутливим подразником не лише в сфері освіти, але й у суспільному житті. Та разом з нею має вивчатися державна мова. Дитина має навчитися мислити українською мовою на рівні з рідною. Виходячи з внутрішніх потреб людини, державних інтересів, які направлені на забезпечення миру і суспільної злагоди, опираючись на науковий досвід, міжнародні правові акти, в Україні вироблено достатньо конструктивну лінію поведінки у сфері мовної політики щодо національних меншин.

Концепції шкільної мовної політики, які почали з'являтися у кінці 80-их на початку 90-их років, передбачали кілька основних положень:

- реалізація права кожної дитини на навчання і виховання у своїй національній традиції, формування розумових здібностей і моральних якостей з урахуванням особливостей менталітету;

- постійна взаємодія представників різних етнічних груп в українському культурному просторі, встановлення між ними взаєморозуміння, усвідомлення відмінностей у світобаченні, мисленні і поглядах, виходячи з того, що всі етноси є єдиним українським народом;

- участь нацменшин у цивілізаційних процесах вимагає знань європейської і світової культури.

Вперше за багато десятиріч років формується модель поєднання рідної, української, та загальнолюдської культур, прилучення до етнокультури конкретного народу, вивчення історії та культури основного етносу – українців, оволодіння їх мовою.

Пріоритети мовної політики: людиноцентризм, природо- і культуровідповідність, народність, історизм, інтелектуалізація, соціалізація, диференціація – створюють можливості для забезпечення етнічного і загальнонаціонального розвитку. Разом з тим практика показує, що вивчення лише державної мови як предмета чи факультативно не є ефективним засобом розвитку етносу, він логічно потребує культурологічної підготовки. Тому вельми актуальними слід вважати завдання, направлені на опанування національними меншинами українознавчих цінностей. Такий досвід в Україні напрацьований. Так, на початку 90-их років в окремих регіонах, зокрема на Буковині, впроваджувався новий для румуномовних шкіл предмет – “Українська словесність”, що поєднує в собі мовний, літературний, культурологічний зміст і формує якісно нову мотиваційну сферу у навчанні. Тим паче, ще на початковому

етапі переходу національних меншин до ґрунтового вивчення української мови діють чинники, які ускладнюють цей процес:

- вивчення літературної і ділової мови відбувається за старими методиками, які передбачають переважно читання і перекладання тексту і не вчать мислити українською, активно її включати в мовне середовище;

- відсутнє навчально-методичне забезпечення, недостатньо висококваліфікованих, ідейно налаштованих кадрів;

- не враховані психологічні аспекти, що повинні допомогти у реалізації цього завдання. Необхідність його розв'язання диктується не лише потребами соціального і культурного значення для національних меншин знань української мови, але й створенням відповідної атмосфери взаєморозуміння і поваги між українцями і представниками національних меншин.

Необхідно створити передумови для реалізації культурологічного підходу у сфері мовної освіти національних меншин. Це, в першу чергу, торкається навчальних планів загальноосвітніх закладів, недільних шкіл, університетів. Слід передбачити предмети, які б забезпечували вивчення історії народів, культури, літератури, релігії, традицій і моралі, оскільки для демократичного суспільства є факт, що престижність будь-якого етносу визначається рівнем його мовної і загальної культури, національної самоідентичності і свідомості. Ми виходимо з того, що державна мова є складовою національної культури: без неї неможливо творчо опановувати і творити культурні цінності.

І перед організаторами навчально-виховного процесу у педагогічних ВНЗ та шкіл поставлене завдання створити в школі та вузі мовне культурне середовище, у якому б формувалася національна свідомість молоді. В першу чергу слід подбати про культуру мови учителя. Адже ще Гумбольдт запевняв, що між будовою мови й успіхом усіх інших ділянок розумової діяльності є безумовний зв'язок [106, с.113-115].

Щоправда, є факти, коли чимало творчих інтелектуальних особистостей працюють для України, будучи за межами української мовної культури. Але зважаючи на наше історичне минуле, це може бути доповненням, а не правилом. Парадигма мовної політики полягає в тому, що мова сприймається не як уніфіковане академічне чи лінгвістичне явище, а як внутрішня потреба – духовна закономірність людини і суспільства, яка позначається на рівні свідомості. Спекуляція тезою “немає значення, якою мовою ти розмовляєш, а головне – бути людиною” є свідченням небажання багатьох державних чиновників усвідомити значимість підвищення статусу української мови в суспільстві як для українців, так і для всіх інших національностей. Тому розвиток державної української мови, мов національних меншин – пріоритет не лише педагогічний чи культурний, а справа державної політики, критерій української національної і державної самосвідомості, громадянськості.

Не слід сприймати завдання вивчення української державної мови як чергову українізацію. В Україні має проводитися послідовна політика національно-культурної підтримки національних меншин. А відродження і розвиток української етнокультури, мови має супроводжуватися не менш активними процесами в середовищі інших етнокультур, що забезпечить демократизм суспільства. Доцільність посилення уваги, конструктивних дій у сфері мовної політики з боку держави, політичних організацій, наукових і громадських об'єднань, засобів масової інформації, релігійних конфесій важлива не тільки у людському особистісному вимірі, але й в загальнодержавному плані при вирішенні цих завдань. Уможлиблюється залучення всіх представників етнічних спільнот до розбудови держави і становлення громадянського суспільства, об'єднання всіх, незалежно від етнічної приналежності, у повноцінний український народ. Складні реалії сучасного національного життя вимагають наукових досліджень і обгрунтованих політичних рішень з мовної

проблеми, завершення створення правової бази, посиленого фінансування як на державному, так і на регіональному рівнях. І в таких регіонах як Закарпаття повинна бути реалізована у концепції етнополітики.

З точки зору професійного підходу до розв'язання мовних проблем, необхідно педагогам, психологам, лінгвістам і літераторам звернути увагу на дві речі. По-перше, як оптимально адаптувати угорськомовне населення України до потреб вивчення української мови, до нового територіального та інформаційного простору, особливостей мовної культури. Адже до початку 90-их років більша частина учнів не лише мала нормативне право не вивчати українську, й повсюди, передусім у містах, реалізовувала це право. Україномовний нігілізм зберіг себе у психології і понині. І по-друге, – як використати всі можливі технології, засоби, форми для забезпечення процесу ефективного вивчення української мови.

Підсумовуючи можемо сказати: мова завжди була умовою державоперетворення, процеси державотворення впливають на процес формування національної свідомості. Сьогодні її роль посилюється і у становленні громадянського суспільства в Україні. Ігнорування мовою, якою написані всі вітчизняні закони, всі громадянські постанови, якою слід користуватися в усіх справах, при всіх суспільних потребах, є вкрай неприпустимою політикою.

1.4. Регіональні умови і особливості підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів

Компонентний склад підготовки вчителів до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів включає:

- *мотиваційний* компонент виражає усвідомлене ставлення педагога до професійної діяльності та її ролі у розв'язанні актуальних проблем

формування національної свідомості молодших школярів. Він є стрижнем, навколо якого конструюються основні якості педагога як професіонала, оскільки від того, чим мотивує педагог свою готовність до професійної діяльності, залежать досягнуті результати у навчанні та вихованні молодших школярів. Його змістом є система загальних базових знань студентів, що розкриває місце особистості у мультикультурному освітньому просторі та вмотивовує суб'єктну позицію вчителя у професійній діяльності; формує у майбутнього вчителя позитивну мотивацію організації процесу професійної діяльності;

- *цільовий* компонент забезпечує спрямованість майбутніх учителів на неперервний професійно-особистісний розвиток; дає студентам підґрунтя для розуміння необхідності та актуальності реалізації в освітньому середовищі педагогічних технологій;
- *змістовий* – визначає систему особистісно значущих знань про механізми проектування та моделювання професійної діяльності);
- *діяльнісно-процесуальний* – задає систему шляхів, способів, методів та прийомів здійснення технологізації навчального процесу;
- *результативно-рефлексивний* – забезпечує аналіз та відповідне коригування процесу професійної підготовки студентів на всіх його етапах; рефлексію досвіду професійної діяльності; розвиток творчого підходу до розв'язання педагогічних проблем; формування і розвиток особистісних (емпатія, захоплення, толерантність, повага до особистості) та професійно значущих (організаторських, мобілізаційних та комунікативних) якостей майбутнього вчителя;

Розглянемо регіональні умови підготовки майбутніх учителів до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів.

Ментальність угорців Закарпаття в історичному аспекті формувалася під впливом декількох потужних факторів. Географічно Закарпаття розташоване в центрі Європи, на перехресті світових сухопутних транзитних коридорів і на стику східної і європейської культур. Воно є містком між сировинними багатствами і безмежно великими ринками Сходу і потужними виробниками товарів народного споживання на Заході. З іншого боку, упродовж усієї своєї тисячолітньої державотворчої історії Закарпаття входило у склад різних держав, які суттєво відрізнялися за культурою, релігією, економічними пріоритетами і потужностями, місцем в політичному житті Європи. Силовими методами Закарпаття упродовж тисячі років узаконювалося як периферія любого державного утворення, до якого воно входило. Виникали зміни не тільки у периферійному розташуванні нашого краю – то Закарпаття було самою східною частиною (Угорщина, Австро-Угорщина, Чехословаччина), то воно – сама західна територія держави (СРСР, Україна), нав'язувалася державна мова, чужі традиції і звичаї.

Проживаючи в таких умовах, корінне населення Закарпаття угорці виділяються на специфічному загальноукраїнському ментальному фоні. Їм притаманні збережені національна (угорська) культура, традиційно глибока релігійність, повага до сімейних цінностей, працьовитість розвинена ринкова прагматичність, толерантність до інших націй і релігій, законслухняність і миролюбива вдача. Особливо виразно виділяється споконвічний індивідуалізм, прагнення самостійно облаштовувати своє життя, не залежно від таких чинників, як партія, політика й держава. Середньостатистичний угорець Закарпаття прагне, вміє і любить створювати матеріальні цінності, в тім числі і заробляти гроші, до того ж, на відміну від багатьох інших, він їх легко не марнує. З іншого боку, усереднений закарпатський угорець ніколи не прагне до політичного лідерства, він не вміє, не хоче та й ніколи не намагається активно нав'язувати своє світобачення представникам інших національностей. У нього відсутнє лідерське

бажання доводити публічно свої чесноти і переваги над іншими. У будь-яких ситуаціях він готовий відступити перед силою, скоритися їй. В його генетичній структурі закладено, що перед сильним, навіть тим, кого не поважаєш і не сприймаєш, краще поступитися, ніж вступати у нерівний двобій. Відсутність бажання активно боротися за свої права і свободи, активно брати участь в політичному житті в цілому свідчить про політичну індиферентність угорців Закарпаття, їх зневіру у владні структури і демократичні надбання. В той же час угорці надзвичайно свободолюбиві і цінують демократичні надбання.

Ми зробили висновок, що ментальність є однією з причин, що впливає на формування національної (української) свідомості. В першу чергу слід допомогти угорськомовній молоді зрозуміти вади своєї ментальності. Інакше вона не буде готова до роботи по самовдосконаленню, по-справжньому не проймається проблемами краю, не зможе в будь-яких ситуаціях відстоювати інтереси народу, який вони представляють.

Традиційно провідна ціннісна орієнтація населення Закарпаття – підприємливість. Особливо вона розвинена у закарпатських угорців, які орієнтуються на свою титульну націю, яка живе й працює в рамках Євросоюзу. Підприємливість була природною в умовах краю, що межує з середньо розвиненими центральноєвропейськими країнами. Цьому сприяли часті зміни політичних режимів, особливо у ХХ столітті, обмеженість ресурсів, низька зайнятість людей, інтенсивна міграція та інші фактори. Ця риса характеру закарпатців збереглася і за соціалістичної економіки та радянського способу життя, а з настанням епохи перебудови отримала оптимальні можливості для свого розвитку і реалізації. Свою роль відіграла історична пам'ять (старше покоління пам'ятає життя в ринкових умовах у довоєнні часи), з'явилася можливість познайомитися з розвиненими капіталістичними відносинами і рівнем життя, гостюючи за кордоном у родичів, знайомих, перебуваючи там як туристи, а

останніми роками – і як ділові партнери сусідів. І в сучасних умовах інтенсивного міждержавного співробітництва, переходу до ринкових відносин, поглиблення кризових явищ у різних сферах суспільного життя угорці Закарпаття отримали змогу знову відчувати себе ключовою фігурою – підприємцем, який активно і цілеспрямовано працює, відчуває себе господарем власності, виявляє ділову ініціативу і новаторство в різних видах діяльності. Вони завязі працівники, які мислять і діють самостійно, не бояться ризикувати, схильні до нововведень, реалізації оригінальних ідей, цілеспрямовані, вимогливі до себе і партнерів, мужньо переносять невдачі й поразки, не втрачають оптимізму й віри в обрану справу.

Визначальною характеристикою соціального портрету є система ціннісних орієнтацій. “Ціннісні орієнтації” – це вибіркоче ставлення людини до матеріальних і духовних цінностей, система його установок, переконань, переваг, виражена в поведінці. Система ціннісних орієнтацій, будучи психологічною характеристикою зрілої людини, одним з центральних особистісних утворень, виражає ставлення людини до соціальної дійсності, визначаючи мотивацію її поведінки. Як елемент структури особистості ціннісні орієнтації характеризують внутрішню готовність до здійснення визначеної діяльності по задоволенню потреб і інтересів, указують на спрямованість її поведінки. Цінності є критерієм і формами оцінки людських помислів і дій, їхніх особистих моральних якостей і рівня морального розвитку.

Ієрархічна організація цінностей справляє вплив на соціальне самопочуття, визначає організацію способу життя і поведінку людей. То ж вивчення системи цінностей становить актуальну наукову, педагогічну і практично-політичну проблему.

З метою виявлення значущості термінальних цінностей майбутніх учителів початкової школи автором у розрізі завдань констатувального дослідження було проведено соціальне опитування угорської молоді на предмет визначення

головних цінностей їх життя. Вибірці із п'ятисот респондентів було запропоновано поцінувати визначену систему термінальних цінностей, що складалася з 40 позицій, серед яких були: сім'я, подружжя, етнічна національність, друзі, прибутки, дозвілля, реалізація планів на майбутнє, професія, освіта, стан навколишнього середовища, робота, яку виконує на даний час, релігія, культура, гроші, витребуваність суспільством, політика тощо. Оцінювання проводилося за десятибальною шкалою. Результати дослідження були статистично оброблені, проранговані. Чотирнадцять з них, котрі отримали найбільшу оцінку угорськомовної молоді Закарпаття, представлені в таблиці 1.4. і на рисунку 1.2.

Таблиця 1.4

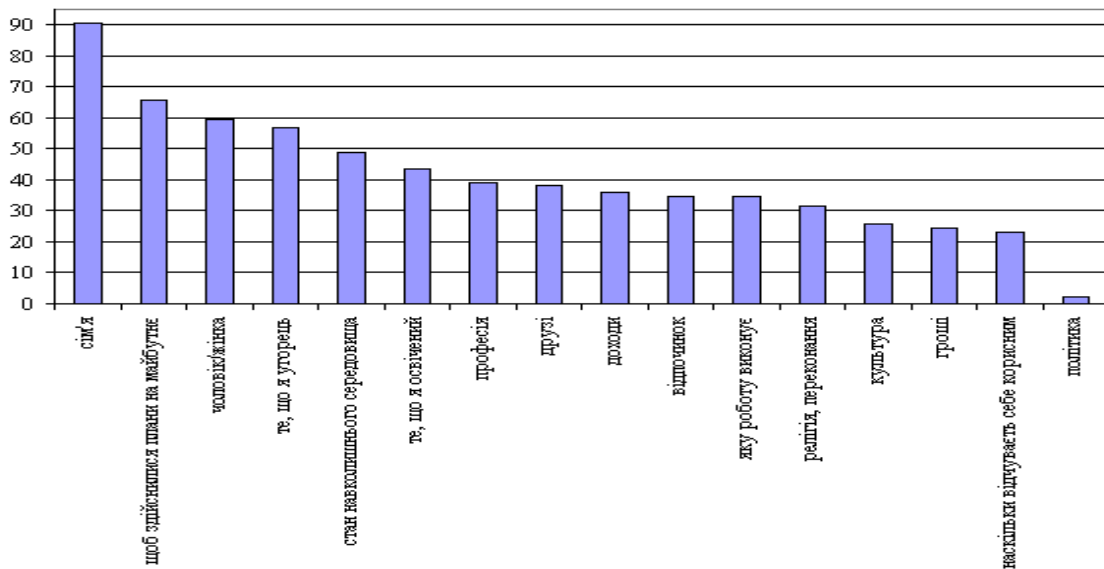
***Ієрархічна організація термінальних цінностей
за оцінюваннями молодих угорців***

Цінності	Середній бал
сім'я	4,9
мир у світі	4,9
кохання і щастя	4,9
справжня дружба	4,7
внутрішня гармонія	4,6
свобода	4,5
стан навколишнього середовища	4,5
цікаве життя	4,2
шанування традицій	4,2
громадський порядок	4,2
роль національності	4,1
різноманітне життя	3,9
креативність	3,9

Як показав статистичний аналіз та узагальнення отриманої інформації структура і характер соціальних цінностей молодих угорців зазнають нині істотних змін, відзначаються несталістю, суперечливістю, амбівалентністю. В уявленні молодих людей про цінності домінують поняття сім'я, добробут,

гуманізм. Результати дослідження, представлені в таблиці 1.4., говорять про те, що жодна цінність не визнана абсолютною (не поцінована вищими балами). Максимальна усереднена оцінка становить 4,9 бала. Мінімальна – відповідно 3.9.

На рисунку 1.2 представлені результати ранжування. Як видно з малюнка, на першому місці, як і в попередній таблиці, фігурує сім'я, стан навколишнього середовища посідає також престижне місце. Відсутність інтересу до політики підтверджується останнім, надзвичайно низьким стовпчиком. Заслуговує на увагу і те, що релігія, віра і в цьому випадку знаходяться також в кінці списку. Це ще раз підтверджує ціннісні орієнтації молоді відзначаються несталістю, суперечливістю.

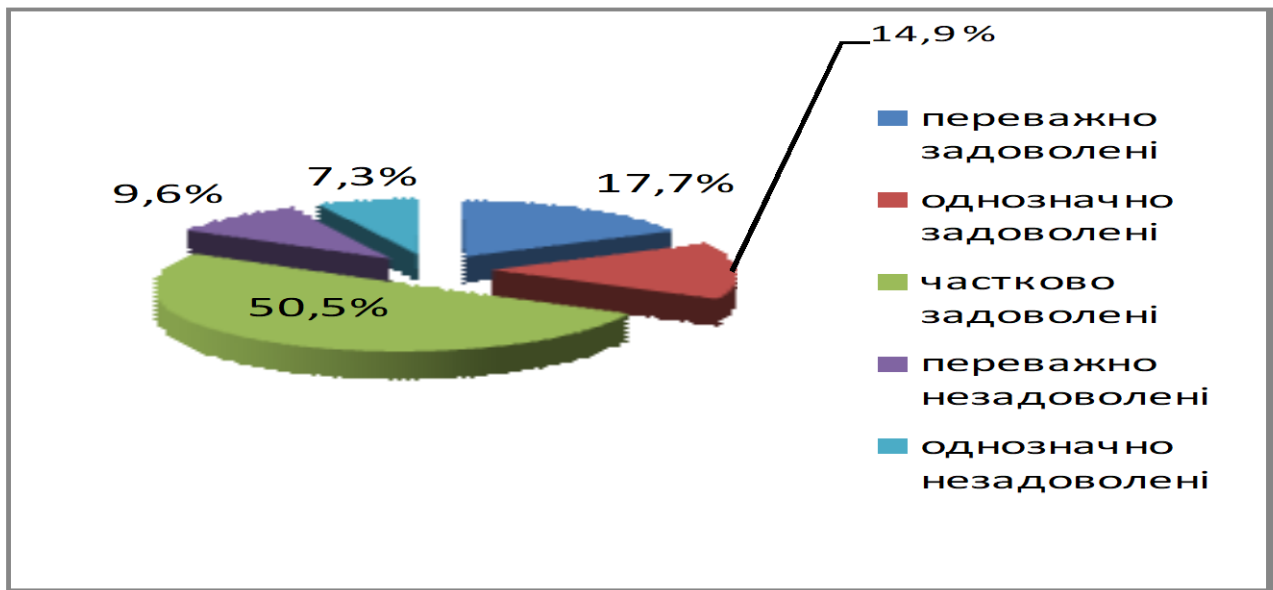

Рис. 1.2 Стовбчикова діаграма, що представляє відсоток респондентів, які вважають вказані категорії важливими

При інтерв'юванні було виявлено, що система ціннісних орієнтацій переважно формувалася через призму приватного життя батьків. Життя батьків відповідає уявленим стандартам у 42% опитаних. Десять відсотків респондентів категорично не згодні із способом життєздійснення батьків. Молоді люди, котрі тільки частково вважають для себе зразком життя батьків, становлять 38 відсотків вибірки.

Відомо, що на ієрархічну організацію системи ціннісних орієнтацій особи чинить вплив соціальне самопочуття. Під соціальним самопочуттям розуміється стан, що виникає в результаті сприйняття та оцінки суб'єктом відповідності між його життєвою ситуацією і рівнем задоволеності нею [81, с. 21].

Про соціальне самопочуття угорськомовної молоді ми робили висновок на основі аналізу їх найнагальніших проблем. Більшість опитаних головною

проблемою життя називали безробіття батьків (124 особи), другою – названо відсутність перспективи на майбутнє (98), низькі зарплати (64), відсутність життєвих цілей (34), невпевненість у завтрашньому дню (44), моральну розбещеність (24) і поширення наркотиків (24). На рисунку 1.3 представлені результати вивчення соціального самопочуття угорськомовної молоді Закарпаття.

Рис. 1.3. Задоволеність соціальним самопочуттям угорської молоді Закарпаття

Респондентам роздавали закриту анкету з одним запитанням: – “Чи задоволені ви тим, як живете сьогодні?” і пропонували вибрати відповідь з п'яти запропонованих: однозначно задоволений; частково задоволений; переважно

задоволений; однозначно незадоволений; переважно незадоволений. Обробка результатів показала, що половина вибірки частково задоволена рівнем свого життя, називали багато проблем, через які вони не можуть повністю себе реалізувати, самоствердитися в житті. Переважно задоволені – 17,7%; однозначно задоволеними своїм життям виявилось 14,9% молодих людей; частково задоволені – 50,5%, переважно незадоволений – 9,6%; хто однозначно незадоволений – 7,3%.

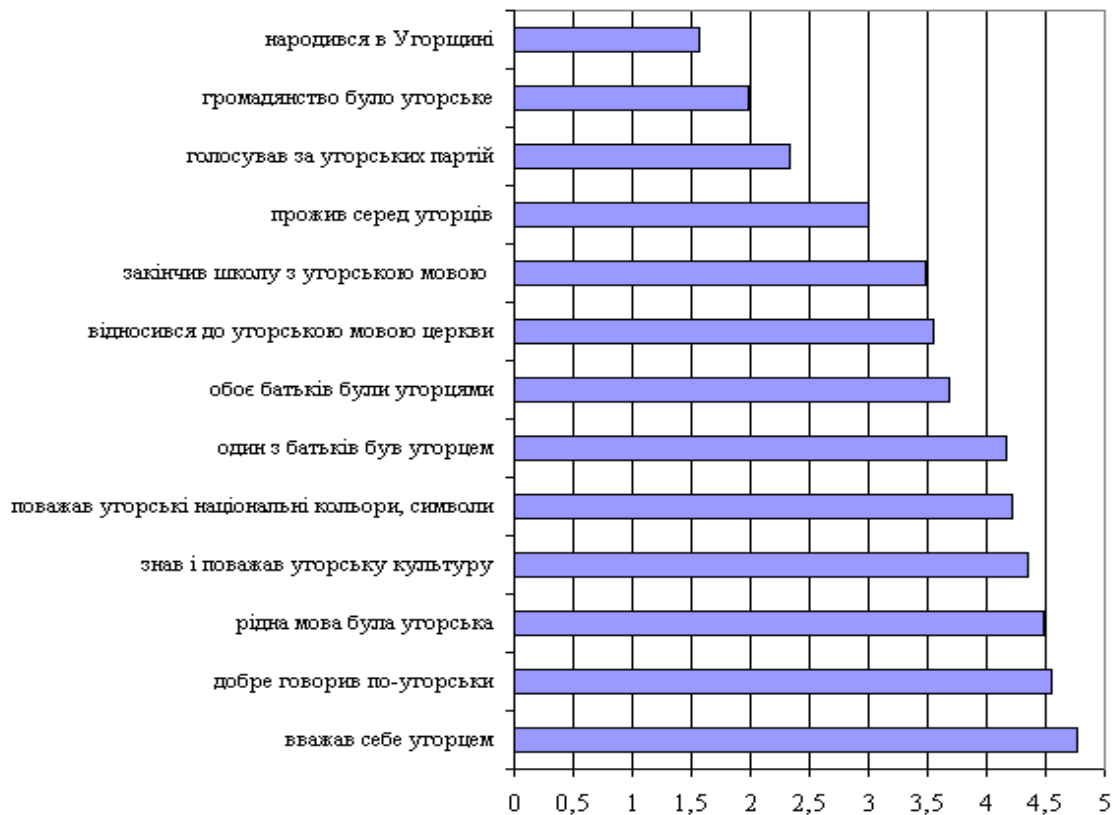
Задоволеність соціальним самопочуттям позначилася на оцінці шансів реалізації особистих планів на майбутнє. У відповідях молодих угорців переважає оптимізм. Однозначними песимістами визнають себе лише 1% опитаних, скоріше песимістами, ніж оптимістами назвали себе 6 відсотків респондентів. Частково оптимісти – 42%, скоріше оптимісти – 34% і в повній мірі вірять у краще майбутнє 17%.

Одним з головних елементів національної свідомості є самоідентифікація. До того ж на Закарпатті давно точиться дискусія навколо закону про статус закордонного угорця. Нами було проведено опитування на предмет: – “Кого з закарпатців слід вважати угорцем?” Всім опитуваним запропонували за п'ятибальною шкалою визначити більш суттєві ознаки, за якими людину слід віднести до угорської нації. Більшість респондентів висловили думку, що найбільш визначальним у національній ідентифікації є самовизначення, мовне середовище і сприйняття культури. Політичні переконання, релігія відіграють значно меншу роль. Цікаво, що найменш вагомим чинником респонденти назвали народження в Угорщині, або угорське громадянство. Результати дослідження представлені діаграмою на рис. 1.4.

Серед закарпатської угорськомовної молоді переважає усвідомлення приналежності до угорської нації взагалі і закарпатських угорців зокрема. Більше половини вибірки (57%) визначають себе закарпатським угорцем(-кою). Просто угорську ідентичність, без будь-яких приставок, обрали третина (35%) опитаних.

Відсоток респондентів іншої ідентичності – низький.

Отже, усвідомлення приналежності закарпатської угорської молоді до угорців взагалі і закарпатських угорців зокрема, є сильним, що підтверджується й тим, що 95% опитаних вважають закарпатських угорців частиною угорської нації. Це ще раз підтверджує, що проблема формування національної (української) свідомості актуальна, надзвичайно складна і багатоаспектна.

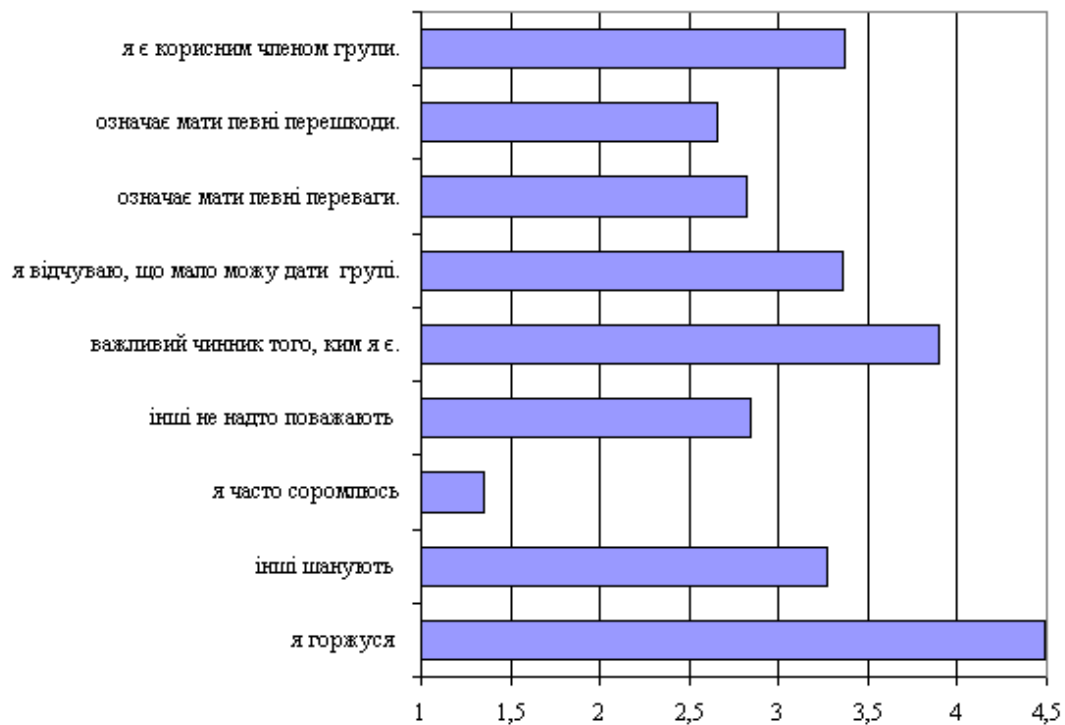

Рис. 1.4. Оцінювання важливості критеріїв визначення угорської національності (1 = зовсім ні, 5 = у повній мірі)

Оскільки національна гордість є складовою національної психології, а у молодих угорців її можна назвати характерологічною рисою, ми провели опитування на предмет з'ясування, що на їх думку дозволяє пишатися тим, що вони належать до угорської нацменшини. Результати опитування показали, що переважна більшість респондентів просто пишаються тим, що належать до своєї

етнічної групи. Всім респондентам було запропоновано поцінувати за п'ятибальною шкалою твердження, що визначають їх належність до угорської спільноти, керуючись наступною інструкцією: 1 – зовсім не керуюся даним твердженням, 3 – вважаю, що в якійсь мірі воно визначальне, 5 – повністю підтримую.

Значення етнічної групи для їх соціального самопочуття і їх цінність у общині представлені на рисунку 1.5.

Рис.1.5. Усереднені результати визначення головних ознак належності до угорської етнічної групи

Міцність регіонального самоусвідомлення впливає і з того, яку землю наша молодь вважає рідною батьківщиною. Угорщину вважають своєю рідною (зважаючи на історичне минуле) 3%, а Закарпаття назвали своєю батьківщиною – 53%. Міцною є також прив'язаність до свого населеного пункту. Сорок два% респондентів вважають населений пункт своєю батьківщиною, і лише двадцять

сім відсотків категорично визнають такою Україну, двадцять один відсоток – Угорщину.

Рівень і якість сформованості національної свідомості залежить від багатьох чинників. Русійною силою, визначальним механізмом є освіта. Що правда, не можна однозначно сприймати твердження, що рівень національної свідомості визначається рівнем освіченості громадян, чисельністю осіб, що мають вищу освіту. Але усвідомлення того, що більшості представників нації з якихось причин не доступна вища освіта формує відчуття меншовартості і перешкоджає переростанню етнічної самосвідомості у національну свідомість. То ж ми вважали за необхідне прослідкувати за динамікою освіченості, професійної підготовки угорськомовної меншини.

Рівень освіти (на 1000 чоловік) мешканців Закарпаття за даними перепису 1998 року представлений у таблиці 1.5.

Таблиця 1.5

Рівень освіченості мешканців Закарпаття на 1000 чоловік

Освіта	українці	угорці	росіяни	румуни	цигани	словаки
Вища	68	37	246	17	-	88
Незакінчена вища	10	7	25	3	-	12
Середня спеціальна	149	98	267	38	7	157
Середня	367	427	310	28	98	385
Незакінчена середня	218	264	-	451	431	101
Початкова	145	155	34	181	387	--

Як бачимо, на кінець дев'яностих років кількість угорців, що мали вищу освіту становила 3,7%, українців – 6,8%, а росіян – 24,6%. Трохи краща ситуація була із середньою спеціальною освітою.

Подібні дослідження були проведені автором у 2003 році в розрізі програми співробітництва Інституту суспільствознавства “LIMES” із Національним інститутом вивчення молоді Угорщини. Метою дослідження було на основі репрезентативної вибірки із 500 осіб оцінити становище, стан освіти угорської молоді, що проживають у Закарпатті.

При формуванні репрезентативної вибірки бралися до уваги наступні критерії:

- кількість закарпатських угорців, їх територіальне розміщення на території області;

- співвідношення угорців в середині окремих адміністративних одиниць (районів);

- розподіл угорців відносно типів населених пунктів (село/місто);

- розподіл угорців за статтю;

- вікові групи;

За нашими даними близько 81% (403) опитаних студентів навчалися в угорських школах, 15% – у школах у українською мовою викладання, а 4% – з російською. Рівень викладання української мови в угорських школах такий, що не дає можливості основній масі випускників шкіл продовжити навчання в українських вищих навчальних закладах. Більшість угорців, що спромоглися отримати вищу освіту, навчалися в Ужгородському державному (тепер національному) університеті на кафедрі угорської мови і літератури, трохи менше на факультеті романо-германської філології та математичному факультеті. І тільки з відкриттям у 1996 році Закарпатського угорського педагогічного інституту угорська молодь отримала змогу здобувати вищу освіту на рідній мові.

Під час констатувального експерименту було проведено дослідження сучасного стану охоплення навчанням угорськомовних молодших школярів. Більшість з них навчаються в школах з угорською мовою викладання (71%), 15% –

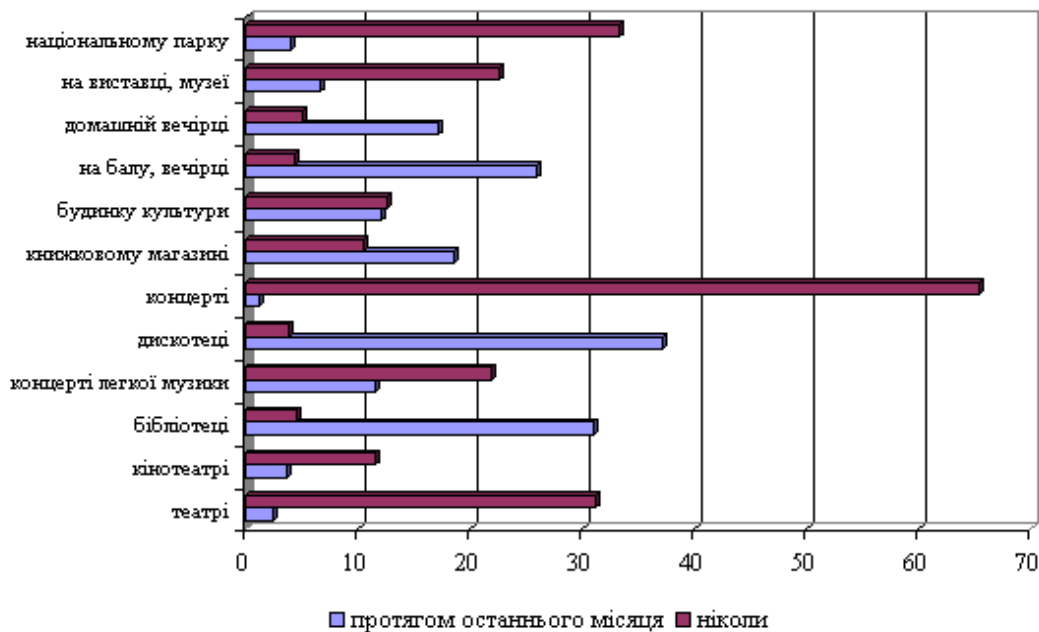
з українською або російською, а 14% у школах з кількома мовами навчання, і один з опитуваних (0,2%) навчався в Угорщині.

За результатами опитування тільки три відсотки учнів відвідували спеціалізовані класи з поглибленим вивченням окремих предметів. Тобто, ми констатували певну пасивність і індеферентність молодших школярів у здобутті знань. Близько третини опитаних (29%) у майбутньому не пов'язували життєву самореалізацію із ґрунтовною освітою. Вони не відвідували жодних додаткових занять, факультативів для поглибленого вивчення навчальних дисциплін. Відсоток тих, хто відвідував факультативи із обов'язкових шкільних предметів (серед них були і такі, з яких проводиться вступне тестування), досить низький і становить менше 5%.

Великий вплив на формування причетності до української нації здійснюють культурні заклади, масові засоби поширення інформації. У 1991-1993 роках в Берегово був створений угорський національний театр ім. Йєша, який з великим успіхом виступає на сценах міст України та за кордоном. Колектив виконує твори як українських, так і угорських драматургів. Крім цього в селищі Солотвино та селах Петрово, Велика Добронь, Варієво, Бовтрадь, Дрисино, Цеглівка, Паладь-Комарівці діють фольклорні групи професійної самодіяльності, які беруть участь в обласних конкурсах.

Та результати проведеного дослідження, представлені на рис.1.7., засвідчують бідність культурного життя. Майбутні учителі рідко відвідують концерти, театри. За винятком концерту камерної музики (що проходив безкоштовно і його відвідало тридцять відсотків респондентів) в усіх інших культурних закладах наші опитувані були більше, ніж півроку тому. Натомість значна частина студентів повідомили, що досить часто виїжджають на концерти відомих угорських та світових музикантів, співаків, які відбуваються в містах Угорщини. На рисунку 1.7. представлені результати опитування репрезентативної

вибірки студентів на предмет відвідування культурних закладів. У відсотках подано кількість респондентів, що відвідали заклад культури протягом останнього місяця і не відвідували ніколи. На виставках і в музеях Закарпатської області ніколи не бували 22% опитаних, 10% молоді не були в книжковому магазині жодного разу, і тільки 18% відвідали їх протягом останнього місяця.

Рис. 1.7. Відвідуваність культурних закладів майбутніми учителями

Кращим є стан відвідування бібліотек тридцять один відсоток респондентів там побували протягом місяця і тільки 4% сказали, що не бували там зовсім.

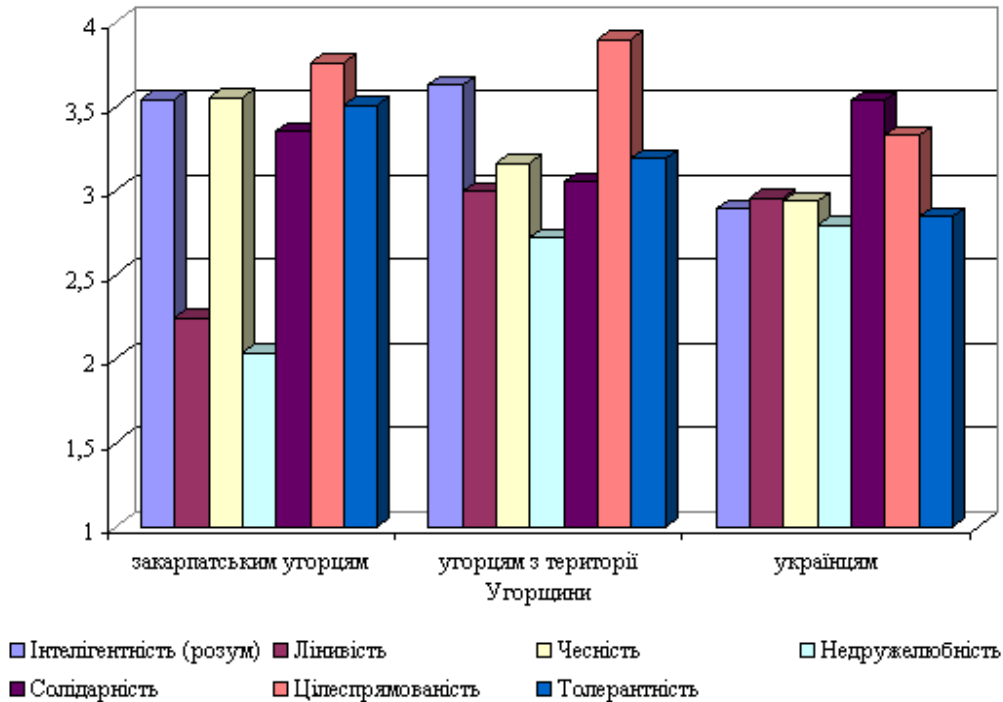
Телевізор дивляться практично всі опитані (99%). У робочі дні телевізор дивляться весь вільний час 9 опитаних, а у вихідні – 27 осіб. В центрі їхньої уваги переважно угорськомовні передачі.

Періодичну пресу кожного дня читають 11% опитуваних, 33% роблять це кілька раз на тиждень, 27% – один раз на тиждень, 4% раз на місяці, 7 зголосилися, що читають газети інколи, а 16% – ніколи. Напрошується висновок: газети для угорськомовної молоді не є основним і цікавим джерелом отримання

інформації. Газети, що видаються українською мовою вони читають дуже рідко, а угорськомовна обласна газета “Карпаті ігос со” виходить лише три рази (вівторок, четвер, субота) на тиждень. У Берегівському районі виходять щосуботи районні газети “Вісті Берегівщини”, “Берегово” і “Закарпаття”. Серед щоденних газет, які найчастіше читають опитувані, є всього дві українські газети. Більшу частину інформації угорськомовна молодь Закарпаття отримує з телепередач та газет, які виходять і друкуються в Угорщині на угорській мові та інтенсивно розповсюджуються в краї.

Для завершеності соціального портрету угорськомовної меншини нами було проведено серед студентів порівняння особистісних властивостей, характерних закарпатським угорцям, з угорцями Угорщини та титульною нацією – українцями, що проживають на Закарпатті (рис.1.8). Рівень сформованості особистісних властивостей визначався методом самооцінювання. Репрезентативна вибірка становила 480 осіб. Респондентам пропонували поцінувати сформовані властивості за шестибальною системою від 0 до 5, а саме:

Слід вказати, що респонденти з групи закарпатських угорців були більш емоційними і категоричними при оцінюванні. Вони високо поцінували інтелігентність і чесність (3,5), трохи нижче (3.3) – своє бажання бути солідарними з іншими національними групами, сприймати їх ідеї і гасла. В той же час високо поцінували свою толерантність, дружелюбність (рис. 1.4). Небажанням працювати за невелику заробітну працю вони визначили лінивість, хоча усереднений бал відносно низький – 2.2. В той же час майже всі зазначили, що працювати на себе, або за пристойну платню вони готові багато. Трохи вище за українців, що проживають на Закарпатті, вони визначили і свою цілеспрямованість.

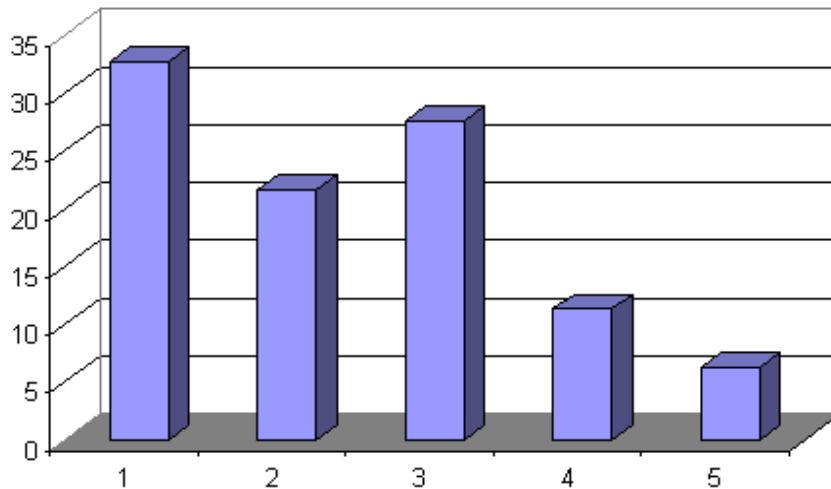

Рис.1.8. Порівняльна характеристика властивостей майбутніх учителів – закарпатських угорців, угорців Угорщини та українців (усереднені показники)

Нами було проведено аналіз даних їхнього оцінювання української демократії і ставлення до політики. Статистична обробка і її аналіз дозволяють зробити висновок, що молоді угорці Закарпаття не вірять в демократичні інститути держави, намагаються стояти осторонь гострих політичних питань. Вони здебільшого готові покладатися тільки на власні сили і розум. За результатами опитування 4% вибірки вважають, що в Україні взагалі не має демократії. 33% опитаних взагалі не цікавляться політикою, а число тих, хто скоріше цікавиться, або виявляє підвищений інтерес до політичного життя, менше 13 відсотків (рис. 1.9).

Аналіз результатів дослідження свідчить і про те, що в оптимізмі молоді близька перспектива євроатлантичної інтеграції не відіграє особливої ролі. Шістнадцять відсотків респондентів вважають, що країна ніколи не зможе приєднатися до Європейського Союзу. Разом з тим 36% вважає, що це відбудеться

до 2010 року. Приєднання України до НАТО підтримують дві третини (66%) вибірки.

*Рис. 1.9 Зацікавленість політикою студентами
(1 – зовсім не цікавляться політикою; 2 – скоріше не цікавляться;
3 – періодично, 4 – скоріше цікавляться; 5 – виявляють підвищений інтерес до
політичного життя).*

Про політичну активність угорців говорять наступні дані. В області діє вісім громадських об'єднань етнічних угорців. На виборах 2002 року вони підтримали свого кандидата до Верховної Ради, а також 11 угорців до обласної ради, 127 осіб до сільських та міських Рад.

Наразі ситуація змінюється. Утворено Спілку Угорської культури Закарпаття. Більшість молодих угорців підтримують організацію “КМКС” – партія угорців України.

Незважаючи на те, що у процесі аранжування цінностей релігія опинилася на останньому місці, фахівці, що вивчали угорську національну меншину [2, с. 167] одностайно стверджують, що релігія, віра відіграють велику роль у збереженні общини.

Таким чином, за результатами констатувального експерименту можна зробити висновок про те, що стан сформованості національної свідомості майбутніх учителів початкової школи є незадовільним. Слід зазначити, що зміст, методи, форми виховання національно свідомої особистості у суспільстві загалом, у молодіжному середовищі, зокрема, були позбавлені такої спрямованості протягом усієї радянської доби. Здійснюючи процеси інтеграції, індустріалізації, колективізації і культурної революції, ідеологи держави намагалися сформувати єдину “націю” – радянський народ. Такий поступ йшов здебільшого в розріз із інтересами окремих націй і народностей. Виховна робота серед молоді була заідеологізована, будувалася на стереотипах, а результати її вимірювалися кількістю, а не якістю “заходів”. У директивних документах декларувалося про “необхідність підвищення відповідальності кожної молодої людини за все, що робить вона та її колектив”. Доводиться констатувати, що такі завдання вірні як заклики, але вони, як правило, залишалися лише на папері і в ті часи.

Мало змінилася етична атмосфера на краще в Україні за часи незалежності. З трибуни проголошуються вірність національній ідеї, відданість народу, духовне відродження нації, а на практиці здебільшого домінують меркантильні, приватні інтереси. Сталося так, що сьогодні суспільством вшановуються не тільки чесні, працьовиті громадяни, патріоти, але і спритні люди, кар'єристи і злодії або до геніальності підприємливі ділки, які інфантильні до культурного життя свого народу і держави в цілому. То ж необхідно шукати можливості змінювати ситуацію на краще. Дієвим, ефективним механізмом корекції свідомості громадян, що створюють етичну атмосферу в суспільстві, слід вважати педагогічну науку і освітню практику. Педагогічна наука, розробляючи основи формування національної свідомості молоді, повинна виходити з методологічних принципів історизму, наукової вірогідності складних процесів становлення особистості – вільної, рівноправної, якій мають бути притаманні риси гуманізму, високі

морально-ціннісні орієнтації. Має значення також пріоритет загальнолюдських цінностей.

До головних завдань виховання слід віднести формування активності, громадянської позиції молоді, патріотизму, розуміння особистісної відповідальності за долю держави, нації, народу в цілому. Через формування самосвідомості необхідно впливати на організацію суспільно-корисної діяльності людини, визначення гуманістичної спрямованості її вибору.

Високі вимоги виховання диктують необхідність всемірного розвитку здібностей особи, приведення в дію всього її творчого потенціалу. Це особлива проблема, вирішення якої вимагає нестандартних підходів до виховного процесу. Адекватна сучасним вимогам людина покликана органічно поєднати в собі високий професіоналізм з принципами гуманістичної моральності. Іншими словами, спрямованість її соціальної діяльності повинна відповідати фундаментальній вимозі зміцнення і продовження буття людського роду, його прогресу. Через процес навчання і виховання має відбутися правильне практичне самовизначення індивіда, що відповідає позитивним соціальним потребам, вищим зразкам діяльності в тій або іншій конкретній сфері життя. Слід враховувати те, що становлення універсальної родової суті сучасної людини відбувається в умовах об'єктивно існуючих соціальних, національних, етнічних, культурних відмінностей людей.

В умовах модернізації вітчизняної освіти особливу значущість набуває проблема професійної підготовки фахівців, спроможних до формування національної свідомості молодших школярів. У цьому зв'язку необхідно визначити концептуальні підходи до професійного розвитку студентів у вищих навчальних закладах, здійснити пошук ефективних технологій формування професіоналізму майбутніх фахівців, формування в них готовності до формування національної свідомості молодших школярів.

Готовність випускника ВНЗ до здійснення педагогічної діяльності є домінуючою результативною складовою професійної підготовки студентів.

У науковій психолого-педагогічній літературі готовність майбутнього вчителя до професійно-педагогічної діяльності розглядається з різних позицій.

Так, на думку Б.Ф.Ломова, готовність до діяльності визначається як цілісне психологічне явище, в якому інтегровані знання, вміння особистості відносно виконання ними конкретного виду діяльності.

На думку Б.Г.Ананьєва готовність до діяльності не може обмежуватися характеристиками майстерності, продуктивністю праці, її якості в той момент коли здійснюється відповідна діяльність. Важливим при оцінюванні готовності, він вважав, визначити внутрішні сили особистості, її потенціал і резерв, необхідні для підвищення продуктивності професійної діяльності в майбутньому.

А.Г.Асмолов вважав, що в готовності як результаті підготовки, можна виділити декілька компонентів: 1) мотиваційний (переконання, погляди, відносини, мотиваційні установки на певну поведінку); 2) компонент, який включає в себе операційні установки; 3) особистісний компонент (відчуття, інтелект та воля); 4) змістовий (система знань); 5) процесуальний (система вмінь і навичок).

А.І.Щербаков визначає психологічну готовність як складну динамічну систему, яка включає в себе інтелектуальну, емоційну, мотиваційну і вольову сторони психіки людини в їх співвідношенні з зовнішніми умовами і майбутніми задачами.

І.А. Сніжкова визначає професійну готовність до педагогічної діяльності як "сукупність професійної обумовленості вимог до вчителя". Вона містить емоційно-вольову стійкість, витримку, педагогічний такт, професійно-педагогічне мислення, психологічну спостережливість, здібність до ідентифікації себе з іншими, динамічні якості особистості, енергію, ініціативність та ін. В

узагальненому варіанті готовність до виконання професійних функцій включає, з одного боку психологічну, психофізичну і фізичну готовність, а з іншого – науково-теоретичну підготовку як основу професіоналізму[129, с. 85].

В працях К.М. Дурай-Новакової професійно-педагогічна готовність виступає і як якість особистості і як актуальний психологічний стан. Автор вважає, що професійна готовність педагога – це регулятор педагогічної діяльності, особистісна передумова її ефективності. Вона включає в себе: позитивне відношення до професії; риси характеру і здібності; знання, навички, вміння; стійкі професійно важливі якості пізнавальних процесів.

Я.Л.Коломийський в своїй концепції соціально-психологічної готовності до праці визначає готовність як рівень розвитку особистості, що передбачає сформованість цілісної системи ціннісно-орієнтаційних, когнітивних, емоційно-вольових якостей особистості, які забезпечують оптимальне функціонування особистості в колективі. В якості критерію сформованості такої готовності він пропонує вважати успішність її соціально-професійного ставлення в колективі.

Як бачимо, за винятком останнього твердження Я.Л. Коломийського, яке є спірним (все залежить від характеристики колективу, в якому працює педагог), більшість дослідників згодні в загальних позиціях: готовність до педагогічної самореалізації є цілісне особистісне навчання, в якому інтегровані відношення, знання, здібності особистості, які забезпечують ефективне виконання нею основних професійних функцій. Зміст професійної готовності акумульований в професіограмі, як відображає інваріантні ідеалізовані параметри особистості і професійної діяльності педагога.

В змістовому плані готовність випускника до формування національної свідомості молодших школярів може бути описана за допомогою деяких груп параметрів. Зміст такої готовності засновано не тільки на теоретичному

осмисленні нами наукової психологічної і педагогічної літератури, але також визначено і фактами. Розглянемо виділені групи параметрів.

Педагогічна спрямованість – сукупність професійних позицій і установок, адекватних педагогічним задачам, особливостям його учасників, власним можливостям педагога. Іншими словами, мова йде про настроєність випускника на роботу з дитиною з урахуванням і в умовах його соціальних контактів з іншими дітьми. Спрямованість, яка має в якості основного свого компоненту мотивації, в процесі професійного навчання стимулює чи навпаки, гальмує і деформує процес розвитку вагомості для роботи з дитячою групою стійких особистісних зв'язків. Професійно-педагогічна спрямованість лежить і в основі подальшого самовдосконалення педагога. Фундаментальні психолого-педагогічні дослідження професійної спрямованості в різний час проводилися такими відомими вченими, як І.Божович, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн. Окремі аспекти цієї проблеми відображено в роботах Т.О.Бурякової, В.С.Мерліна, Р.О.Пономарьової, Є.М.Павлютенкова, Г.І.Щукіної та інших. Особливості формування спрямованості на окремі чи суміжні професії або ж види трудової діяльності розкриваються в працях Н.М.Туринської, В.І.Барка, В.К.Демиденка, Г.Є.Левченка, Н.Ю.Матяш та інших.

Знання складають основу теоретичної підготовки студентів. Вони можуть бути тільки тоді професійно придатними, якщо вони засвоєні і прийняті ними, коли на основі в відповідному смислі розрізненої інформації змінюється і ускладнюється його світогляд, соціальні позиції в цілому і професійні в тому числі.

Педагогічні вміння входять в область технологічної підготовки студентів до взаємодії з дітьми.

У професійно-педагогічній підготовці вчителя початкових класів найбільш дослідженими є такі вміння: дидактичні (Т.В.Амельченко, Н.В.Воскресенська,

А.А.Кендюхова. Н.Б.Максименко та ін.), виховні (С.В.Зверева. Г.Г.Кіт та ін.), мовленнєві (Н.В.Лесняк О.І.Попова та ін.), прогностичні (М.С.Севастьяк) комунікативні (Н.П.Готгельф, Л.О.Савенкова та ін.), інформаційні (Н.Д.Царьова), уміння навчати дитину вчитися (С.О.Борисюк.), художньо-графічні (О.В.Саган), розвитку творчої активності (Д.Г.Іванова), взаємодії з неблагополучними сім'ями (О.О.Гуляр).

Поняття “педагогічні вміння” визначаємо як володіння гнучкою системою усвідомлених, цілеспрямованих, взаємопов'язаних розумових і практичних дій, які дозволяють учителю успішно виконувати навчально-виховні функції в умовах що змінюються. Отже, сутність педагогічних умінь полягає в оволодінні теоретичними і практичними діями в їх єдності, спрямованими на успішне виконання професійної діяльності.

Беручи до уваги багатофункціональність діяльності вчителя початкової школи приходимо до висновку, що вся повнота і багатогранність структури педагогічного вміння виявляється через внутрішні (психологічні) і зовнішні (педагогічні) складові.

У більшості класифікацій (О.А.Абдуліної, С.Б.Єлканова, С.І.Кісельгофа, О.І.Кочетова, Н.В.Кузьміної, А.К.Маркової, А.А.Моткова, В.О.Сластьоніна, Л.Ф.Спіріна, О.І.Щербакова та ін.) педагогічні вміння представлені переважно з однієї сторони, або з внутрішньої (на основі аналізу і виділення елементів психологічної структури діяльності) або із зовнішньої (за видами, способами та етапами педагогічної діяльності), що окремо не охоплює всіх характеристик умінь учителя початкових класів, так як не відображує їх цілісного характеру, однобічно представляє його діяльність. А це означає, що певні види професійної діяльності педагоги виконують на недостатньому рівні компетентності, що призводить до зниження результативності їх праці, збільшення терміну адаптації молодих учителів, обертається значними втратами в навчанні та вихованні дітей.

Професійно значущі властивості особистості виступають основою для розвитку стійких професійних рис особистості в умовах педагогічної діяльності. В рамках же навчання в вузі вони впливають на рівень розвитку у студентів відповідних педагогічних умінь. В той же час, сформовані педагогічні вміння можуть в відносному ступені компенсувати недоліки в розвитку професійно важливих властивостей особистості. Оскільки ці властивості не носять суто професійний характер, їх зміст може бути визначено через загальні компоненти і значення:

Але аналізуючи список *професійно значущих* в контексті досліджуваної проблеми *знань, умінь і навичок*, перелічених вище, прозорою стає недосконалість такого підходу у всякому разі, з *двох позицій*.

Перша. Надзвичайно складно використовувати даний список в якості критеріїв готовності студента-випускника до педагогічної роботи з дитячим колективом, *оскільки цей список дуже широкий, тому професійної готовності до індивідуальної специфіки такої діяльності він не відбиває.*

Друга. Головна позиція. Процес підготовки до майбутньої професійно-педагогічної діяльності базується на загальних засадах розвитку особистості, який детально вивчених і розглянутих в працях вітчизняних та зарубіжних філософів, психологів і педагогів. Основна теоретична позиція зводиться до відомого твердження про те, що особистість, являє собою складну багаторівневу освіту, розвивається і функціонує як єдине ціле. Крім того, процес професійної освіти молодшої людини, як правило, відбувається тоді, коли формування професійних характеристик його особистості в значно більшій ступені залежить від його "непрофесійної" індивідуальності. В наслідок професійної діяльності, в силу закону соціальної аперцепції, буде служити черговою детермінантою особистих змін. Тому розглядаючи окремо знання, вміння та навички, як би ми не старалися їх структурувати, не може дати повного уявлення про готовність студента до його

майбутньої роботи з дітьми – необхідний комплексний підхід до вирішення цієї проблеми.

В багатьох працях виділяється два найбільш узагальнених блоки такої готовності:

- **теоретична готовність** (теоретична діяльність, яка проявляється в узагальненому вмінні педагогічно мислити), яка припускає наявність аналітичних, прогностичних, проєктивних і рефлексивних вмінь (Н.В. Кузьміна, В.А. Сластьонін, С.Ю. Степанов, А.А. Реан, Е.А. Панько та ін.);

- **практична готовність**, яка виражається в зовнішніх вміннях, тобто в діях, які можна спостерігати (організаторські і комунікативні вміння – С.В. Кондрат'єва, Н.В. Кузьміна, А.В. Мудрик, Е.А. Панько, В.А. Сластьонін, Л.Г. Семушина, А.І. Щербаков та ін.).

В цілому ми згодні з виділенням таких блоків професійно значущих якостей педагога, які по суті можуть розглядатися в якості певних рівнів готовності студентів до майбутньої діяльності. Але цілком зрозуміло і інше – акцент в даному випадку робиться на технологічну сторону підготовки. Складається враження, що особистість студента (молодої людини в віці від 17 до 22 років) розвивається паралельно його основної – навчально-професійної діяльності і його спілкування, також в значній мірі зорієнтованого на майбутню педагогічну роботу (і не тільки з викладачами, а й своїми однокурсниками).

Готовність майбутнього вчителя до формування національної свідомості молодших школярів розуміється нами як цілісна система стійких інтегративних якостей, що відображає особистісну позицію молодої людини, її знання та вміння формувати національну свідомість молодших школярів в процесі педагогічної діяльності.

На наш погляд, найбільш суттєвими можна вважати чотири стійких інтегративних особистісних риси, які включають в себе, поряд з загальними, деякі специфічні компоненти професійної спрямованості (мотивації), комплекси професійних знань, а також відповідні вміння і прояви особистісних якостей. Ми позначили їх так: комунікативність, рефлексивність, креативність, а також організаторські риси. Розглянемо їх зміст.

Комунікативність включає в себе: інтерес і прагнення до спілкування та спільної діяльності з дітьми; прагнення створити комфортну атмосферу в спілкуванні дітей; прагнення збагачувати соціальний досвід кожної дитини і дитячого товариства; прагнення до таких форм взаємодії з дітьми, які б дозволили реалізувати себе і сприяли б розвитку дітей; інтерес до вивчення комунікативної сторони діяльності педагога та ін. (область мотивації взаємодії дітей); знання про сутність, закономірність і особливостях педагогічного спілкування з дитиною в умовах дитячого товариства; знання про особливість (вікових і індивідуальних) спілкування дітей: знання способів, видів і типів педагогічного регулювання взаємодії дітей в умовах педагогічного спілкування; знання власних індивідуальних можливостей особливостей використання засобів педагогічного спілкування та ін. (область професійних знань); комунікативні вміння, гностичні вміння; комунікативні особливості особистості.

Рефлексивність включає в себе: інтерес до пізнання самого себе в процесі професійного ставлення; прагнення до аналізу своїх педагогічних удач і прорахунків в роботі з дитячим товариством (в умовах педагогічних практик чи роботи в початковій школі); прагнення до самостійності в розробці варіативних розділів програм педагогічних практик; прагнення до професійного виховання та ін. (область мотивації); знання своїх індивідуальних можливостей в роботі з дитячою групою ("Я можу це робити", "Цього я не вмію", "Це мені не до вподоби"); знання про закономірності та способах професійного самовиховання,

володіння способами педагогічної роботи з дитячим товариством та ін. (область знань); рефлексивні вміння, гностичні вміння; рефлексія і емпатія як властивість особистості.

Креативність включає в себе: інтерес до імпровізації та експериментуванню; інтерес до дитячої творчості і прагнення його розвивати в умовах спілкування і спільній дитячій діяльності; прагнення оволодівати новими педагогічними методиками роботи з дитячим колективом; інтерес до участі в дитячих іграх, спільній продуктивній роботі та інших видах діяльності дітей на правах партнера (область мотивації); знання методів діагностування і розвитку дитячої творчості, а в тому числі і в умовах спільної дитячої діяльності; знання дитячої літератури, народного фольклору; знання програм роботи з дітьми, орієнтованих на розвиток взаємодії дітей та ін. (область знань); креативні, дослідницькі, спеціальні, гностичні вміння; креативні якості особистості.

Організаторські риси включають в себе: інтерес до організації дитячої взаємодії; прагнення до обов'язкової участі в спілкуванні і спільній діяльності дітей в якості педагога-організатора чи лідера-організатора; прагнення до навчання дітей взаємодії з ровесниками; Прагнення детально планувати спільні види діяльності дітей і особиста участь (область мотивації); знання методик регулювання педагогом спілкування і спільної дитячої діяльності, способів організації дитячих ігор та інших видів діяльності дітей (область знань); організаторські, конструктивні і гностичні вміння; організаторські якості особистості.

Розглянемо структуру готовності майбутнього вчителя до формування національної свідомості молодших школярів.

Мотиваційний компонент підготовки студентів до формування національної свідомості молодших школярів виявляється як у всій навчально-професійній

життєдіяльності, так і в окремих педагогічних ситуаціях, визначає сприйняття студентом зовнішніх подій і логіку поведінки.

Мотивація особистості педагога обумовлена його професійними інтересами, ціннісними орієнтаціями, ідеалами. Позитивну мотивацію педагога до професійної діяльності засвідчує задоволення таких його особистісних і професійних потреб, як підвищення педагогічної майстерності, подолання професійних труднощів. Тому використання педагогічних технологій багато хто з педагогів вважає єдиним важливим мотивом особистісного і професійного самоствердження. Отже, показниками мотиваційного компонента готовності до професійної педагогічної діяльності є пізнавальний інтерес до педагогічних технологій та особистісно значущий смисл їхнього застосування.

Цільовий компонент підготовки спрямований на спеціальну педагогічну роботу зі студентами по формуванню установки не на створення дитячого колективу, не на використання дитячої групи як однієї з умов розвитку особистості дитини, а на усвідомлення товариства дітей як соціальної дійсності, соціального середовища, де дитина стає неповторною особистістю, тобто на розвиток кожної дитини в умовах її соціальних зв'язків з іншими дітьми. Однак це більш загальний аспект мотиваційної підготовки педагога початкової школи до регулювання взаємодії дітей. Більш вузький аспект пов'язаний з педагогічними особистими можливостями самого студента.

По-перше, небайдуже відношення майбутнього педагога, в тому числі, до видів дитячої діяльності, а точніше до видів діяльності взагалі: один більш схильний займатися образотворчим мистецтвом, іншому ближче гра. Деяким студентам більш комфортно в ситуації безпосередньо спілкування з дітьми. В цьому сенсі мотиваційний аспект професійної підготовки представлений системою таких дій

викладача (чи групою викладачів), які б допомогли студенту осмислити свої індивідуальні інтереси в полі різноманітних форм взаємодії дітей.

По-друге, навчальний процес повинен бути побудований таким чином, щоб в мотивації своєї майбутньої роботи з дітьми молодшого шкільного віку брав участь сам студент.

Ця сторона мотивації педагогічної діяльності в цілому і роботи з дітьми в тому числі є найбільш складною, і в процесі підготовки студента їй повинно бути відведено особливе місце. В усвідомленні своєї педагогічної індивідуальності в сукупності з прагненням допомогти кожній дитині в її розвитку і самому отримати радість від спілкування з нею – це залог не тільки постійної педагогічної творчості і педагогічної самостійності і свободи, але і найважливіші умови становлення самостійної, творчої і вільної особистості кожної дитини.

Мотиваційна готовність, сприйнятливність до педагогічних нововведень є важливою якістю вчителя, оскільки лише адекватна меті професійної діяльності мотивація забезпечує ефективну діяльність і саморозкриття особистості педагога.

Змістовий компонент підготовки студентів до формування національної свідомості молодших школярів об'єднує сукупність знань педагога про суть і специфіку педагогічних технологій, їх види та ознаки, а також комплекс умінь і навичок із застосування педагогічних технологій у структурі власної професійної діяльності. Він повинен забезпечувати:

1) формування у студентів загальних уявлень про закономірності розвитку особистості в умовах соціуму;

2) формування спеціальних знань про закономірності, динаміку і умов розвитку соціогенних потреб дитини, формування структури дитячого суспільства, специфіку спілкування дітей, їх спільної дії з однолітками, особливостях взаємовідношень, розвитку основ індивідуального стилю соціальної поведінки дитини;

3) формування знань про специфіку педагогічної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, педагогічному врегулюванні взаємодії дітей з однолітками;

4) формування у студентів знань про особливості самого себе, рівні розвитку професійно важливих для ефективного регулювання взаємодії дітей педагогічних вмінь і особистісних якостей;

5) створення умов для розвитку професійно важливих педагогічних вмінь і якостей особистості студента.

Конкретні знання про дитину, групу дітей, взаємодії дітей в умовах їх спілкування і спільної діяльності з однолітками, педагогічному регулюванні цієї взаємодії, про структуру професійно значимих якостей особистості кожного студента, можуть бути засвоєні і прийняті студентом на основі загальних теоретичних знань про людину і людський соціум. Тому коло вузівських дисциплін, призначених сформувати відповідні знання не обмежується тільки спеціальними предметами.

Особливу вагу набуває філософія, етика, соціологія, культурологія, психологія людини, соціальна психологія, педагогічна психологія, педагогіка і історія освіти. Крім того, процес професійної підготовки враховує рівень знань які студент вже має, на них базується засвоєння знань майбутнім педагогом. Це як правило, усвідомлює і студент і викладач. Складність виникає в тому випадку, якщо сторони не зовсім адекватно оцінюють базовий рівень. І якщо викладачу це не завжди вдається в зв'язку з об'єктивними обставинами (лекція для всього потоку студентів), то студент може і повинен бути зорієнтованим на індивідуальну навчально-професійну діяльність з самого початку навчання в ВНЗ.

В дійсності роль викладача в навчальному процесі ВНЗ, особливо на молодших курсах навчання студентів, визнається незаперечною. І, нарешті, особистий досвід соціального життя, який має кожен студент вузу багато в чому визначає стиль його майбутньої діяльності, але і в значній мірі впливає на процес підготовки до

цієї діяльності студента. Цей соціальний досвід продовжує накопичуватися в процесі навчання (в студентській групі, в контактах з -дітьми, в взаємодії з викладачем і тощо), корегуючи, ускладнюючи і доповнюючи попередні уявлення про людські відношення, способах життєдіяльності в соціумі, про особливості соціально психологічних контактів у дітей, а також доцільності і можливостях їх регулювання.

В зв'язку з цим, значне навантаження в професійній освіті майбутніх спеціалістів несуть ті дисципліни, які в державному освітньому стандарті виділені в предметний блок: психологія дитини молодшого шкільного віку, педагогіка, сімейна педагогіка і домашнє виховання дітей молодшого шкільного віку, приватні методики, керування шкільною освітою.

Показниками сформованості змістового компонента підготовки є:

– методологічні знання (вміння сприймати дійсність із позицій системного підходу, сформованість загальнонаукових категорій);

– загальнотеоретичні й методичні знання (знання принципів і методів педагогічного дослідження, володіння конкретними дослідницькими вміннями);

Показниками сформованості процесуального компонента підготовки є:

– уміння успішно застосовувати інноваційні педагогічні технології (гностичні, проектувальні, конструктивні, організаційні, комунікативні);

– позитивний педагогічний досвід.

Уміння педагога засвідчують свідоме оволодіння педагогічною діяльністю, яка за своєю структурою відповідає структурі його особистості, в якій виокремлюють такі професійні уміння:

– гностичні (уміння, які дозволяють педагогу на раціональному рівні сприймати педагогічну ситуацію, в тому числі і себе в ній, актуалізувати теоретичні і прикладні знання);

– проєктувальні (здатність планувати навчальний процес відповідно до цілей навчання, психологічних закономірностей, оптимальних видів, методів, прийомів професійної діяльності; уміння планувати позакласну роботу);

– конструктивні (уміння обирати оптимальні прийоми і способи навчання, форми роботи, відбирати і дозувати навчальний матеріал, оптимально керувати процесом учення);

– організаційні (здатність організовувати свою діяльність і діяльність дітей відповідно до цілей навчально-виховного процесу);

– комунікативні (уміння використовувати різні механізми формування міжособистісних взаємин учасників педагогічного процесу, застосовувати техніку акторської майстерності, попереджувати і долати конфлікти, створювати комунікативну мережу занять).

Реалізація змістового та процесуального компонента готовності педагога до професійної діяльності означає для нього необхідність професійно самовизначитись, тобто усвідомити норми, модель своєї професії та відповідно оцінити свої можливості.

Змістом **рефлексивно-оцінного** компонента підготовки студентів до формування національної свідомості молодших школярів є система усталених принципів трансляції професійно-педагогічного досвіду, що орієнтує студентів на суб'єкт-суб'єктне розуміння педагогічного спілкування; система практик студентів як способів їхньої самореалізації та саморозвитку у царині професійної діяльності, адекватної соціокультурним потребам суспільства та система загальних соціокультурних цінностей у сфері початкової освіти, яка забезпечує формування критеріїв готовності вчителя початкової школи до професійної діяльності

Отже, мета підготовки фахівців за спеціальністю "початкова освіта" до формування національної свідомості учнів початкової школи полягає в формуванні готовності майбутніх фахівців до здійснення процесу формування національної

свідомості молодших школярів, формуванні особистісно і суспільно значущих світоглядних якостей фахівців, підтримці майбутнього вчителя на шляху його індивідуального та професійного визначення, а також активізації процесів самореалізації, саморозвитку та самовдосконалення особистості.

Реалізація зазначеної мети передбачає виконання комплексу завдань, серед яких виокремлюємо:

- формування цілісної, соціально адекватної системи знань;
- формування ціннісних орієнтацій, педагогічних умінь та навичок, професійної активності та самостійності студентів;
- формування специфічного досвіду творчої діяльності майбутніх вчителів, орієнтованої на забезпечення продуктивного входження в соціокультурну та освітню практику;
- опанування основними принципами і формами соціокомунікативного досвіду у різних сферах діяльності;

Ієрархія виділених структурних компонентів професійної готовності випускника вузу лежить в основі індивідуального стилю роботи педагога з дитячим колективом. Усвідомлення майбутнім педагогом тенденції в розвитку свого професійного "почерку" має визначне значення для успішності професійної роботи з дитиною.

Таким чином, на процесі підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів позначаються регіональні особливості Закарпаття: місце розташування області, історична пам'ять народу; соціальні та економічні чинники, особливості мовного середовища. То ж формування національної свідомості молодших школярів, що проживають на Закарпатті, унеможлиблюється за загальноприйнятою схемою і становить соціально-педагогічну проблему. При її розв'язанні, на нашу думку, слід звернути увагу на етнічні і психологічні аспекти сприйняття угорськомовним

населенням Закарпаття навколишнього світу і ставлення до нього, усвідомлення національно-етнічної належності, ставлення до історії та культури своєї національно-етнічної спільноти, ставлення до представників інших націй і національностей.

Висновки до першого розділу

Аналіз наукової літератури, з проблеми підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів, реалій педагогічної і соціокультурної ситуації в країні в методологічному аспекті та історико-педагогічному зрізі, а також з'ясування специфіки цієї підготовки в умовах Закарпаття дозволили визначити вихідні концептуальні ідеї дослідження та довести, що дотепер не розроблені теоретико-методологічні основи підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів у мультикультурному освітньому просторі.

Необхідно визнати, що розглянуті філософські теорії, концепції відомих учених мають важливе значення для обґрунтування теоретико-методологічних основ підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів. Однак проведений аналіз показує розрізненість теоретичних ідей, відсутність серйозних наукових праць, присвячених природі, змісту і структурі підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів. Пов'язано це у великій мірі з тим, що таке дослідження навряд чи було б можливим у рамках колишньої ідеологічної системи.

Розглядаючи процес підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів, ми виходили з методологічних

принципів історизму, наукової вірогідності складних процесів становлення особистості – вільної, рівноправної, якій мають бути притаманні риси гуманізму, високі морально-ціннісні орієнтації.

З урахуванням теоретичних і методологічних основ психології національної самосвідомості нами пропонується наступне її визначення: *Підготовка вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів* розглядається нами як форма збереження і розвитку культурного надбання нації і всього людства, як процес і результат цілеспрямованого й організованого оволодіння студентами стійкими рисами і якостями, притаманними національній спільноті, усвідомлення себе як особистості, зорієнтованої у своїй діяльності на цінності, що є відображенням позитивного історичного досвіду етнонаціональної спільноти, вираженого у специфічних культурних формах та спрямованої на гуманістичні, демократичні ідеали соціуму, як чинник життєздатності молодого покоління, що завтра буде визначати долю України.

Нами було зроблено висновки про те, що структура підготовки до формування національної свідомості учнів початкової школи включає в себе наступні компоненти або складові:

- мотиваційний;
- цільовий;
- змістовий;
- діяльнісно-процесуальний;
- результативно-рефлексивний

Удосконалюючи підготовку вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів необхідно урахувати її функції, які ми визначили як:

- соціокультурна;
- ціннісно-орієнтаційна;

- пізнавальна;
- проєктивно-конструктивна;
- комунікативно-організаційна;
- рефлексивна;
- оцінно-корекційна.

Вивчення педагогічної спрямованості та ціннісних орієнтацій майбутніх учителів початкової школи серед етнічних угорців свідчить про те, що у них домінує спрямованість на себе, на свою етнічну общину. Побудована за результатами дослідження ієрархія системи цінностей показує, що структура і характер соціальних цінностей відзначаються несталістю, суперечливістю, амбівалентністю. Жодна із запропонованих цінностей не визнана абсолютною (не поцінована вищими балами). В уявленні молодих людей про цінності домінують поняття сім'я, добробут, гуманізм. Стан навколишнього середовища також посідає сьоме місце із сорока.

Молоді угорці-студенти не вірять демократичним інститутам держави, у них повністю відсутній інтерес до політики, що підтверджується останнім місцем у списку цінностей.

То ж підготовка вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів, що проживають на Закарпатті унеможлиблюється за традиційною методикою і становить соціально-педагогічну проблему. Проведене нами констатувальне дослідження дозволяє стверджувати, що методологічним підґрунтям у сфері підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів має бути кілька важливих чинників:

По-перше, слід виходити з того, що українська нація є державотворчою, а відповідно її надбання, зокрема мова, набувають особливого статусу і наділяються суспільно-державною увагою.

По-друге, правовою базою для наукових досліджень, програм і пропозицій має бути Конституція України, закони Верховної Ради України і рішення Конституційного суду з проблеми статусу і впровадження української мови як державної і обов'язкової.

По-третє, для успішної реалізації завдань щодо впровадження в усіх сферах життя державної мови потрібна системна дія політичного, правового, економічного, інформаційного, соціального, педагогічного, психологічного та морально-етичного факторів. Головною суспільною інституцією, яка відповідає за практичну реалізацію цих факторів, є освіта.

По-четверте, хоча для етнополітичного і духовного розвитку української нації, становлення громадянського суспільства пріоритетом є відродження і зміцнення як статусу української державної мови, так і мов національних меншин, ніяким чином вони не можуть бути урівнені й уніфіковані за своєю значущістю.

По-п'яте, громадянська освіта має орієнтуватися на головний критерій, коли ставлення до державної мови свідчатиме про культурний і громадянський рівень суспільства й людини. Не боротьба проти будь-яких мов за утвердження державної визначатиме патріотизм нації, а цивілізована й професійна діяльність за її піднесення й авторитет має стати нормою для політика і педагога, керівника і бізнесмена, молоді людини і пенсіонера.

По-шосте, треба всіма засобами й в усіх сферах формувати психологічну переконаність значущості державної мови, української духовної культури як найважливіших життєвих функцій народу, основи єдності й прогресу суспільства.

По-сьоме, потребує своєї наукової оцінки схема українська мова – національні меншини – держава. Саме держава у стосунках з етнокультурними чинниками відіграє провідну роль, а отже, і її головна галузь – освіта, бо саме вона є культурною і політичною силою. Слід долати звуженість і однобічність у трактуванні цієї проблеми і виходити на логічні взаємозобов'язання держави і

національних меншин. За міжнародними і конституційними нормами зобов'язання держави щодо задоволення соціальних, правових, політичних і освітніх потреб національних меншин повинні поєднуватись із зобов'язаннями національних меншин перед державою, її мовою і культурою.

РОЗДІЛ II

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УГОРСЬКОМОВНИХ ЗНЗ ЗАКАРПАТТЯ

2.1. Діагностика рівнів готовності студентів до формування національної свідомості учнів початкової школи в угорськомовних загальноосвітніх школах II-III ступеня

Підготовка вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів є одним з важливих завдань педагогічної освіти. Учитель сам має чітко усвідомлювати завдання національного розвитку, щоб також свідомо виховувати у даному напрямку молоде покоління. Аналіз наукової літератури та педагогічного досвіду довели, що недостатній рівень національної свідомості майбутніх учителів початкової школи у цілому негативно відбивається на готовності студентів до своєї професійної діяльності.

Враховуючи багатогранність підходів до вирішення завдань формування професійної готовності майбутнього вчителя початкової школи та відсутність єдності у інтерпретації цього багатоаспектного поняття ми визначилися з основним змістом поняття "готовність вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів". Це складне особистісне утворення ми розуміємо як цілісну систему стійких інтегративних особистісних якостей, що відображає особистісну позицію молодої людини, її знання та вміння, формування стійкого мотиваційно-ціннісного ставлення до участі в розбудові української незалежної держави та дозволяє майбутньому вчителю забезпечувати в процесі

педагогічної діяльності розвиваючий по відношенню до кожної дитини характер його спілкування.

Розроблена у відповідності до гіпотези наукового дослідження програма констатувального експерименту шляхом діагностичних методик дозволила виявити рівні сформованості національної свідомості майбутніх учителів та рівнів готовності до формування національної свідомості молодших школярів. При цьому враховувалося, що формування національної свідомості – це сукупність наслідків складного довготривалого процесу. Тому, коли виникає питання оцінювання ефективності підготовки до формування національної свідомості молодших школярів, йдеться перш за все про те, щоб за допомогою певного набору показників здійснити діагностику рівнів готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів, а також про те, щоб одержати цілісну картину різних аспектів самого процесу формування: його мету, завдання, зміст, використані педагогічні технології.

Головним завданням констатувального експерименту нашого дослідження було вивчення сучасного стану готовності майбутніх учителів до формування національної свідомості молодших школярів угорськомовних загальноосвітніх шкіл Закарпаття. Нами був розроблений план проведення констатувальної частини експерименту. В організації і проведенні опитування дієву допомогу надали організаційні структури Інституту суспільствознавства “LIMES”, що діє при Закарпатському угорському педагогічному інституті. Нами було проведено комплексну проєктивну діагностику угорськомовної молоді Закарпаття на предмет самоідентифікації, освіти, соціального самопочуття, ціннісних орієнтацій, планів на майбутнє. Дослідницький проєкт отримав назву “Мозаїка”. Репрезентативна вибірка становила 400 студентів. Апробація моделі проводилася на базі Закарпатського угорського інституту імені Ф.Ракоці ІІ, частково Мукачівського гуманірно-педагогічного інституту, який готує вчителів

початкових класів для угорськомовних шкіл. У формувальному експерименті взяло участь 287 студентів. Першого курсу – було 71 особа, другого – 82 особи, третього – 105 осіб, четвертого – 29 осіб.

Педагогічний експеримент включав також роботу з молодшими школярами в період з 2000 по 2006 рр. До експерименту були залучені всі угорськомовні школи району. Формувальний етап експерименту проводився в період з 2002 по 2006 рр. в Берегівській гімназії, загальноосвітній школі № 3.

На констатувальному етапі експерименту виявлено наступні рівні готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів – низький (*репродуктивний*), середній (*перехідний*), високий (*творчий*).

Низький (репродуктивний) рівень готовності характеризується низьким рівнем власної національної свідомості особистості, елементарною теоретичною підготовкою, пасивністю в різних сферах навчально-виховного процесу, відсутністю зацікавленості студентів у формуванні національної свідомості молодших школярів, в основі лежить репродуктивний тип діяльності. Майбутній вчитель засвоює певний обсяг фактологічної науково-педагогічної інформації, однак спостерігається відсутність умінь самостійного вирішення поставлених завдань, байдужість або невизначене ставлення до результатів своєї діяльності, низький рівень педагогічної рефлексії. Цей рівень характеризується усвідомленням студентом своєї належності до українського народу, що проживає на Закарпатті, але, незважаючи на це, молода людина ще не володіє державною мовою, не знає історії українського народу, далека від розуміння його культури; характеризується відсутністю патріотичних почуттів, не сприйманням і засудженням української національної ідеї.

Середній (перехідний) рівень характеризується досить формальним відношенням до формування національної свідомості молодших школярів. Результати експериментального дослідження показали, що студенти з таким

рівнем готовності слабо орієнтуються в галузі національної культури та її окремих елементів; вони не виокремлюють конкретні специфічні риси, своєрідність української культури. Відсутність знань відносно історичного коріння, традицій у таких студентів сприяє негативному, байдужому відношенню до себе як до представника українського народу.

В основному студенти відзначаються задовільною теоретичною підготовкою, відносно стійкими ціннісними орієнтаціями, поверховим інтересом до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ Закарпаття. На такому рівні сформованості готовності майбутній вчитель охоплює взаємозв'язки між компонентами змісту професійної підготовки, однак власна ініціативність, активність виявляються періодично, залежать від зовнішніх та внутрішніх чинників, педагогічна рефлексія виражена недостатньо. Цей рівень характеризується усвідомленням особистістю майбутнього вчителя своєї належності до українського народу, достатнім володінням національною і державною мовами та знаннями з історії України, бажанням працювати в ім'я українського народу, його майбутнього, але недостатністю знань про українські національні звичаї, традиції, що призводить до відокремленості від національно-культурного процесу; наявністю почуття національної меншовартості, неповноцінності; невизначеністю у майбутньому місця проживання і роботи.

Високий (творчий) рівень характеризується великим обсягом, різноманітністю і системним характером знань, усвідомленою і аргументованою мотивацією, вмінням простежувати, узагальнювати причинно-наслідкові зв'язки педагогічних явищ; концептуальністю уявлень про національну культуру; високим рівнем аргументованої самооцінки себе як представника своєї нації; активним відношенням до об'єктів та явищ національно-культурного та суспільно-політичного життя. На даному рівні виявилися значний інтерес та мотивована пропаганда досягнень національної української культури, висока політична активність на всіх рівнях

суспільного життя, розуміння необхідності національно-державного згуртування суспільства. бажанням після отримання освіти працювати на рідній землі. Професійно-педагогічне мислення студентів відрізняється високим рівнем рефлексії власних результатів, емпатією, толерантністю, що забезпечують глибоке розуміння особистості вихованця, його дій і вчинків. Цей рівень відображає творчий характер професійної діяльності майбутніх фахівців, їхню цілеспрямованість, ініціативність, стійку потребу в самоудосконаленні та самореалізації. Високий рівень сформованості власної національної свідомості, крім того, передбачає активну позицію щодо політичних процесів державотворення та усвідомлення їх значення для існування нації як такої.

Щоб краще виявити рівні готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ і знайти ефективні шляхи, зміст, методи і форми розвитку національної свідомості молодших школярів, ми додатково вивчили ментальність угорськомовного населення Закарпаття і побудували соціальний портрет угорців Закарпаття. У процесі виявлення рівня готовності студентів використовувалися методи аналізу історичних джерел, педагогічної преси, збірників документів, звітів, статистичних звітів обласної державної адміністрації та наукове педагогічне спостереження.

Результати опитування свідчать про те, що ставлення студентів до професії вчителя виникає під впливом сукупності різних соціальних чинників у процесі навчання і виховання, життя та діяльності особистості (табл.2.1.).

Таблиця 2.1.

Чинники впливу	2000 р.	2008 р.	Різниця
1. Вплив батьків – учителів	14,2 %	9,4 %	- 4,8 %
2. Приклад учителів	48,0 %	18,7 %	- 29,3 %

ШКОЛИ			
3. Любов до дітей і бажання спілкуватися з ними	23,1 %	32,8 %	+ 9,7 %
4. Потреба бути корисним для суспільства, розвивати свої особисті якості	8,0 %	9,4 %	+ 1,4 %
5. Потреба у вищій освіті	6,6 %	29,7 %	+ 23,1 %

Як бачимо з порівняльної таблиці, вплив батьків-учителів на вибір професії “вчитель” значно зменшився. На цей процес вплинули, зокрема, негативні настрої серед учителів загальноосвітніх шкіл, результати опитувань яких свідчать, що лише половина з них позитивно ставиться до своєї професії. Тільки 20% вчителів не хочуть змінити свою професію, і лише 13% бажають бачити своїх дітей у ролі вчителів.

Слід зазначити, що з кожним роком зменшується кількість абітурієнтів, які мають орієнтацію на педагогічну діяльність. Це пов'язано зі зниженням престижу професії “вчитель” і з тим, що суспільна значущість професії педагога не співвідноситься з матеріальною винагородою. Престиж учительської професії за останні роки різко впав.

Під час проведення констатувального етапу експерименту вирішувалися наступні завдання:

- розробка критеріїв й визначення показників діагностики рівнів готовності до формування національної молодших школярів;
- виявлення рівнів готовності до формуванні національної молодших школярів;

У ході констатувального етапу експерименту нами було використано методи опитування (бесіди, інтерв'ю, анкетування, тестування), творчі й аналітичні завдання, які дозволили зібрати необхідну інформацію, на основі якої було зроблено висновки про загальний стан готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів.

Такий підхід дозволяє розкрити взаємозв'язок та взаємовплив структурних компонентів готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів: *когнітивного* (визначається необхідністю накопичення знань соціально-історичних подій минулого і сучасного буття України, національної символіки, традицій, звичаїв і обрядів українського народу, системних теоретичних знань, розвитку аналітичного і активізацією професійного мислення), *мотиваційно-емоційного* (включає стійку зацікавленість обраною професією, зумовлює формування нормативно-регулятивних механізмів – ціннісних орієнтацій, смаків, ідеалів, почуття власної гідності й гордості за приналежність до своєї нації, любові до рідного краю, поваги до культури інших народів, толерантність, емпатійність, що знаходять своє вираження у ставленні до людини, природи, суспільства), *операційно-креативного*, що акумулює застосування технологічного арсеналу, оперування набутими знаннями, розвиток творчих умінь, просвітницьку діяльність, спрямовану на популяризацію скарбів самобутньої української культури).

Нами було розроблено наступні *критерії*, покладені в основу оцінювання наявного рівня готовності до формування національної свідомості молодших школярів: **наявність спонукальних мотивів до формування національної свідомості молодших школярів, ступінь теоретичної підготовки, сформованість професійно та особистісно значущих якостей майбутнього фахівця.** Розглянемо їх за такими показниками:

Перший критерій – наявність спонукальних мотивів до формування національної свідомості молодших школярів (усвідомлення особистістю своєї національної належності та небайдуже ставлення до етнокультурних історичних здобутків і досягнень нації, відчуття власної відповідальності за долю нації, народу національних інтересів) за показниками:

- а) усвідомлення національної належності;
- б) ціннісні орієнтації;
- в) зацікавленість суспільними подіями та подіями культурного життя свого народу;

Другий критерій – ступінь теоретичної підготовки (цілісність знань про національну культуру, потреба в їх розширенні та поглибленні) за показниками:

- а) знання складових компонентів національної культури (історії, мови, мистецтва, релігії, способу життя свого народу);
- б) цілісність, систематизованість та концептуальність знань соціально-історичних подій минулого і сучасного буття України, національної символіки, традицій, звичаїв і обрядів українського народу, виражені, наприклад, через ментальні характеристики;
- в) розвиток аналітичного і активізація професійного мислення та формування комплексних професійних умінь;

Третій критерій – сформованість професійно та особистісно значущих якостей майбутнього фахівця (критичне ставлення до певних проявів шовіністичних ідей та поглядів щодо представників інших етносів, вміння робити адекватні висновки і діяти відповідно до них) за показниками:

- а) здатність до рефлексії;
- б) креативність
- в) толерантність, позитивне ставлення до культури представників інших етно-національностей;

На основі викладених критеріїв та рівнів сформованості готовності майбутнього вчителя початкової школи до формування національної та етнічної свідомості молодших школярів і розробленого, відповідно до програми дослідження, інструментарію у межах констатувального експерименту було проведено анкетування респондентів великого масиву, який налічував 360 осіб.

Для розробки плану і побудови структури констатувального експерименту на основі результатів опитування нами побудовано соціальний портрет угорськомовної меншини (див. параграфи 1.3. та 1.4.). Визначено, що в цілому риси характеру угорців, котрі проживають на Закарпатті, майже не відрізняються від українськомовного населення. Для них характерні: завзятість, працелюбність, хазяйновитість, позитивне ставлення до ринкових перетворень, релігійність, сприйняття здорового способу життя. Проблемами є соціальна пасивність, апатія до політичних подій у державі, соціальне самопочуття. Майже 50% молодих угорців тільки частково задоволені своїм економічним станом і соціальним самопочуттям, 15,5 відсотків переважно задоволені і 14% – однозначно задоволені; 12 відсотків однозначно незадоволені, 8,5% частково незадоволені.

Угорськомовні студенти досить добре знають історію Угорщини, цікавляться світовою історією, непогано знають історію Закарпаття, в той же час майже не знають і надзвичайно мало цікавляться історією України, в її українському трактуванні.

Значну роль у нашому дослідженні відігравали такі методи: спостереження, індивідуальні бесіди, обговорення відповідних проблем на кураторських годинах, де важливе значення мав обмін думок щодо важливості цих питань, а також узагальнення педагогічного досвіду – особистого та своїх колег.

Нами використовувалися різні види спостереження: безпосереднє спостереження, опосередковане, відкрите та дискретне, оскільки накопичення фактів для оцінки рівня сформованості національної свідомості через специфіку

об'єкта дослідження шляхом спостереження прихованого та безперервного не могло бути використаним. Використовувався також методи спостереження-пошуку, опитування, інтерв'ю та бесіди, які були спрямовані на виявлення думок щодо найбільш актуальних проблем національного і взагалі духовного життя сучасної молоді, метод анкетування, де питання мали поглиблений характер й охоплювали більш широкий спектр проблем.

Оцінювання та віднесення до зазначених рівнів готовності до формування національної свідомості молодших школярів враховувало не лише кількість відповідей на ті чи інші питання, а й якісні їх складові, загальний рівень обізнаності студента.

Сформованість **мотиваційно-емоційного компонента** готовності до формування національної свідомості молодших школярів вимірювалася за показниками (усвідомлення національної належності; ціннісні орієнтації; зацікавленість суспільними подіями та подіями культурного життя свого народу), Кожному показнику відповідали як спеціальні питання анкети, так і випробувані теми індивідуальних бесід. Отримані відповіді були належним чином оброблені для переведення результатів у відсоткові показники.

У нашому дослідженні особливу увагу ми приділили ціннісним орієнтаціям, як таким, на формування і розвиток яких впливає навчання у ВНЗ. На основі списку інструментальних цінностей М.Рокіча (адаптованого Д.О.Леонтьєвим) [50, с.3-40] ми розробили власний опитувальник, додавши до списку громадянські цінності, що впливають на формування національної свідомості. Таким чином, ми одержали список із 20 якостей:

- Терпимість (до поглядів і думок інших, вміння пробачати іншим їх помилки);
- Самоповага;
- Творча активність;

- Розвиток власних здібностей;
- Почуття національної гідності;
- Освіченість (широта знань, висока загальна культура);
- Пошана до національно-культурних вартостей інших народів;
- Непримиримість з власними недоліками та недоліками інших;
- Чуйність;
- Широта поглядів (вміння розуміти іншу точку зору, поважати смаки інших);
- Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);
- Чесність;
- Міцна воля (вміння настояти на своєму, не пасувати перед труднощами);
- Самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
- Високі запити (високі вимоги до життя, високі домагання);
- Старанність (дисциплінованість);
- Відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотримуватись слова);
- Раціоналізм (вміння розумно і логічно мислити, приймати обмірковані рішення);
- Ефективність у справах (працьовитість, ініціативність, підприємливість);
- Сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів.

Респонденту пропонувалося проранжирувати дані цінності від найбільш значущої до найменш значущої та важливої для нього. Крім того, він повинен був визначити, на яких саме навчальних дисциплінах у нього формується відповідна якість (Додаток А).

Вибірку склали студенти першого, другого та п'ятого курсів денної форми навчання спеціальності “Початкове навчання”. В результаті проведених опитувань ми отримали наступні дані:

- Найважливішою якістю для студентів I курсу є освіченість (1 місце), але на II курсі її значення зменшується (5 місце), а на V курсі важливість цієї якості різко падає (10 місце).

- Найважливішою якістю студенти II курсу вважають самоконтроль (1 місце), але студенти як I так і V курсу не надають особливої значущості цій якості (відповідно 14 і 13 місце).

- Найголовнішою якістю для студентів V курсу є розвиток власних здібностей (1 місце), творча активність також займає високі позиції (4 місце), але на II курсі ці показники знижуються (відповідно 13 і 10 місце), а на I курсі взагалі займають відповідно 10 і 16 місця.

- Досить значущими для студентів усіх курсів виявилися такі якості, як самоповага (I курс – 4 місце, II і V курс – 2 місце) та відповідальність (I курс – 2 місце, II курс – 4, V курс – 3 місце).

- Чесність займає провідне місце у ієрархічній системі цінностей студентів I курсу (3 місце), але чим довше студенти навчаються тим менш значущою стає ця якість: II курс – 7 місце, V курс – 9 місце.

- На старших курсах зростає сміливість студентів у відстоюванні своєї власної думки та поглядів (I курс – 9 місце, II курс – 3 місце, V курс – 5 місце).

- Занепокоєння викликає той факт, що такі цінності громадського життя як, почуття національної гідності та пошана національно-культурних вартостей інших народів отримали досить низькі показники серед усіх опитуваних: I курс відповідно 17 і 19 місце, II курс – 17 і 18 місце, V курс – 18 і 17 місце. Це свідчить про те, що система навчання у вищих навчальних закладах не приділяє належної уваги формуванню у студентів поваги до національної самобутності українського народу та іншого народу почуття патріотизму та гордості за свою націю.

- Також результати опитування показали низький рівень сформованості таких цінностей, як непримиримість з власними недоліками та недоліками інших

та високі запити (високі вимоги до життя, високі домагання): I курс відповідно 20 і 18 місце, II курс – 19 і 20 місце, V курс – 17 і 19 місце.

- Усі інші якості (терпимість, чуйність, широта поглядів, незалежність, міцна воля, старанність, раціоналізм, ефективність у справах) отримали середні показники і знаходяться приблизно на однаковому рівні значущості для студентів I, II та V курсів.

Для визначення причин саме такої ієрархії системи ціннісних орієнтацій студентів їм було запропоновано дати відповіді на запитання анкети (Додаток Б). На питання “Що ви сподіваєтесь одержати в результаті навчання в університеті?” студенти I курсу в переважній більшості відповіли “міцні і глибокі знання з обраної професії” (43 %) та “високий рівень освіченості та загальної культури” (36 %). У студентів II курсу відповідні показники становили 54 % і 28 %. Студенти V курсу також сподівались отримати “міцні та глибокі знання з обраної професії” – 41 %, “високий рівень освіченості та загальної культури” – 35 %. Студентам V курсу було також задано додаткове запитання: “ Чи справдились ваші сподівання?”, на яке абсолютна більшість студентів (87 %) відповіла негативно. Ці дані свідчать про те, що рівень значущості освіченості на старших курсах знижується у зв’язку з розчаруванням студентів та невідповідністю реального процесу навчання в університеті їх очікуванням та сподіванням.

На наступне питання анкети “Чи надають вам можливість проявляти творчість та розвивати власні здібності під час навчання?” більшість студентів I курсу (65 %) та II курсу (58 %) відповіли “Частково”. Переважно це проявляється у виконанні завдань, які вимагають творчого підходу. Більшість студентів V курсу відповіла на це питання позитивно (53 %), їх творча активність також проявляється у виконанні творчих завдань. У самостійній навчальній діяльності студентів I та II курсів абсолютна перевага належить реферативним завданням (I курс – 68 %, II курс – 71 %), і лише

20 % на I курсі і 16 % на II курсі припадають на творчі завдання. На V курсу підготовка рефератів також займає лідерські позиції (58 %), але вище стає відсоток творчих завдань (36 %). Отже, переважання репродуктивних завдань пояснюють той факт, що творча активність і розвиток власних здібностей значно важливіший для студентів V курсу, а на II і I курсах їх значення зменшується. Тому ми рекомендуємо викладачам зменшити кількість рефератів та урізноманітнити творчі завдання для самостійної навчальної діяльності студентів.

Наступне запитання анкети стосувалося такої цінності, як чесність: “Чи потрібно бути чесним у сучасному світі?”. Більшість студентів I курсу (66 %) дали позитивну відповідь, пояснюючи це тим, що чесну людину поважають оточуючі та прагнуть до спілкування з нею. Студенти II курсу також погодились, що потрібно бути чесним, але кількість позитивних відповідей була дещо нижчою (51 %). Переважна ж більшість студентів V курсу вважають чесність рисою, яку слід проявляти в залежності від ситуації, а 43 % студентів вважають, що чесність взагалі не є корисною рисою для тих, хто хоче досягнути успіху у сучасному суспільстві. Отже, значущість чесності для студентів I курсу пов’язана з їх юнацькими та дещо ідеалістичними поглядами.

Таблиця 2.2.

***Рівні сформованості мотиваційно-емоційного компонента
готовності до формування національної свідомості молодших школярів у
експериментальній групі
(за даними констатувального експерименту)***

Рівні готовності до формування національної свідомості	Високий	Середній	Низький
Показники			

Усвідомлення національної належності	6,5	28,7	64,8
Ціннісні орієнтації	7,4	49,2	43,4
Зацікавленість соціокультурним життям свого народу	5,8	47,9	46,3

Таблиця 2.3.

*Рівні сформованості мотиваційно-емоційного компонента
готовності до формування національної свідомості молодших школярів у
контрольній групі
(за даними констатувального експерименту)*

Рівні готовності до формув.нац.свідомості молодших школярів	Високий	Середній	Низький
Показники			
Усвідомлення національної належності	6,4	29,4	64,2
Ціннісні орієнтації	7,7	52,8	39,5
Зацікавленість соціокультурним життям свого народу	5,4	47,8	46,8

Сформованість **когнітивного компонента** готовності до формування національної свідомості молодших школярів вимірювались за показниками “знання складових компонентів національної культури”, “володіння українською мовою”, “розвиток аналітичного та активізація професійного мислення”, при анкетуванні розглядалась через відповіді на визначені нами питання. Анкету було розроблено таким чином, щоб питання, які потребують розгорнутих відповідей, чергувалися із питаннями тестового характеру. Перші були, виходячи із специфіки нашого дослідження, переважно закритого типу. Таким чином, до суто інформаційного пласту ми мали можливість додати ще й матеріали самооцінки.

Наприклад, питання, що стосувалося виявлення ступеня володіння українською мовою, де з чотирьох можливих варіантів відповіді (“відмінно”, “достатньо”, “певною мірою”, “не володію”) ми мали лише два варіанти: 40,4% відповіли “достатньо”, 59,6 % – “певною мірою”, інших відповідей не було. Нами були розроблені питання, що стосуються як професійного аспекту підготовки студента, так і з’ясування здібності майбутнього фахівця синтезувати свої знання, враження та думки у напрямку усвідомлення значущості проблем національного характеру. Вони з’ясовують вміння систематизувати окремі уявлення і надбані знання з окремих складових національної культури, а також робити відповідні висновки.

Рівень сформованості когнітивного компонента розглядався через відповіді на питання, які допомогли з’ясувати теоретичний рівень осягнення специфіки української національної культури. Результати відповідей свідчать про надто низький рівень знань, які дозволяють орієнтуватися у даному питанні: 64% не змогли виявити такі риси, 36% дали конкретні відповіді, але ж більшість з них спиралися на варіанти пропонованих (тобто вже готових) відповідей на це питання.

Результати були такі: 74% опитуваних продемонстрували знання та вміння узагальнювати, включаючи мінімальний позитивний рівень (відповідь на один із шести варіантів або приблизна відповідь на два з них; приблизною відповіддю ми вважали таку, коли замість конкретного образу називався весь твір), а 26% не відповіли на жоден з пунктів цього запитання.

Таким чином, за критерієм оцінювання “*ступінь теоретичної підготовки*” виявилися наступні результати рівнів сформованості когнітивного компонента готовності до формування національної свідомості молодших школярів (Табл. 2.4)

Таблиця 2.4.

Рівні сформованості когнітивного компонента готовності до формування національної свідомості молодших школярів за критерієм “ступінь теоретичної підготовки” в експериментальній групі

Рівні готовності до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів	Високий	Середній	Низький
Показники			
Знання компонентів нац культури	9,2	60,1	20,8
Володіння українською мовою	-	40,4	59,6
Розвиток аналітичного і активізація професійного мислення	1,3	30,1	50,2

Таблиця 2.5.

Рівні сформованості когнітивного компонента готовності до формування національної свідомості молодших школярів за критерієм “ступінь теоретичної підготовки” у контрольній групі

Рівні готовності до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів	Високий	Середній	Низький
Показники			
Знання компонентів нац культури	9,2	60,1	20,8
Володіння українською мовою	5,1	30,2	39,6
Розвиток аналітичного і активізація професійного мислення	1,3	30,1	50,2

Сформованість **операційно-креативного компонента** готовності до формування національної свідомості молодших школярів вимірювалася за показниками: здатність до рефлексії, креативність, толерантність. Для обробки даних опитувань, крім уже зазначених методик, нами була також використана не

досить складна, але надійна методика оціночного шкалування, коли кожному пункту (варіанту відповіді) надається певне числове позначення. Так, за критерієм *“сформованість професійно та особистісно значущих якостей майбутнього фахівця”* на питання про необхідність культурного розвитку себе як особистості ми за відповідною формулою [124, с. 134] знайшли загальний кількісний бал, який відображав те значення, яке надавали респонденти цьому аспекту проблеми. У відсотковому ж відношенні кількість відповідей мала такі показники: 52% вважають українську культуру необхідною для свого культурного розвитку, 28% – швидше “так” ніж “ні”, для 12% це питання було важким, приблизно по 4% схилилися до негативної відповіді і відповіли “ні”.

Студентам було запропоновано визначити навчальні дисципліни, які впливають на формування професійно та особистісно значущих якостей.

Таблиця 2.6.

Якості особистості	Навчальні дисципліни					
	I курс	%	II курс	%	V курс	%
Толерантне ставлення до чужих поглядів	Психологія, Історія педагогіки	53	Теорія виховання	41	Теорія виховання, Психологія	35
Самоповага	Психологія	84	Психологія	90	Психологія особистості	78
Творча активність	Труд. навчання, ОКТМ	86	Труд. навчання, Образ. мистецтво	76	Труд. навчання, Образ. мистецтво	100
Розвиток власних здібностей	Трудове навчання	45	Іноземна мова	39	Іноземна мова, Труд. навчання	61
Почуття національної гідності	Історія України	95	Історія України	80	Українська мова	90
Освіченість (широта знань, висока загальна культура)	Всі дисципліни		Історія педагогіки	45	Історія педагогіки	37
Пошана до національно-культурних вартостей інших народів	Історія України	64	Іноземна мова	55	Культурологія	32
Непримиримість з власними недоліками та недоліками інших	Психологія	79	Психологія	80	Психологія	82
Чуйність	Психологія	67	Психологія	80	Теорія виховання	45
Широта поглядів (вміння розуміти іншу точку зору, поважати смаки інших)	Історія педагогіки	31	Теорія виховання	44	Психологія	57
Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче).	Історія педагогіки	42	Педагогіка	54	Психологія	60
Чесність	Історія України	46	Педагогіка	54	Педагогічна майстерність	45
Міцна воля (вміння настояти на своєму, не	Фізичне виховання	91	Фізичне виховання	64	Іноземна мова	65

пасувати перед труднощами)						
Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)	Фізичне виховання	86	Психологія	43	Психологія	45
Високі запити (високі вимоги до життя, високі домагання)	Анатомія	71	Психологія	80	Психологія	79
Старанність (дисциплінованість)	Фізичне виховання	65	Історія педагогіки	43	Метод. викл. "Я і Україна"	76
Відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотримуватись слова);	Психологія	78	Педагогіка	61	Метод. викл. "Я і Україна"	56
Раціоналізм (вміння розумно і логічно мислити, приймати обмірковані рішення)	Логіка	67	Психологія	80	Педагогіка	74
Ефективність у справах (працьовитість, ініціативність, підприємливість)	Труд. навчання	38	Труд. навчання	34	Економіка	41
Сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів	Історія педагогіки	68	Теорія виховання	57	Психологія	82

Дані таблиці показують, вплив якої дисципліни на відповідну якість, на думку студентів, є найбільш ефективним на кожному курсі. В колонці справа від назви дисципліни зазначена кількість студентів що обрали її на відповідному курсі у відсотках

Вплив іноземної мови на формування у студентів такої цінності, як "Розвиток власних здібностей", збільшується на II та V курсах, що зумовлено зміною змісту дисциплін, пов'язаних з вивченням іноземної мови та характером навчальних завдань

Цікавим виявився той факт, що студенти I і II курсів відзначають значний вплив фізичного виховання на формування таких цінностей, як “Міцна воля”, “Самоконтроль” і “Старанність”.

Вибір студентами інших дисциплін, зміст яких не пов’язаний із формуванням тієї чи іншої цінності, на нашу думку, пов’язаний із особливостями особистості викладача: його стилю спілкування зі студентами та уміння організувати навчально-виховну діяльність, враховуючи її ціннісноутворюючу функцію. Так, студенти I курсу вважають, що чесність у них формується під час вивчення Історії України, а високі вимоги до життя – під час вивчення Анатомії і фізіології людини. Студенти V курсу відзначають, що така дисципліна, як Методика викладання курсу “Я і Україна”, впливає на формування у них старанності та відповідальності.

Отже, підсумовуючи результати даного опитування, варто наголосити, що формування ціннісних орієнтацій студентів відбувається як під впливом змісту та особливостями побудови навчальних дисциплін, так і під впливом особистості викладача.

Великим був відсоток – більше 64 – позитивних відповідей на запитання про значення української культури у процесі виховання школярів, а також на запитання про потребу підвищувати особистий рівень національної свідомості молодому громадянину України – майже 90%, причому відповідь “ні” не дав ніхто. Дуже високим виявився відсоток толерантності та готовності до міжнаціональних контактів. Більше 76% опитуваних вважали, що всі етнонаціональні культури повинні мати в Україні однакові умови для свого розвитку, а на питання “Чи вважаєте Ви, що представники однієї національності повинні підтримувати з усіма національностями добрі стосунки” ми мали абсолютний позитивний результат – 100%.

У цілому ми отримали наступні дані сформованості **операційно-креативного** компонента готовності до формування національної свідомості молодших школярів (Табл. 2.7).

Таблиця 2.7.

Рівні сформованості операційно-креативного компонента готовності до формування національної свідомості молодших школярів (за даними констатувального експерименту) в експериментальній групі

Рівні готовності до формування національної свідомості мол. школярів	Високий	Середній	Низький
Показники			
Здатність до рефлексії	34,1	40,2	17,1
Креативність	30,6	45,3	21,3
Толерантність	32,3	42,8	19,2

Таблиця 2.6.

Рівні сформованості операційно-креативного компонента готовності до формування національної свідомості молодших школярів (за даними констатувального експерименту) у контрольній групі

Рівні готовності до формування національної свідомості мол. Показники	Високий	Середній	Низький
Здатність до рефлексії	34,1	40,2	17,1
Креативність	30,6	45,3	21,3
Толерантність	32,3	42,8	19,2

Якщо загальний стан сформованості етнічної самосвідомості досліджуваного контингенту можна вважати умовно задовільним – серед

респондентів 19,3% виявили високий рівень етнічної свідомості, 21% – низький. Найбільшу частину вибірки – 59,7% складає молодь, якій властивий середній рівень етнічної самосвідомості..

Проведений нами теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури та експериментальні дані дослідження дозволили зробити висновок, що формування національної свідомості школярів з числа малих меншин процес складний, довготривалий, має розпочинатися з раннього дитинства, результати його віддалені у часі. Він має бути чітко спланованим і організованим із використанням комплексного, системно-структурного та особистісно-діяльнісного підходів відбуватися систематично, послідовно.

Таблиця 2.7.

Готовність студентів до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ Закарпаття на констатувальному етапі(%)

<i>Компоненти готовності</i>		<i>Когнітивний</i>		<i>Мотиваційно-емоційний</i>		<i>Операційно-креативний</i>	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Рівні	Групи						
	Високий	32,84	26,94	42,93	26,6	31,2	16,9
	Середній	46,06	30,32	45,02	42,46	48,66	42,44
	Низький	21,1	42,74	12,05	30,94	20,14	40,66

Формування національної свідомості угорськомовних школярів за концепцією національного виховання, якої дотримуються всі навчально-виховні заклади України, без врахування етнічного аспекту та особливостей його перебігу, малоефективне через те, що угорці не ототожнюють себе з усім українським народом. Ми виявили найбільш слабкі місця в організації шкільного навчально-

виховного процесу, які не сприяють формуванню національної свідомості молодших школярів. Серед головних варто назвати такі:

– навчально-виховний процес не сприяє об'єднанню угорськомовних школярів з їх ровесниками українцями;

– низький рівень мотивації вивчення української мови та засвоєння цінностей української культури;

– низький рівень соціальної активності студентів;

– слабкий рівень кваліфікації вчителів української мови, що працюють в угорських школах і як результат – використання застарілих, що не враховують особливості сучасної доби, методики викладання;

– незадовільне використання методів психолого-педагогічної науки для формування таких важливих для розвитку національної свідомості якостей, як самооцінка, рефлексія, толерантність, мотивація досягнень, креативність тощо.

Зроблений висновок про те, що підготовка майбутнього вчителя до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів, що проживають на Закарпатті, унеможлиблюється за загальноприйнятою схемою, спонукав нас до пошуку дієвих, ефективних методів і засобів впливу на свідомість, волю і почуття вихованців, визначення педагогічних умов, розробки комплексної наскрізної, патріотично налаштованої системи навчання і виховання угорськомовних школярів.

Це і стало основним завданням формувального етапу експерименту, який здійснювався згідно з логікою нашого дослідження. Проведений нами теоретичний аналіз означеної соціально-педагогічної проблеми, а також визначені компоненти готовності до формування національної свідомості молодших школярів спонукали до пошуку педагогічних чинників, що впливають на розвиток готовності до формування національної свідомості молодших школярів, формування почуття

громадянськості, рис патріотизму, та розробку педагогічних умов і ефективних технологій впливу на свідомість, волю і почуття вихованця.

До головних педагогічних чинників ми віднесли: вивчення державної мови, читання та розповсюдження української літератури, правдиве висвітлення історичних фактів та вивчення історії України, засоби української культури, народні звичаї, традиції. Ми спрогнозували, що дієвість таких чинників може забезпечуватися діалогізацією навчання, формуванням навичок рефлексії під час якої відбувається самоусвідомлення, самооцінка своїх можливостей та використанням новітніх інтерактивних технологій навчання.

2.2. Експериментальна модель підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості учнів початкової школи в угорськомовних загальноосвітніх школах II-III ступеня

Так як головними елементами національної свідомості є сприйняття навколишнього світу і ставлення до нього, усвідомлення національно-етнічної належності, ставлення до історії та культури своєї національно-етнічної спільноти, ставлення до представників інших націй і національностей, патріотичні почуття і патріотична самосвідомість, усвідомлення національно-державної спільності, начально-виховний процес зі студентами на формувальному етапі ми намагалися спланувати і організувати так, щоб забезпечити досягнення високого рівня етнічної свідомості студентів.

Поставивши за мету вдосконалити процес підготовки вчителя до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів та ефективно реалізувати дієві педагогічні чинники, ми розглянули передумови, що склалися для функціонування української мови в угорському середовищі на Закарпатті. Для цього були використані методи аналізу історичної і педагогічної літератури,

педагогічної преси, архівних джерел та статистичних звітів обласної державної адміністрації.

Мова є становим хребтом духовності і національної культури. Якщо в мові відбито характер народу, його психологічний стан, історію, побут, то в мовленні виявляється конкретна людина, суспільство з її світосприйняттям, свідомістю, знаннями, етичними нормами. Рівень національного мовлення як ознака духовної атмосфери суспільства визначає рівень свідомості людей, прагнення до зміцнення державності, соціальної справедливості. Через ставлення до мови виявляється ставлення народу до родовідної духовної культури, до свого минулого і майбутнього. Дві речі, які найбільше впливають на сферу функціонування мови, – потенціал генофонду її носіїв та політика і право держави. Причому це стосується як титульної нації, так і національних меншин. Питання мови завжди набувало політичної ваги, оскільки воно підпорядковувалося ідеї відновлення української державності. Розвиток єдиної української державної мови, зміцнення статусу мов національних меншин – квінтесенція етнополітичного і духовного розвитку української нації і громадянського суспільства. Тим народам, у яких з різних причин втрачений або ослаблений фактор мовної єдності, важко даються консолідуючі політичні процеси. Науково, історично, на жаль, простежується, що історія не сприяла розвиткові процесів розбудови національної державності і української мови, духовності на Закарпатті.

На думку Б.Грінченко, який наголошував: “Мало успіху буде мати та школа, в якій дитина переходить з дому, як з раю в пекло, яка є тим єдиним дивним місцем, де говорять на незрозумілій мові”[20, с. 83]. Та маємо застерегти: державна мова попри все не має бути незрозумілою. Історичний досвід і сучасні реалії застерігають від мовного нігілізму як політики антигромадянськості. Для поширення і вивчення державної мови мають бути використані обидва дієві механізми: законодавчий і просвітницький.

Свобода духовного життя потребує як свободи слова, так і захисту, розвитку української мови. Просвітницька думка Європи завжди виходила з того, що мова – це своєрідний засіб бачення світу, що різні мови – це не різні визначення предметів, а різні погляди на них. Видатний український мовознавець О.Потебня вважав, що мова – не засіб позначення думки, а її створення. Це особливий, національно індивідуальний світогляд [104, с.17].

То ж у процесі становлення громадянського суспільства в Україні, формування національної свідомості молоді проблема мовного виховання має надзвичайну актуальність. Додамо, нині вона переростає в широку проблему демократизації міжетнічних зв'язків, духовного взаємозбагачення народів без втрат своєї національної ідентичності.

В суспільстві необхідно виробляти соціальну й індивідуальну відповідальність за еволюцію розвитку державної української мови, мов національних меншин, що є безальтернативною передумовою здорового поступу нації, побудови громадянського суспільства. І.Франко писав: “Суспільна організація духовного світу нації має тисячі стежок, які ведуть до її осушення, і тільки від нашої свідомості, ідеалу національної самостійності, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на інші стежки”. [170,с.241]

Для досягнення такого стану в кожній угорській школі Закарпаття необхідно створити українське мовне середовище (на перервах говорити з учнями українською, проводити тижні, місячники української мови тощо). Обладнати куточок української символіки, Гімн України, молитва за Україну (безперечно мовою оригіналу). Назви класів і кабінетів мають бути двомовними. Для органічного сприймання української мови, набуття навичок її використання доцільно в позаурочний час, на прогулянках, під час дозвілля говорити українською. Особливо це важливо запроваджувати у молодшому шкільному віці.

Досвід слов'янських народів – польського, чеського, болгарського, українського свідчить, що народи, які зберегли свою історичну пам'ять і мову, здатні при сприятливих умовах швидко відновлювати державність. Національне відродження починається саме з цих двох чинників, визначальних для суспільного буття, духовної культури нації. Тому громадянське суспільство має розглядати проблему у двох вимірах – українська мови як самостійна система у слов'янській групі мов зі своєю історією, самобутньою культурою і впливами, і роль української мови у формуванні національної свідомості, що об'єднує і консолідує націю в суспільно-політичному, науково-культурному, історично-духовному житті. Громадянська освіта повинна орієнтуватися на головні критерії, коли ставлення до мови свідчить про культурний і громадянський рівень людини.

При цьому слід усвідомлювати, що серед угорськомовної молоді є ще і такі (частка їх, на жаль, зростає), які скептично ставляться до українського слова, не вважають українську мову, по суті, державним і духовним чинником. З їхньої точки зору, українська мова не є світовою і угорськомовній молоді можна збудувати свій життєвий процес і кар'єру в європейській спільноті без знання її. Особливо негативно позначається на суспільному розвитку таке ставлення до української мови з боку угорськомовної інтелігенції, окремих педагогів шкіл нацменшин Закарпаття. Такий учитель часто є зразком для наслідування, насаджуює учням зневагу до того, в чому сам виріс, став спеціалістом.

Громадянська освіта має брати за основу розуміння, що обмеження сфери використання української мови як національної і державної – це спосіб знекровлення духовних та інтелектуальних сил нації. Для українців вона завжди матиме роль об'єднувальної ідеї, засобу спілкування, нагромадження життєвого досвіду, формування думок, а головне – цілющого джерела патріотичних почуттів. На зорі національно-визвольних змагань українців за свободу С.Єфремов писав, що рідна мова – єдиний скарб їх державної ваги, пам'ятка минулого і надія на

прийдешні часи [32, с.147].

Для національних меншин на рівні соціального, політичного, науково-культурологічного осмислення українська мова, з позицій ідеології громадянськості, має розглядатися як рецептор їхнього етнічного, суспільного життя, що переріс власні національно етнічні рамки і сприймається як міжнаціональне й загальнолюдське надбання. Завдання громадянської освіти у цьому надскладному питанні полягає не в тому, щоб оперувати нагромадженими фактами, прикладами, оцінками, а щоб, спираючись на них, виправляючи рефлексію, виховувати самосвідоме позитивне ставлення більшості, формувати силу суспільної думки. Для всіх має бути очевидним, що всі державотворчі процеси нерозривно пов'язуються з утвердженням державної мови.

Було визначено, що однією з передумов є безпосереднє сусідство українців та угорців і спілкування між ними. Ця передумова виникла історично, є природною і дає свої результати. Слід констатувати що цілий ряд українських запозичень проникає в угорські говори, а багато угорських запозичень поповнює лексичний склад українських говорів Закарпаття. Однак, тут треба зауважити, що українська мова стала широковживаною серед угорського населення тільки у тих населених пунктах, де українське населення складає 50 і більше відсотків: с. Ракошино – Мукачівський район, Чорнотисово – Виноградівський район, Квасово-Берегівський район, Округла – Тячівський район, Вишково-Хустський район, В. Бичків, Ділове, Кобилецька Поляна, Ясіня – Рахівський район та в деяких інших селах. При цьому необхідно відзначити, що в селах Ракошино, Вишково, де близько половини населення українці, а половина – угорці, з обох сторін розвинулася повна двомовність. У інших же населених пунктах, де переважає українське населення, а угорці проживають тільки острівками, повна двомовність розвинулася тільки серед українського населення (більш поступливого). На Берегівщині, південно-західній Виноградівщині, Мукачівщині та Ужгородщині, де

угорці проживали і проживають компактно, українська мова не функціонувала, і угорці нею не володіють, за винятком невеликої кількості людей, які з різних причин вивчили українську мову. У після воєнний час з гірських районів відбулась певна міграція українського населення на територію компактного проживання угорців, але це аж ніяк не вплинуло на розвиток двомовності серед угорського населення. А українці, які поселились на цій території, вивчили угорську мову. Цей процес відбувався поступово, а саме українці спілкуються з молодшим поколінням угорців російською мовою і паралельно опановують угорську. Тільки після опанування угорської мови починається їх повноцінне спілкування з угорським населенням різних поколінь і цим самим поглиблюються їх знання угорської мови.

Наступна передумова, яка не сприяла вивченню угорцями української мови. З 1945 року на Закарпатті відкривається ряд шкіл з українською та російською мовами навчання, а з 1949 року – з угорською та румунською мовами навчання. І в цей, ніби сприятливий період, українська мова не є обов'язковою для нововідкритих російських шкіл, тобто будь-кому із батьків чи учнів цих шкіл достатньо було написати заяву, що їх діти не будуть вивчати українську мову, і такі заяви дирекцією задовольнялись. У школах з угорською та румунською мовами вивчення української мови міністерськими програмами взагалі не передбачалося. Обов'язковою стає російська мова, більше того, кількість годин, відведених у національних школах для російської мови та літератури, значно перевищувала кількість годин, відведених для вивчення рідної мови та літератури. Отже, після 1945 року російська мова стає привілейованою щодо національних мов – української, угорської та румунської, а це значить, що й у цей час українська мова не могла повноцінно функціонувати в угорському середовищі на Закарпатті. Ситуація почала покращуватися лише в семидесяті роки.

Вперше українська мова як нормативна навчальна дисципліна була введена

для студентів філологічного факультету Ужгородського державного університету, які спеціалізувалися з угорської мови та літератури, у 1966 році. У 1963 році був проведений перший набір студентів (20 осіб) на стаціонарне відділення за спеціальністю “угорська мова та література”, у 1965 році була створена єдина в країні кафедра угорської мови та літератури, яку з 1966 року очолив професор П.Лизанець. До навчальних планів підготовки учителя угорської мови і літератури ним було введено викладання української мови та літератури. У 1969 році була відкрита також заочна форма навчання на угорському відділенні, де українська мова і література також були введені як окремі нормативні дисципліни. Однак українська мова тільки вивчалася, а не стала мовою спілкування. Студенти на перервах і в побуті розмовляли між собою рідною угорською мовою. Нововведення дало свої результати – студенти 4–5 курсів непогано оволоділи українською мовою. Із співрозмовниками-українцями вони вільно розмовляли українською, а не переходили на російську мову. Мовою спілкування угорського та румунського населення в адміністративних установах, на виробництві, в наукових та навчальних закладах і надалі здебільшого залишалася російська мова.

У 1989 році був прийнятий Закон “Про мови в Українській РСР”. Постало питання про надання українській мові статусу державної, введення її як обов'язкової навчальної дисципліни у національних школах, в тому числі і в школах з угорською мовою навчання.

Розпочалася тривала й копітка робота по впровадженню української мови в національні школи, були укладені три альтернативні варіанти програм з української мови для шкіл з угорською мовою навчання. Перехідна, яка ставила собі за мету дати скорочений курс української мови для старших класів; за другою програмою передбачається введення української мови з 4-го класу, а третім варіантом поставлено за мету розпочати викладання української мови як обов'язкової дисципліни в угорських школах з 2-го класу.

Та слід відзначити, при реалізації програм, педагоги зустрілися з певними перешкодами. По-перше, національні меншини, які володіли російською мовою, ще не були готові до того, щоб опанувати ще однією слов'янською мовою (після рідної, іноземної і російської). По-друге, не було жодних підручників, шкільних словників, методичних розробок для вчителів. По-третє, не було вчителів, які б одразу могли взятись за читання курсу українська мова і література. До укладання та обговорення програм з української мови для угорців активно залучилися Центр гунгарології і кафедра угорської філології Ужгородського державного університету. Вони взялися підготувати не тільки програми з української мови, а і відповідні програми і з угорської мови для діючих паралельних українських та російських класів в угорських школах, а також для тих українських та російських шкіл, де частина учнів виявила бажання вивчати угорську мову у вигляді факультативу.

Коли ці програми були складені, розпочалася підготовка навчальних посібників з цих дисциплін. Упродовж 1990 і 1991 років такі посібники були укладені, один із них вийшов у вигляді окремого видання, а навчальні посібники “Українська мова для початківців-угорців” і “Угорська мова для початківців-українців” вийшли у вигляді окремих уроків в обласних газетах “Карпаті і газ со” і “Новини Закарпаття”. У першій газеті із 30 січня 1991 р. щовівторка подавалися уроки з української мови для угорців, а в газеті “Новини Закарпаття” щочетверга друкувалися уроки з угорської мови для українців. Ці ж уроки з відповідними доповненнями і додатками у вигляді різних вправ та завдань вийшли з друку окремими книжками. В першу чергу вони були орієнтовані на вчителів, які викладали ці дисципліни у школах, а також для тих, хто виявив бажання самостійно вивчати якусь із цих мов. Кожен урок складався з 6 розділів: у першому розділі дається текст угорською мовою чи українською мовою, у другому – словник до тексту. Третій розділ охоплює найважливіші питання

фонетики, граматики й правопису, які поглиблюються і уточнюються на конкретному матеріалі в четвертому розділі. П'ятий розділ включає різні вправи та завдання для повторення вивченого матеріалу, а в шостому – пропонується вивчити напам'ять відповідні короткі вірші, сміховинки, прозові уривки та фразеологічні звороти. У кінці підручника містяться додатки до практичного засвоєння мови у вигляді найбільш поширених запитань та відповідей при зустрічі, розставанні, вітанні, знайомстві, вибаченні, запереченні, при відвідуванні знайомих, колег, а також мовні звороти, якими висловлюємо прохання, подяку, побажання, радість, здивування, згоду, жалкування, недовіру, звернення, заклик тощо. У підручнику подано двома мовами діалоги на різні побутові теми, прислів'я, сміховинки, казки, вірші, уривки з професійної літератури та публіцистики. Саме від того часу, коли з'явилися перші посібники, можна було говорити про початок функціонування української мови в угорськомовному середовищі серед учнів.

З вересня 1992 року виходять друком підручники для учнів, і українська мова починає запроваджуватися в учнівському середовищі у всіх школах Закарпаття разом з угорською, румунською та німецькою. Та, на жаль, педагогічні кадри сприйняли необхідність вивчення державної мови як чергову примусову лінгвінізацію. Тому і ефективність її вивчення разом з формуванням національної свідомості школярів з числа малих меншин незначна.

Нами були проаналізовані **зовнішні чинники**, що впливають на процес формування національної свідомості молодших школярів. Серед зовнішніх чинників провідне місце посідає соціальне середовище, вплив якого характеризують суттю економічних, соціально-політичних умов, соціальних відносин, їх своєрідністю і особливостями на даному етапі розвитку суспільства, сукупністю переважаючих обставин, що визначають спосіб життєздійснення особистості, в нашому випадку слід додати і різноманітний етнічний склад

населення. Через завдання, які ставить суспільство, засобами цілеспрямованого виховання, науки і культури, засобами масової інформації здійснюється вплив на свідомість, формуються ціннісні орієнтації, почуття приналежності до спільноти, громадянськості.

Велике значення в цьому процесі мають умови і якість приватного життя родини. Сім'я – це природне і незамінне мікросередовище життя дитини. Побутові умови, добробут, опосередковані характером взаємовідносин членів родини створюють стан захищеності, впевненості, психологічно готують дитину до взаємодії із соціальним середовищем, побудови взаємовідносин у суспільстві. Рівень приватного життя, стан задоволеності ним, самореалізація батьків, їх активність і витребуваність суспільством, впливають на формування національної свідомості [42, с. 58].

Другим мікросередовищем – є шкільний колектив. По мірі становлення особистості у колективі зростає цілісність її психічної структури, поглиблюються зв'язки з оточуючим світом. Колективна діяльність примушує бачити в інших співучасників діяльності, вчить координувати свої цілі, підпорядковувати загальній меті, дає можливість порівняти себе з іншими і, головне, дає шанс реалізувати свої домагання на визнання: виявити здібності, довести свою цінність, самоствердитися.

Важливим засобом формування національної свідомості є засоби масової інформації. Усвідомлюючи їх роль, слід мати на увазі, що свідомість молоді у шкільному віці ще не є стійкою, надзвичайно піддатлива емоційним впливам, і враховувати їх опосередкований вплив через механізми психічного “заражування”, навіювання, переконування. Особливий вплив на емоційну сферу учнів чинять телевізійні передачі, які формують певні соціальні установки, навіюють стереотипи поведінки. Цей вплив може мати як позитивний, так і негативний характер. Його результати залежать від того, який емоційний відгук

викликає та, чи інша передача в душі дитини.

Надаючи великого значення зовнішнім факторам, що впливають на формування національної свідомості, слід врахувати, що ефективність зовнішнього впливу, зокрема виховного, залежить від вихователя і від того, на кого цей вплив спрямований. Здебільшого виховують не зовнішні чинники, не суб'єкти взаємодії, а відносини, соціальні позиції, які склалися у вихованця до них і його соціальна активність [99, с. 128]. Сприймання молодшими школярами зовнішніх впливів зумовлюється багатьма внутрішніми чинниками, серед яких індивідуальні особливості, система оціночних суджень, особистісних установок, домагань, ціннісних орієнтацій.

До внутрішніх чинників слід віднести самосвідомість, самоідентифікацію, самоаналіз, самоосвіту (самостійне читання української літератури, позапрограмне вивчення невідомих їй сторінок історії рідного краю), сприйняття культури, краси народних традицій і обрядів, готовність молодої людини любити свою малу батьківщину, прикрашати її та боронити в разі потреби. Ми підтримали і розвинули ідею Є.Клементьєва, який стверджує, що справжнє становлення і розвиток особистості відбувається у реальних умовах життя і через відносини “людина-людина”. Або інакше, не матеріальні умови життя або принципи самі по собі формують патріотичні, моральні і соціальні позиції індивіда, а людські відносини, процес спілкування і діяльності, у яких відбувається зміна індивіда і оточуючих його людей. Відповідно, виховання має визначатися як загальний спосіб культурно-історичного становлення і розвитку особистості, який реалізується розгалуженим спектром самих різних форм спілкування і діяльності, у яких вона бере участь і завдячуючи яким накопичує соціальну спадщину: досвід, знання, уміння, норми і правила поведінки, цінності, культуру у цілому [цит. за 107, с.117].

Важливою проблемою постає єдність підготовки вчителів до формування

національної свідомості учнів початкової школи і культури міжнаціонального спілкування в середовищі студентів. Міжнаціональне спілкування – це соціальний процес, який втілюється в міжнаціональних відносинах на двох рівнях:

- на рівні взаємодії між націями і народностями;
- на рівні міжособистісних відносин між людьми різних національностей.

Характер міжособистісного спілкування, почуття і настрої людей різних національностей тісно пов'язані з характером взаємин між націями і народами на загальнодержавному рівні.

Культура спілкування є соціальним регулятором взаємовідносин між людьми. Зміст культури міжнаціонального спілкування включає: нормативні вимоги, що регулюють взаємовідносини між представниками різних національностей і є обов'язковими для всіх громадян; традиційні норми взаємовідносин між людьми різних національностей, в яких відображені загальнолюдські ідеали поваги до інших народів; характерні властивості особистості, стиль їх поведінки.

Культура міжнаціонального спілкування – невід'ємна складова культури особистості. Метою її розвитку є розуміння закономірностей спілкування між людьми різних національностей, виховання здатності протистояти перекрученням національних взаємин у суспільстві. Молодь особливо чутлива до питань національного характеру і реагує на них не лише раціонально, але й емоційно. В цілісному педагогічному процесі особливо наша увага зосереджувалася на недопустимості антиподів культури міжнаціонального спілкування (національної обмеженості та замкнутості, національного егоїзму; чванливості, нігілізму). З метою ефективного розвитку культури міжнаціонального виховання учнів необхідно утверджувати пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, бо висунення соціально-класового в національному забарвленні в обхід загальнолюдського приховує в собі неабияку небезпеку. У важливому документі міжнародного значення “Декларації прав людини” наголошується: “Кожна

людина повинна мати всі права і свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища” (стаття 2) [цит. за 25, с. 17].

Враховуючи концептуальні положення про єдність національного виховання і культури міжнаціонального спілкування, невідкладними завданнями в розробленій нами моделі підготовки до формування національної свідомості угорсько мовних молодших школярів були такі:

- створення у ВНЗ атмосфери сприяння виробленню у майбутнього вчителя внутрішньої потреби в оволодінні теорією націй і національних відносин;

- гармонізація загальнолюдських і національних інтересів засобами навчально-виховного процесу;

- виховання у кожного студента готовності працювати на благо своєї нації та в ім'я збереження людства; опанування державної мови разом з рідною та інших мов; прищеплення доброзичливості, такту у взаєминах, чуйності, милосердя і співчуття; вироблення потреби в поглибленні культури міжнаціонального спілкування.

Проектуючи експериментальну роботу по вдосконаленню процесу підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів Закарпаття, ми спланували навчальну і виховну роботу так, що виховання національної свідомості молодших школярів здійснюється як під час проведення занять, так і у позаурочний час. Особливо ретельного підходу до розв'язання поставленої проблеми вимагає початкова ланка навчання. Можна сказати, що в початкових класах закладається фундамент національної самосвідомості, який у наступні роки має зіграти роль основи національної свідомості. За дослідженнями науковців молодший шкільний вік є найбільш сенситивним для формування патріотизму, причетності до справ свого

народу, єдності з ним. Емоційна сфера дитини дуже чутлива, тому слід планувати системний, послідовний вплив на неї.

Формування національної свідомості молодших школярів у ЗНЗ з угорською мовою навчання здійснювалося через чітко спланований і організований навчально-виховний процес. Підвищення рівня національної свідомості проектувалося разом з розвитком етнічної самосвідомості через зміст навчання, використання інноваційних технологій і методів у процесі засвоєння, доречне застосування методів психолого-педагогічної діагностики учнів під час навчання, розвиток рефлексивної активності учнів; різнопланове виховання, що передбачало вивчення історії України, Закарпаття, краєзнавчу роботу, соціально-корисну роботу, формування загальної культури учнів. Розв'язання проблеми передбачало використання системного, комплексного підходу, суть якого виявлялася у єдності ідейно-громадянського, екологічного, трудового, морального та естетичного виховання, в процесі якого ми враховували сукупність суспільних відносин, перед усім матеріальних, соціально-психологічних факторів а також вікові та індивідуальні особливості вихованців. Принципове значення комплексного підходу до виховної роботи заключалося у тому, що запропонована система концентрувала зусилля на формуванні у молодших школярів сукупності характерологічних рис і якостей таких як: національна свідомість, етнічна самосвідомість, ціннісні орієнтації, моральне здоров'я, соціальний оптимізм, потреби у праці, у самореалізації та самовдосконаленні.

Головною умовою виховання національної свідомості в процесі навчання є насичення основного навчального матеріалу спеціальними знаннями, що розширюють національний світогляд, формують національне світосприйняття та пробуджують національні почуття учнів. Основні професійні інструменти вчителя початкових класів – це дитяча книжка (у тому числі і підручник) і живе мовлення учителя, розраховане на сприйняття учнями молодшого шкільного віку. Чільне

місце у формування дитячої національної свідомості посідають уроки державної мови (навчання грамоти, класне читання, позакласне читання, уроки розвитку мовлення) та позакласна робота. Для цього під час занять та у позакласній роботі ми використовуємо такі методи і методичні прийоми, котрі урізноманітнювали діяльність школярів, викликали цікавість, стимулювали до аналізу, рефлексії: розповіді; бесіди; відвідування виставок, музеїв, майстерень народних умільців, демонстрація діафільмів, відеофільмів та кінофільмів; зустрічі з діячами культури та науки, майстрами народної творчості; читання літератури на історичну, географічну тематику тощо.

Широкі можливості для виховання національної свідомості як інтегративної якості особистості мають насамперед такі предмети початкової школи, як читання, рідна мова, я і Україна, образотворче мистецтво, трудове навчання, музичне виховання. Великий виховний потенціал має процес вивчення державної мови. Та використаний він буде в тому випадку, якщо українська мова буде органічно вплітатися у життя і діяльність дитини через ігрову діяльність, діалогізацію навчання (використовується діалог і полілог).

У своєму дослідженні ми використовували державні програми навчання, єдиний Стандарт у вивченні державної мови, концепцію вивчення української мови, але адаптували зміст нормативних документів до регіональних особливостей Закарпатської області. Використовували, розроблені за останні десять років методики української мови, теоретичні і практичні дослідженнями науковців-практиків, які підвищують ефективність її навчання (Борисюк, Мазуркевич, Маргітич). Розвиток методики української мови відбувався по лінії вияву нових методичних понять, розробку нових технологій навчання, переосмислення і переоцінки минулого, запровадження нового досвіду роботи вчителів.

Слід наголосити, що мовна освіта національних меншин – складна проблема.

В нашому дослідженні завдання розширюється: використати процес вивчення української мови для формування почуття громадянина, патріота. Тому ми особливо ретельно підходили до підбору і структурування змісту навчання (віршів, текстів тощо), добору педагогічних технологій, форм, методик навчання. З цією метою автором розроблені методичні рекомендації по розвитку зв'язного мовлення, зроблено підбір спеціальних текстів із урахуванням регіонального компоненту. Тексти підібрані із дотриманням принципів народності, культуровідповідності. Серед них вірші Л.Українки, Д.Павличка, М.Познанської, М.Рильського, І.Яворського тощо. Складено тексти: “Початок української державності”, “Державний прапор України”, “Тризуб як національний український символ” (за М.Слабошпицьким), “Наше Закарпаття”. Особлива увага приділялася текстам, у яких описано традиції і звичаї українського народу, народні свята. Слід відмітити, що традиції і звички відзначати народні свята українців і угорців Закарпаття дуже схожі.

Головною особливістю запропонованої моделі підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів є реалізація визначених педагогічних чинників: вивчення державної мови, читання та розповсюдження української літератури, правдиве висвітлення історичних фактів та вивчення історії України, засоби української культури, народні звичаї, традиції. Дієвість таких чинників забезпечується діалогізацією навчання, формуванням навичок рефлексії під час якої відбувається самоусвідомлення, самооцінка своїх можливостей, використанням новітніх технологій навчання.

В основу побудови моделі покладені специфічні принципи підготовки вчителя до формування національної свідомості учнів початкової школи, які розвивають загальнопедагогічні принципи, а саме: гуманізації, природовідповідності та культуровідповідності, органічного поєднання загальнолюдського, національного та етнолокального, гармонізації суспільного і

родинного впливів, мультикультурності, наскрізності та поетапності, комплексності, варіабельності змісту та педтехнологій. Застосовувалися ефективні методи навчання і виховання, які не просто забезпечували високий рівень знань мови, історії, інших предметів, розвивали комунікативні здібності, а і впливали на процес формування Я-концепції, сприйняття навколишнього світу і ставлення до нього, усвідомлення національно-етнічної належності, ставлення до історії та культури своєї національно-етнічної спільноти, ставлення до представників інших націй і національностей, патріотичні почуття і патріотична самосвідомість, усвідомлення національно-державної спільноти.

Комплексність – це єдність цілей, завдань, змісту, методів і форм навчально-виховного впливу і взаємодії. Комплексність системи забезпечувала: формування мовної картини у студентів, сприяла переосмисленню ментальності, вивченню культури, особливостей життєздійснення українського народу, розвиток соціальних компетенцій (політичної і соціальної, що розкриваються в умінні брати відповідальність на себе, брати участь у виробленні спільних рішень, регулювати конфлікти ненасильницьким шляхом, бути активним; економічної; полікультурної, яка формує розуміння діалогу, повагу один до одного, здатність уживатися з людьми інших культур, мов і релігій; інформаційної, що забезпечує готовність оволодівати новими технологіями, розуміння необхідності та вміння їх застосовувати, формує критичне ставлення до розповсюджуваної електронними засобами інформації; освітньої, котра виявляється як розуміння необхідності й готовності до безперервної освіти протягом усього життя; здоров'язберігаючої, яка формує не лише ставлення особистості до власного здоров'я, але й ставлення особистості до людських і матеріальних ресурсів суспільства.

Запропонована нами модель містить строго обґрунтовані педагогічні засоби, форми, методи, передбачає їх етапність, спрямованість на вирішення конкретного завдання для кожної вікової групи. Вона складається з таких етапів:

діагностичний; цілепокладання, планування діяльності, вибір змісту, методів і форм діяльності, організація діяльності, рефлексія, самооцінка діяльності, аналіз досягнутих результатів.

На *діагностичному етапі* нами визначався реальний рівень розвитку національної свідомості через самооцінку знання державної мови; літератури; оволодіння цінностями культури; історії України і Закарпаття; розуміння екологічної ситуації нашого регіону; бажання своєю працею покращувати свій край; готовність в разі потреби боронити його.

Етап цілепокладання був підпорядкований головній меті дослідження: формування національної свідомості угорськомовних школярів. На початкових етапах ми ставили за мету сформувати мовну картину у учнів, бажання читати українською, вивчати історію свого краю і України, вплинути на формування ціннісних орієнтацій, розвивати здібності, якості особистості. Наступний рівень – формування вольових властивостей, умінь і навичок рефлексії, формування комунікативних здібностей. На третьому рівні ми планували формувати мотивацію досягнень, особистісну зрілість, уміння діяти самостійно, не піддаватися груповому тиску, відчувати підтримку і надавати її самому тощо. Особливим був наступний крок – формування потреби у самоактуалізації, самореалізації (потреби брати участь у історико-краєзнавчій роботі, роботі по благоустрою своєї території, у змаганнях і конкурсах місцевого і обласного рівня тощо). На цьому етапі ми намагалися дотримуватися принципу індивідуальної відповідальності кожного з учнів за результати своєї діяльності.

Етап планування діяльності забезпечував розробку програми діяльності відповідно до визначеної мети. План спрямовував діяльність на визначений курс, головні завдання і комплексне їх вирішення. Важливою умовою педагогічної ефективності цього етапу є участь школярів у плануванні виховної роботи. Формуванню у учнів умінь і навичок планування сприяла робота вчителя

спрямована на:

- осмислення змісту майбутньої діяльності, виділення її окремих етапів, дій;
- самостійне визначення завдань, засобів і способів їх вирішення, зважаючи на свої потенційні можливості, мотивацію досягнень;
- уточнення зовнішніх і внутрішніх умов досягнення результату.

Четвертий етап – вибір змісту, методів і форм діяльності повністю ініціювався вчителем. У відповідності до реалізації навчальних планів підбиралися найбільш ефективні методи навчання з урахування рівня розвитку учасників експерименту, їх мотивації діяльності, доцільності. Серед форм навчання крім звичайних уроків використовувалися: розповіді; бесіди; відвідування виставок, музеїв, майстерень народних умільців, демонстрація діафільмів, відеофільмів та кінофільмів; зустрічі з діячами культури та науки, майстрами народної творчості; читання літератури на історичну, географічну тематику тощо.

Етап організації діяльності є майстернею формування особистості. Тому ми намагалися розширювати діапазон різних форм роботи, з тим, щоб кожен учень міг успішно себе реалізувати, відчути результати своєї діяльності, їх значущість і цінність.

Етап рефлексії, самооцінки діяльності особливий тим, що спонукає до самоаналізу, виявляє, в певній мірі, самооцінку, рівень домагань. В цей момент відбувається і індивідуальний самозвіт і колективна рефлексія. Учні можуть порівняти свої домагання з кінцевими результатами, вислухати коментовану оцінку інших учнів. Такі моменти можуть підтвердити самоактуалізацію, а можуть і наштовхнути на самоаналіз помилок, невдач тощо.

Етап аналізу досягнутих результатів характеризувався колективним аналізом, що проводився з метою закріплення нового матеріалу і виявлення причин успіхів і невдач.

Слід зазначити, що запропонована нами система була гнучкою, передбачала динамічні зміни форм і методів роботи.

Таким чином, вдосконалення процесу підготовки майбутнього учителя до формування національної та етнічної свідомості угорськомовних молодших школярів відбувається через реалізацію педагогічних чинників, таких як: вивчення державної мови, читання та розповсюдження української літератури, вивчення історії України, Закарпаття в тому числі, та засоби української культури, народні звичаї, традиції.

Важливим завданням впровадження структурно-функціональної моделі підготовки майбутнього вчителя до формування національної свідомості молодших школярів було становлення соціально-активної життєвої позиції особистості майбутнього вчителя. Ядро соціальної позиції складають: світогляд, переконання, ціннісні орієнтації, установки молоді на духовно-моральні цінності, тобто ті якості, що репрезентують суть людини. Так як ціннісні орієнтації молодих людей є істотним проявом розуміння ними причин, характеру, змін середовища, в якому вони перебувають, усвідомлення в ньому власного місця, ролі і можливостей, нами були вишукували можливості відповідного коригування інтересів, планів діяльності студентів. Як елемент структури особистості – ціннісні орієнтації характеризують внутрішню готовність до здійснення визначеної діяльності по задоволенню потреб і інтересів. В цьому плані ми коригували мотивацію досягнень, формували адекватну самооцінку і рівень домагань студентів.

При організації дослідження ми врахували і те, що свідомість особистості виступає узагальненим результатом взаємодії її індивідуальних рис і якостей з соціальним середовищем, колективом, групою, а самосвідомість індивіда завжди є чимось вторинним по відношенню до діяльності. Відповідно, вона не може бути фактором, що констатує особистість, оскільки формується її діяльністю, до того ж

не завжди адекватно. По раз деякі життєві ситуації (матеріальні труднощі, безробіття батьків тощо) можуть провокувати категоричні судження відносно власної витребуваності суспільством, навіть рішення не належати до нього. Відсутність пристойних умов життя, складність соціальних відносин, як правило, руйнують самосвідомість не сприяють формуванню національної свідомості.

При побудові експериментальної моделі підготовки вчителя до формування національної свідомості молодших школярів ми урахували три рівні виховного впливу на особистість майбутнього вчителя:

- прямий безпосередній педагогічний вплив через спеціально організовані виховні справи;
- опосередкований вплив – через навчання, наукову роботу, адміністративний та організаційно-господарський аспекти;
- виховний ефект супроводжуючих обставин, ситуацій, загальної атмосфери соціуму.

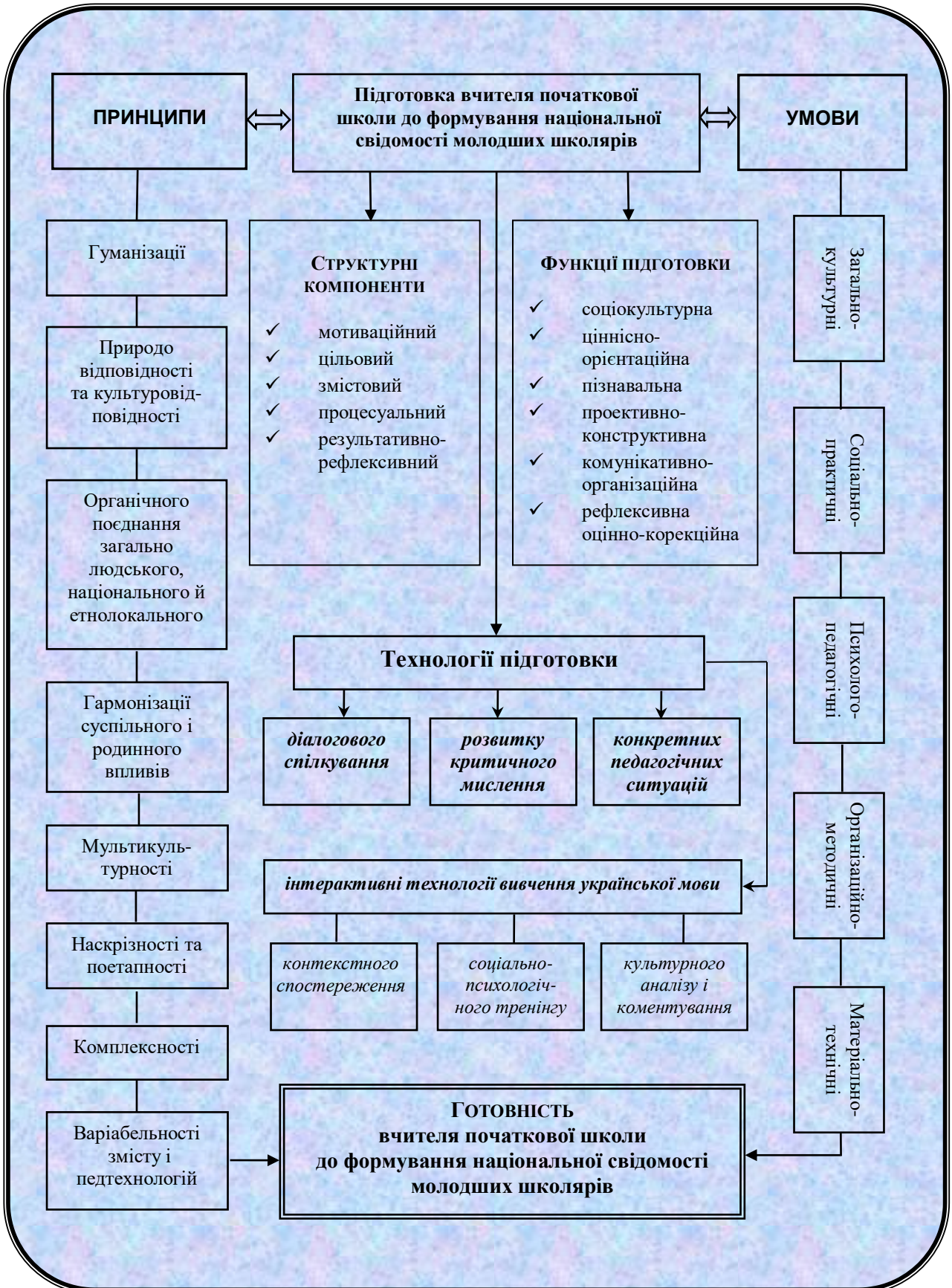

Рис. 1. Структурно-функціональна модель підготовки вчителів початкової школи

*до формування національної свідомості молодших школярів
в угорськомовних ЗНЗ Закарпаття*

Експериментальна модель будувалася ступенево, була чітко спланованою й організованою із урахуванням національних особливостей соціуму, в якому живуть і навчаються студенти.

Метою першого (*пропедевтичного*) етапу експериментальної роботи визначено послідовний розвиток усіх компонентів готовності вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних загальноосвітніх навчальних закладах Закарпаття, накопичення теоретичних знань і практичних умінь, структурованих певними модулями.

На *другому (частково пошуковому)* етапі застосовувалися методи активної пошукової діяльності, відбувалася стабілізація виховних впливів. Цей етап характеризується оптимальним поєднанням теоретичної і практичної підготовки, проявом високої форми активності та самостійності студентів у процесі практичного застосування набутих професійних знань і вмінь, розширенням сфери евристичної діяльності, набуття досвіду застосування педагогічних технологій.

На *третьому (творчому)* етапі увага зосереджувалася на формуванні у студентів поліфункціональних професійних умінь, які забезпечують готовність майбутнього вчителя самостійно, свідомо і раціонально організувати індивідуальну творчу педагогічну діяльність у реальних умовах навчання молодших школярів. На цьому етапі студенти спроможні максимально розкривати потенційні можливості представників всіх етнічних груп у взаємодії.

З метою реалізації завдань дослідження була розроблена і апробована структурно-функціональна модель підготовки майбутніх учителів до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів Закарпаття. Вона складалася з трьох основних блоків: освітній, виховний, особистісний.

Освітній блок. Для забезпечення якісного вивчення державної мови було передбачено навчальним планом 3-4 години на тиждень. При вивченні історії України, Закарпаття в тому числі акцентувалося на тих моментах, які були спільними і об'єднують два народи – Україну і Угорщину; актуалізувалися історичні факти ролі особистості угорців в розвитку Закарпаття, їх внесок в українську освіту, мистецтво, архітектуру тощо; питання утворення угорської общини на Закарпатті, її співпраця з групами інших національностей, взаємодоповнюючої ролі всіх народів для розвитку краю. В шкільному компоненті навчальних планів передбачені такі факультативи як “Мова історичних українських джерел”, “Етнографія України”, “Історія українського мистецтва”, “Українознавство”, “Етнічна культура Закарпаття”. Студенти виконували реферативні, науково-пошукові роботи на регіональному матеріалі, найбільш здібні робили порівняльний аналіз результатів дослідження загальнореспубліканського із відомим регіональним.

Виховний блок містив декілька складових компонентів. Перший – організація навчально-виховної роботи. Пам'ятаючи слова К.Ушинського, що виховання ефективно лише в тому разі, якщо закінчується самовихованням, навчально-виховна робота планувалася в такий спосіб, щоб заохочувати, стимулювати учнів до самоосвіти, самовиховання, сприяти самоусвідомленню. Особлива увага приділялася проблемам формування національної гідності людини, вихованню почуття громадянськості, а також міжнаціональній комунікації.

Другий – організація краєзнавчої роботи. Студенти залучалися до історико-краєзнавчої наукової роботи. Адже любов до України, відповідальність за її долю, готовність служити своїй Вітчизні формуються на основі патріотичного ставлення передусім до “малої” Батьківщини, до землі, котра дала життя. Формуючи історичну свідомість ми не ототожнювали її тільки із соціальною пам'яттю, а акцентували на зв'язку між трьома модусами часу: минулим, теперішнім і

майбутнім. Організований багатоплановий героїко-патріотичний пошук був спрямований на дослідження історії рідного краю, передусім того, що раніше було приховано владою, виявлення нових джерел і архівних документів, уточнення хронології історичних подій, відновлення реальної історії України і Закарпаття за усними свідченнями, особистими документами тощо. Такими формами роботи ми намагалися сформувати у молоді почуття причетності до подій тієї або іншої епохи, а також відповідальність за сучасну.

Третій – агітаційна робота. Проводилася робота по популяризації історичних знань, пропаганді минулого й нинішнього рідного краю. Акцентувалася увага на багатонаціональному складі мешканців Закарпаття, розкритті національних особливостей, творчому аналізі соціального самопочуття угорців, культурі міжнаціонального спілкування.

Четвертий – організація суспільно-громадської роботи. Студенти працювали волонтерами, допомагали престарілим, інвалідам, залучалися до робіт, пов'язаних з ліквідацією повеней 2000, 2002 і 2007 років.

Морально і матеріально стимулювалися студенти, що брали участь у обласних і республіканських конкурсах та олімпіадах. Кращі з них нагороджувалися грамотами Міністерства освіти і науки України, обласного відділу освіти Закарпатської області

Особистісний блок включав психодіагностику особистості, надання консультативної допомоги по самопізнанню, формуванню особистісно та професійно значущих якостей, таких як: самостійність, незалежність, уміння приймати рішення і нести відповідальність за них, активність, причетність до всього, що діється в державі, здатність до розумного ризику, саморегуляція поведінки і діяльності. Особлива увага приділялася формуванню мотивації досягнень. Гаслом життєтворення пропонувалися слова; “Я хочу! Я можу! Я буду!”

Аналізуючи технологічні підстави підготовки вчителя до формування національної свідомості молодших школярів, слід зазначити пріоритетне становище в цьому процесі особистісно орієнтованих, діалогових, комунікативних, рефлексивних технологій. Особистісно орієнтовані технології мають особливе значення, оскільки, по-перше, підкреслюють цінність особистості, продукують позитивне ставлення до людей, у тому числі і до себе самого, вказують на необхідність рівноправності у стосунках; по-друге, вони мають на увазі розвинуті духовні якості особистості, повагу і турботу про кожну людину, емпатію, вміння співпереживати іншому; по-третє, природність і відкритість взаємин – значний показник розвитку особистості.

Безумовну цінність у розвитку готовності до формування національної свідомості молодших школярів мають діалогові технології. Їх потенціал та інструментарій дають можливість активно слухати, адекватно сприймати і точно аргументувати свої думки. У діалозі народжується смисл, затверджуються позиції, визначаються цінності, розвивається індивідуальний потенціал. Технології з комунікативною спрямованістю створюють умови для унікальної взаємодії, обміну думками, почуттями і цінностями. Слід відзначити і важливе значення рефлексивних елементів технологій, які дозволяють оцінити свій потенціал, ранжувати життєві позиції, аналізувати удачі і труднощі у процесі засвоєння цінностей. Найважливішим є те, що рефлексія виступає основою внутрішньої мотивації особистості, а це підсилює її духовні ресурси, інтенсифікує процеси осмислення цінностей, збуджує прагнення до успіху, бажання виправити помилки і визначає шляхи прилучення до цінностей освітньої системи. Широке використання зазначених технологій дозволило затвердити вічні основні цінності і на їх основі вибудувати ціннісний світ сучасності.

2.3. Розвиток готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів засобами педагогічних технологій.

У розвитку готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів великим потенціалом ціннісного педагогічного впливу володіють діалогові технології, оскільки вони, припускають особливе дидактико-комунікативне середовище, на фоні якого здійснюється суб'єктно-сміслове спілкування, рефлексія, самореалізація особистості. Факторами здійснення діалогу є персоналізм (особистісна спрямованість) і цілісність (гармонія думки, почуття та вчинку).

Педагогічне спілкування в рамках аксіологічного підходу розуміється як процес взаємодії вчителя та учнів, ідеальною метою якого виступає прийняття один одного як безумовної цінності, а практичним завданням – обмін інформацією, почуттями, діями, зразками поведінки на основі взаємного інтересу і щирого налаштування учасників. Таким чином, педагогічне спілкування можна розглядати як фактор оптимізації педагогічного процесу, який дозволяє викладачу якісно вирішувати професійні завдання.

На думку С.Г.Вишловського, для педагога, якому важливе ставлення до студента як до вищої цінності, необхідна: "... здатність визнавати за кожним з них право бути самим собою, розвивати свої здібності, висловлювати свої думки, мати свої судження; брати участь у вирішенні питань стосовно їх життя, характерна здатність до співпереживання, співчуття" [цит.за 96, с.117].

Механізми пізнання іншої людини у процесі спілкування здатні не тільки демонструвати ціннісну палітру її особистості, а й впливати на розвиток ціннісної сфери суб'єкта взаємодії. Це відбувається за допомогою таких механізмів пізнання:

Ідентифікація – спосіб розуміння людини через уподібнення себе їй, спроба поставити себе на її місце. В.Огнев`юк трактує ідентифікацію як неусвідомлене

емоційно-когнітивне ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом, соціальною групою, етносом, державою, а також включення до свого внутрішнього світу й прийняття як власних їхніх норм, цінностей, взірців поведінки.

Емпатія – це здатність до розуміння емоційного стану іншої людини у формі співпереживання, співчуття; емоційний відгук на проблеми іншої людини. Американський психолог К.Роджерс так характеризує цю особливість: “Бути в стані емпатії означає сприймати внутрішній світ іншого точно, зі збереженням емоційних та смислових відтінків. Нібито стаєш цим іншим...”[115, с. 328].

Розглядаючи особливості педагогічного спілкування, необхідно відзначити ще одну його найважливішу особливість – можливість протікання в різних стилях, які пропонуються, насамперед, педагогом.

У залежності від особливостей ставлення педагога до учнів, виділяються три стилі управління спілкування: демократичні, авторитарні і ліберальні. Відповідно до емоційної домінанти в реальному акті педагогічного спілкування, воно може диференціюватися на ряд специфічних стилів: спілкування як дружнє ставлення, спілкування – дистанція, спілкування – залякування, спілкування – загравання та інші (В.А.Кан-Калик).

Важливими видаються специфічні ролі у спілкуванні, які викладач може займати в ході взаємодії. Можна визначити такі комунікативні позиції викладача, як: тиск на партнера, співробітництво в спілкуванні, пристосування до співрозмовника. Спілкування викладача зі студентами може відбуватися як “відритий” або “закритий” процес, що також визначається позицією викладача. Під час “відкритої позиції” педагог, демонструючи особистий досвід, будує свої стосунки з вихованцем на довірі і повазі їх як гідних партнерів у спілкуванні. “Закритій позиції” властиве навмисне ігнорування педагогом будь-яких проявів теплих стосунків, використання байдужої, підкреслено відстороненої манери поведінки.

Головний механізм спілкування – діалог, який сприяє пошуку смислу і значення тієї або іншої духовної цінності. Однак, безсумнівно, що й у спілкуванні цінності не насаджують як конкретні судження. Суб’єкт пропонує свої духовні орієнтири, говорить про власні почуття, відчуття, позиції і тим самим відкриває шлях співучасникові діалогу до важливих для нього прагнень та ідеалів. Привласнення цінностей, їх “вростання” в особистість (інтеріоризація цінностей) представляють собою тривалий і дуже особистісний акт.

Процес інтеріоризації цінностей за сучасних умов розглядається як пріоритетне завдання. Цей процес може бути представленим у вигляді ланцюжка: включення до виховного процесу ціннісних об’єктів – пред’явлення цінностей особистості вихованця – забезпечення зв’язку “суб’єкт – об’єкт” – емоційно позитивна реакція та її фіксація – генералізація відносин – усвідомлення цінності – корекція ціннісного ставлення на підставі фактичних уявлень про ідеальний рівень цінності.

Повний цикл формування ціннісних орієнтацій особистості може включати наступні етапи:

- 1) пред’явлення цінностей вихованцеві;
- 2) усвідомлення ціннісних орієнтацій особистістю;
- 3) прийняття ціннісної орієнтації;
- 4) реалізація ціннісних орієнтацій у діяльності та поведінці;
- 5) закріплення ціннісної орієнтації в спрямованості особистості і переведення її в статус якості особистості, тобто у своєрідний потенційний стан;
- 6) актуалізація потенційної ціннісної орієнтації в якостях особистості студента.

Серед педагогічних технологій, найбільш спрямованих на розвиток готовності майбутнього вчителя початкової школи до формування національної

свідомості молодших школярів, виділяємо такі, що, по-перше, є особистісно зорієнтованими, по-друге, мають діалогічне підґрунтя, по-третє, рефлексивні і, по-четверте, створюють імітаційний простір. Розглянемо окремі технології, використання яких в процесі впровадження структурно-функціональної моделі підготовки вчителя початкової школи значно підвищило ефективність розвитку готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів.

2.3.1. Технологія діалогового спілкування.

Діалог – це спосіб пізнання себе і навколишньої дійсності в умовах суб'єктно-сміслового спілкування. Саме діалогу притаманний пошук змісту цінностей, в основі якого – багатогранна палітра переживань. У рамках цієї технології передається різноманітна інформація як за перебігом розмови, так і про співрозмовників, їх внутрішній світ, рівні комунікативної і діалогової культури. У діалозі особистість транслює себе, свою унікальність і самотність за умови адекватної самооцінки, здатності до повноцінної самореалізації, вміння визначати зміст явищ і предметів, бути критичним тощо.

Можна виділити декілька типів діалогу, які дозволяють презентувати цінності і створюють основу для їх глибокого розгляду. Наприклад, духовний діалог, для нього властиве глибоке розуміння сутності проблеми, високий рівень культури діалогічної взаємодії.

Можливий смислотворчий діалог, який активно включає учасників у пошук смислів, у процес визначення системи індивідуальних ціннісних орієнтацій. Велике значення має рефлексивний діалог, який дозволяє оцінити власний потенціал і визначити лінії зворотнього зв'язку в системі “учасники-ведучі”.

Важливе значення мотиваційного діалогу, який визначає інтерес до проблеми і до самої діалогової технології.

Для учасників суб'єктно-сміслового спілкування може стати привабливим діалог самореалізації, призначення якого, насамперед, у самоствердженні особистості, повноцінній самопрезентації і самовираженні.

До характерних рис діалогу відносяться:

- об'єктивна проблемність;
- суб'єктивно пережита ситуація пошуку змісту;
- стосунки між учасниками діалогу;
- особливе ставлення до співрозмовника, децентрація;
- незавершеність результату, яка стимулює розумову активність.

Сюжетно-пізнавальний етап діалогу створює “простір” спілкування, актуалізує необхідні знання, мотивує діяльність учасників, дає можливість виразити себе в запропонованій або обраній ролі. Чуттєво-аналітичний етап пов'язаний зі спробою глибокого пізнання істини, світу людини як системи цінностей. У цьому розкривається потенціал діалогу, досвід осмислення цінностей, емоційна культура особистості. Індивідуально-рефлексивний етап в цілому орієнтований на інтеріоризацію цінностей, розвиток досвіду смислотворчості і рефлексії на основі глибокого пізнання самого себе.

Як видно із запропонованої характеристики етапів розвитку, діалог – це свого роду лабораторія, поле духовності; він неможливий без спільного пошуку істини. У цій “лабораторії” немає знань у готовому вигляді, є проблеми і варіанти пошуку: через систему запитань, актуалізацію знань, виявлення прогалин, розкриття творчих здібностей.

Дискусія – це цілеспрямований, упорядкований обмін ідеями, думками всіх учасників обговорення проблеми заради пошуку смислу.

До основних принципів, що регулюють навчання технологією дискусій, належать такі:

1. Принцип партнерських стосунків. Викладач і студенти порівню ділять владу і відповідальність за процес навчання, а також вчать один в одного.

2. Принцип трансформації групи в спільноту. Група, в якій відбувається обговорення, з розрізнених особистостей поступово перетворюється у спільноту, що навчається, поділяючи загальні цінності й прагнучи до спільних цілей.

3. Принцип співтовариства. Співпрацюючи зі студентами, викладач, за потреби допомагає їм опанувати матеріал курсу.

4. Принцип подвійного управління. Використання технології дискусії потребує подвійної компетентності: здатності керувати і процесом, і змістом дискусійного обговорення одночасно.

Однією з найважливіших ознак дискусії є самоорганізація учасників, тобто здатність присутніх доброзичливо вибудовувати взаємні відносини як основу для поглибленого і різнопланового обговорення проблем.

При дискусійному навчанні замість ієрархії й нерівноправності у взаєминах викладача та студента мають виникнути партнерські стосунки – поділ влади, відповідальності й завдань. Сам процес обговорення спонукає студентів з одного боку, до глибокої і активної участі у власному навчанні, а з другого – робити власні відкриття, а не пасивно засвоювати усні чи письмові твердження викладача.

Дуже важливою є потреба участі студентів в управлінні групою, адже вони не тільки здатні вчити самі себе і один одного. Студенти також цілком успішно можуть брати участь у керівництві групою, виконуючи завдання, що традиційно вважаються завданнями викладача: визначення основної теми, складання плану обговорення й вибір його темпу. Пряма участь в управлінні власною групою підвищує самооцінку студентів, що конче потрібно для ефективного навчання, і дає їм можливість упорядкувати свої знання, передаючи їх іншим. Викладач може

заохотити участь студентів в обговоренні, привселюдно визнаючи його важливість.

На думку М.В.Кларіна, дискусія повинна мати такі ознаки:

- 1) робота групи осіб, які виступають в ролях ведучих і учасників;
- 2) спрямованість на досягнення цілей;
- 3) відповідна організація місця і часу роботи;
- 4) спілкування як взаємодія;
- 5) включення виступів, вислуховування, використання невербальних виразних засобів [36, с. 275].

Головна мета дискусії – розвиток комунікативної і дискусійної культури в процесі пошуку істини. Серед завдань змістовного плану виділяється усвідомлення та осмислення проблем і протиріч; виявлення необхідної інформації; творча переробка знань; розвиток уміння аргументувати і обґрунтовувати свою точку зору; включення знань у новий контекст тощо.

Завдання організаційного плану можна сформулювати в такий спосіб: використання як основи взаємодії правил і процедур спільного пошуку істини; реалізація “рольового віяла” у групі; розвиток умінь колективного пошуку; формування тимчасової і просторової єдності.

У наш час використовуються різні форми дискусії: круглий стіл, засідання експертної групи, симпозіум, дебати тощо.

Використання різноманітних дискусійних форм здатне:

- 1) стимулювати ініціативу і продуктивний обмін ідеями;
- 2) розвивати рефлексивне мислення;
- 3) спонукати до пошуку адекватної аргументації і різних способів вираження думки;
- 4) підвищувати сприйнятливість і толерантність до нових ідей;
- 5) вчити бачити явища об’ємно і багатопланово;

б) пропонувати способи поглибленої роботи за змістом проблеми.

2.3.2. Технологія розвитку критичного мислення.

Видається цікавою технологія, яка має великий діалогічний потенціал і стимулює високу активність особистості, – технологія розвитку критичного мислення (Дж.Стіл, К.Меридіт, Ч.Темпл). Ядро цієї технології – три етапи, орієнтовані на психологію пізнавальної діяльності: виклик – осмислення – міркування (рефлексія).

Критичне мислення припускає ввічливий скептицизм, сумніви в загальноприйнятих істинах. Важливо і те, що зазначена технологія стимулює самореалізацію, вироблення власної оригінальної технології навчання.

Обов'язковими умовами для всіх учасників у процесі реалізації технології розвитку критичного мислення є:

- доброзичливість;
- доброзичлива критика;
- дотримання регламенту;
- прийняття і фіксація всіх ідей;
- обов'язковість виступу.

Мета технології: формування вміння критично мислити та екстраполювати ці вміння на подальші процеси життєдіяльності; формування власної точки зору, вміння впевнено вести дискусію та приймати виважені рішення, самостійно здобувати знання, вчитись відкрито спілкуватись, логічно мислити та аргументувати (тобто формування у студентів соціально-критичної грамотності).

Концептуальні основи технології розвитку критичного мислення виражені в таких твердженнях:

1. Знання має міцність лише тоді, коли воно зрозуміле та використовується концептуально.

2. Критичне мислення можна розвивати в спеціально організованому навчальному процесі, бо навчання – це активна, розсудлива діяльність.
3. Розвиток критичного мислення потребує уваги та часу.
4. Стратегічним напрямком розвитку у студентів критичного мислення є навчання їх задавати питання:
  - Що я думаю про це?
  - Яка нова інформація відповідає тому, що я вже знаю?
  - Що я можу робити іншим чином після ознайомлення з новою інформацією?
  - Як ця інформація впливає на мої погляди?

2.3.3. Ігрова технологія.

Великий аксіологічний потенціал містить в собі технологія гри. На думку Й.Хейзинги, гра включає добровільну поведінку чи заняття у визначених межах часу й простору згідно з добровільно взятими на себе, але безумовно обов'язковими правилами, з метою, яка полягає у самому занятті [178, с. 352]. У ході гри людина намагається перевершити саму себе. Гра – це завжди непевність та ризик; вона є засадою творчості. Як це не парадоксально на перший погляд, гра – це вершина проектної педагогічної діяльності. Для неї характерні такі риси:

1. Гра зворотна, в неї можна вступати безліч разів на тих же самих умовах, її можна повторювати для досягнення кращого результату.
2. Гра безпечна, з неї можна вийти у будь-який момент тимчасово або назавжди.
3. У грі відбувається “обмеження” часу.
4. Гра ситуативна.
5. Гра має рольову структуру (ролі внутрішнього кола – рефлексія, самооцінка та ролі зовнішнього кола – соціальні вимоги).

6. Гра має чіткі правила, які дозволяють учасникам виявити себе.
7. Гра будується за законами драматичного твору, що надає їй природності та підвищує емоційний вплив.
8. Характер результатів гри часто має парадоксальний вплив.

Ігрова діяльність має власну стійку структуру, що відрізняє її від будь якої іншої діяльності. До структурних складових гри належать:

1. Дидактичне завдання. Воно визначається відповідно до вимог програми з урахуванням особливостей студентської групи.

2. Ігровий задум. Важливий структурний компонент гри, який, зазвичай, виражений у її назві. Дидактичне завдання у грі свідомо маскується і постає перед студентами у вигляді цікавого ігрового задуму.

3. Ігрові дії. Це засіб реалізації ігрового задуму і водночас здійснення поставленого педагогом завдання. Виконуючи із задоволенням ігрові дії і захоплюючись ними, студенти легко засвоюють закладений у грі навчальний зміст, дають їм можливість проявити свої здібності, застосувати знання, вміння й навички для досягнення цілей гри.

4. Правила гри. Учасники сприймають їх як умови, що підтримують ігровий задум; їх невиконання знищує гру, робить її нецікавою. Без заздалегідь визначених правил ігрові дії розгортаються стихійно, і дидактичні завдання можуть лишитися невиконаними. Тому правила гри задаються педагогом до її початку і мають навчальний та організуючий характер. Спочатку учням пояснюється ігрове завдання, а потім – спосіб його виконання. Правила навчальних ігор слід розробляти, враховуючи цілі гри та індивідуальні можливості студентів. Це сприяє створенню умов для прояву самостійності, наполегливості, розумової активності, можливості появи у кожного учня почуття задоволення, успіху. Крім того, правила гри виробляють вміння керувати своєю поведінкою, виконувати вимоги колективу.

5. Підбиття підсумків гри. Це може бути підрахунок балів, визначення команди переможниці, нагородження студентів, які показали найкращі результати тощо. При цьому слід тактовно підтримати й інших учасників гри. Фінал надає грі завершеності. Він виступає, перш за все, у формі розв'язання поставленої навчальної задачі і приносить учасникам моральне і розумове задоволення. Для викладачів результат гри завжди є показником рівня досягнень студентів у засвоєнні знань або в їх застосуванні.

В.В. Петрушинський визначає такі функції гри:

- навчальна: розвиток загальнонавчальних вмінь і навичок (пам'ять, увага, сприймання інформації різноманітної модальності);
- розважальна: створення сприятливої атмосфери на заняттях;
- комунікативна: об'єднання студентів у колектив, встановлення емоційних контактів;
- релаксаційна: зняття емоційної напруги, викликаного навантаженням нервової системи під час інтенсивного навчання;
- розвивальна: гармонійний розвиток особистісних якостей для активізації резервних можливостей студентів;
- виховна: психотренінг і психокорекція поведінки в ігрових моделях життєвих ситуацій [цит. за 81, с. 92-96].

2.3.4. Технологія конкретних педагогічних ситуацій.

Технологія конкретних педагогічних ситуацій – це вивчення якоїсь ситуації, з якою зіткнувся реальний педагог чи група педагогів, що включає історію її розвитку. Її подано в розповідній формі, щоб викликати більший інтерес у студентів, у ній є дані, конче потрібні для аналізу конкретної ситуації, вироблення альтернативних рішень та їх виконання з урахуванням складності та неоднозначності реальних умов.

В основі технології конкретних ситуацій лежать базові принципи:

1. Первинність ситуаційного аналізу. Аналіз конкретної ситуації змушує студента оперувати поняттям “як є”, а не “як може бути”. Він мусить упоратися з труднощами реального світу. Більше того, ця ситуаційність наполегливо нагадує студенту про те, що є велетенська прірва між спрощеними, загальними рекомендаціями і тим, що можна порадити зробити конкретному вчителю в конкретний час і з приводу конкретної проблеми. Мета цієї технології – в тому, щоб розвинути у студентів здатність розбиратися в специфіці ситуації, а не навчити давати загальні коментарі.

2. Обов’язковий зв’язок аналізу і практики. Обговорення конкретних ситуацій – це відображення професійної реальності. Група розглядає варіанти дій на основі аналізу, якщо він можливий. Кінцевим підсумком обговорення є, щонайменше, розуміння того, що має бути зроблено і як це можна зробити.

3. Необхідність участі студентів. Активна інтелектуальна і емоційна участь студентів – характерна риса технології. Обговорення конкретних ситуацій потребує від студентів участі в цьому процесі в різній формі, насамперед у вигляді обміну думками під час групового обговорення. Воно передбачає використання студентами професійних навичок, потрібних у реальному навчально-виховному процесі, – вмінні спостерігати, слухати, діагностувати, приймати рішення і корегувати освітній процес, аби домогтися бажаного результату. Також у студентів формується потреба брати на себе відповідальність за власну освіту й за допомогу колегам.

4. Нетрадиційна роль викладача:

а). Завдання викладача – не стільки в тому, щоб навчити студентів, скільки в стимулюванні навчання. Така зміна завдання впливає на багато видів

діяльності викладача – від підготовки матеріалу й планування заняття до оцінки студентів.

б). Викладач має за власним бажанням відмовитися від головної ролі, від позиції інтелектуальної переваги над студентом. До того ж крім забезпечення групи інформацією і контролем за якістю аналізу, проведеного студентами, викладач має стимулювати процес спільного дослідження. Таким чином його основним обов'язком стає забезпечення високої якості цього дослідження.

в). Педагог має бути одночасно і викладачем, і практиком. Адже якщо він намагається розвивати у студентів уміння спостерігати, слухати, спілкуватися й приймати рішення, то очікується, що він підтверджує свої слова практикою.

2.3.5. Інтерактивні технології вивчення української мови.

Нами встановлено, що найбільш ефективними серед інтерактивних технологій вивчення української мови є технології контекстного спостереження, кросс-культурного аналізу при коментуванні текстів та технологія соціально-психологічного тренінгу. Нами розроблена система дидактичних ігор на уроці української мови, що сприяє кращому засвоєнню знань, прищеплює інтерес і любов до мови [61. с. 80], вчить самостійно мислити: аналізувати, узагальнювати, робити висновки. В межах імітаційно-ігрової діяльності, яка передбачала закріплення мовленнєвого матеріалу в моделюючих імітаційно-ігрових ситуаціях ми вчили мислити українською мовою, намагалися сформулювати переконання, що всі учні це єдиний український народ, хоча і угорської національності.

Технологія контекстного спостереження полягає в аналізі та виявленні особливостей поведінки представників української культури, особливостей вербальних і невербальних відмінностей. Основою спостереження були мультимедіа-, відео матеріали.

Технологія кросс-культурного аналізу і коментування здійснюється за допомогою аналізу і співставлення культурних відмінностей з точки зору норм

поведінки носіїв української мови, їх світогляду, найбільш значущих якостей в умовах життєздійснення.

Технологія соціально-психологічного тренінгу. У найбільш загальному значенні метою кожного тренінгу є розвиток і формування певних якостей особистості, які підвищують її здатності вирішувати різноманітні життєві питання та проблеми, в нашому випадку, проблеми самоідентифікації, самооцінки, самоусвідомлення (побудови Я-концепції). Серед варіантів тренінгових технологій були: тренінг рефлексивності, поведінковий тренінг та тренінг мовної сенситивності.

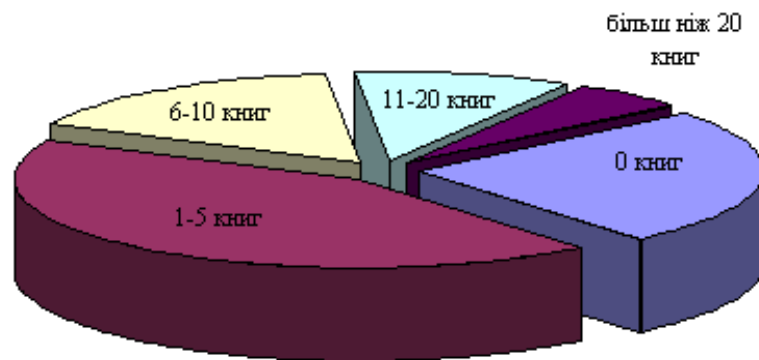
У широкому розумінні під соціально-психологічним тренінгом зазвичай розуміють своєрідні форми навчання знанням і окремим вмінням у сфері спілкування, а також форми, що відповідають за їх корекцію. Коло завдань, які вирішуються засобами соціально-психологічного тренінгу, широке та різноманітне, відповідно різноманітні й форми тренінгу. Всю чисельність цих форм ми розділити на дві великі групи. Перша – форми, спрямовані на розвиток спеціальних умінь (наприклад, вміння вести дискусію, вирішувати міжособистісні конфлікти). Друга – форми, спрямовані на поглиблення досвіду аналізу ситуацій спілкування (мається на увазі підвищення адекватності аналізу себе, співрозмовника, групової ситуації в цілому).

Всі методи соціально-психологічного тренінгу характеризувалися: по-перше, орієнтацією на широке використання учнями ефекту групової взаємодії. По-друге, ці методи реалізували принцип активності учнів через включення в навчання елементів власного дослідження. Якщо традиційні методи орієнтовані в основному на те щоби донести головні знання, то тут учасники навчання самі повинні були дійти до них.

Вивчення державної мови відбувалося через читання та розповсюдження української літератури. На Закарпатті традиційно культивувалося шанобливе

ставлення до науки, знань і книги. Ще в часи Австро-Угорської імперії тут відкривалися перші друкарні, друкували кирилицею. Вчені, вихідці із Закарпаття працювали в університетах багатьох столиць Європи ще у ХУІІІ столітті. В області працюють 123 бібліотеки з книжковим фондом 4,4 млн. примірників, у тому числі 435 тисяч на угорській мові.

На превеликий жаль сьогодні інтерес у школярів до книг в цілому і до української літератури, зокрема, значно понизився. І катастрофічно упав у молодших школярів угорськомовних шкіл. Рівень читацьких інтересів учнів

угорськомовних шкіл Закарпаття представлений на рис. 2.1.

Рис. 2.1 Колова діаграма рівня читацьких інтересів молодших школярів угорськомовних шкіл Закарпаття (вказано кількість книг, прочитаних за один рік)

Близько чверті молодших школярів із вибірки протягом минулого року не прочитали жодної книги. Більшість (42%) за один рік прочитує від однієї до п'яти книг. Більше 50 книг прочитують протягом року лише четверо осіб із п'ятисот, що становить 0,2%.

Автором вивчалися читацькі уподобання майбутніх учителів. За результатами опитування виявлено, що найбільшою популярністю користуються любовні,

історичні романи, детективи, трохи менше фантастика. Відсоток тих, які мають різнопланові читацькі уподобання надзвичайно низький.

Книги є своєрідними збірними даних про українську культуру і водночас слугують засобом поширення інформації серед школярів, вважаємо за потрібне повернутися до традицій, які були започатковані на Закарпатті у часи русифікації населення після 1945 року і дарувати кожному учневі хоча б раз на рік українськомовну книжку. Книги мають бути різноманітні, гарно оформлені і видруковані за європейськими стандартами. Подарункові книги для учнів початкових класів мають бути гарно ілюстровані, їх зміст наближений до регіональної тематики: оповідання про герої Українського народу, в тому закарпатців, дітей, які вчинили героїчні вчинки у трагічні часи нашого минулого, вчених, композиторів, художників, відомих людей сучасної доби.

В процесі експериментального дослідження ми з успіхом використовували книги закарпатських письменників, розповсюджували їх. У виразнюють вони тим, що при їх написанні місцева інтелігенція розвивала і вдосконалювала українську мову, вплітаючи її в різномовне етнічне середовище Закарпаття, що надзвичайно ефективно культивує почуття єдності.

Розв'язанню поставленої проблеми сприяли й спільні дії сім'ї і школи. Школа тільки в тісному взаємозв'язку з сім'єю, шляхом цілеспрямованого і систематичного виховання дітей на культурно-історичних традиціях українського народу, які акумулюють у собі суспільно корисний, духовно-національний досвід може виховати справжніх громадян України.

Ми розвивали ідею автора “Української родинної педагогіки” академіка Т.Г.Стефаненка [138, с. 242-250], який пише: “Честь і хвала тим батькам, які змалку у душах своїх дітей сіють добірне зерно народоловства, а в серцях безмежну любов до рідного народу України”, використовували його мудре застереження, що “людина без народності подібна до блудного вовка, для якого

всякий ліс, де він їжу знаходить, є батьківщиною”. З метою підвищення ефективності національного виховання дітей у сім’ї батькам рекомендовано :

- самим старанно вивчати і вдосконалювати українську мову;
- сприяти якісному вивченню української мови дітьми, підвищуючи культуру сімейного спілкування;
- формувати в дітей почуття любові до України, гордості за рідний край, історію українського народу, вшановувати національних героїв, виховувати дітей патріотами України;
- упроваджувати в родинно-побутову культуру народні традиції, звичаї українців, відзначати дати народного та родинного календаря;
- наполегливо оволодівати змістом, знаннями з педагогіки, формами та методами національного виховання дітей у сім’ї;
- через фольклор створювати атмосферу національного духу в сім’ї, пам’ятаючи, що народна пісня і мова це духовне обличчя нації;
- формувати зацікавленість дітей та інших членів своєї родини у відродженні національної культури українського народу та прагнення вкласти свої сили у створення незалежної і багатой Української держави.

У своєму дослідженні ми врахували і те, що в умовах демократизації суспільства, ломки усталених уявлень стереотипів надзвичайно зросли соціальні потреби молоді в історичному знанні, у глибокому й об’єктивному осмисленні історії України. Виховання історією, історичною свідомістю сьогодні має не лише пізнавальне, а й політичне значення для молоді в її прагненні зрозуміти суспільну реальність, знайти власне місце в житті. Надзвичайно важливою є історична пам’ять народу. Цю думку ми розвивали поширюючи історичні знання про Закарпаття, акцентуючи, що наша історія органічно переплетена з історією Австро-Угорщини, Чехословаччини. Вивчення історії свого народу відіграє вирішальну роль у процесі зростання національної свідомості. Адже молоді, у якої

ми прагнемо виховати нове почуття спільності, необхідне усвідомлення того, що їх єднає й спільна доля. Цей спільний історичний досвід, крім того, має сприйматися як славетне минуле, що вселяє почуття гордості та спонукає до ототожнення зі своїм народом. Не менш важливим, ніж славетність минулого, є його давність. Тривала історія дає людям почуття безперервності, віру, що сучасна не дуже приваблива доля їхнього народу – це лише тимчасове явище.

У різні часи, за різних політичних режимів, у складі різних держав, у яких перебувало Закарпаття, чимало робилося для того, щоб зденаціоналізувати, змадяризувати, зчехізувати, або ж зрусифікувати місцеве різномовне населення, розмежувати його, а то й протиставити одні національності іншим. Для прикладу закарпатським угорцям нав'язувалась великодержавна ідея вірності короні святого Стефана, угорській національній єдності. Іншими словами, йшлося про відторгнення Закарпаття від Чехословаччини і приєднання до Угорщини, у складі якої воно перебувало понад сім століть – до 1919 року.

Вивчення минулого необхідне для того, щоб спростовувати сумніви численних скептиків, в тім числі і серед угорськомовного населення Закарпаття щодо існування української нації взагалі [95, с.68].

В нашому дослідженні ми планували широке залучення юнаків і дівчат до вивчення й пропаганди історичних знань, зокрема, з героїчного минулого українського народу різних національностей, вбачаючи в цьому могутній засіб формування у них кращих рис того народу. Дуже важливу роль у цьому процесі відіграє участь молоді в історико-краєзнавчій роботі, яка здійснюється у найрізноманітніших напрямках і формах. По-перше, цей багатоплановий героїко-патріотичний пошук спрямований на дослідження історії рідного краю, передусім таких, що приховувалися владою, виявлення нових джерел і архівних документів, уточнення хронології історичних подій, відновлення реальної історії України і Закарпаття за усними свідченнями, особистими документами тощо. Великий

виховний вплив на молодь має її участь у слідопитському русі, діяльності товариства “Меморіал”, пов'язаних з пошуком безпосередніх учасників тих або інших історичних подій, виявленням відомостей про них, їх рідних і близьких, встановлення пам'ятних знаків на місцях трагедій.

По-друге, активна робота у відновленні архітектурних стилів і урбанства будівель (до речі, що зроблено у Закарпатському угорському інституті ім.Ф.Ракоці П), створенні музеїв, масова участь у рухах за увічнення важливих історичних подій або подвигів окремих осіб, відкриття рахунків у зв'язку із проведенням важливих суспільно-політичних кампаній, надання допомоги інвалідам та ветеранам війни і праці, догляд за могилами. Ці і ряд інших форм безпосередньої практичної роботи школярів формує в них почуття причетності до подій тієї або іншої епохи, а також відповідальності за свою.

Багатопланова робота по популяризації історичних знань, залучення молоді до активного дослідження й пропаганди минулого й нинішнього рідного краю сприяє подоланню схематичності, знеособлювання історії, дає змогу збагатити її іменами людей, життя і подвиги яких заслуговують народної пам'яті. Таким чином, участь юнаків і дівчат в історико-краєзнавчій роботі – важливе джерело збагачення історичних знань, могутній засіб формування переконань, життєвої позиції молоді людини. Любов до України, відповідальність за її долю, готовність служити своїй Вітчизні – почуття, які формуються на основі патріотичного ставлення передусім до “малої” Батьківщини, до землі, котра дала життя. Історична свідомість виступає як функціональна світоглядна характеристика культури будь-якої епохи. В ній формуючим елементом виступають соціальна практика та історичний досвід, що складається на її основі. Тому історична свідомість концентрує зв'язок між трьома модусами часу: минулим, теперішнім і майбутнім. Не ототожнюючи історичну свідомість із соціальною пам'яттю, тобто лише з досвідом минулого, слід визначити, що знання

історії як однієї із складових історичної свідомості є особливо значущим у часовій тріаді, оскільки визначає стратегію громадянської діяльності. З накопиченням досвіду історії, передусім у перехідні періоди його оновлення, відбувається й оновлення у системі пояснювальних схем, концептуальних структур.

У педагогічному аспекті опора саме на зміст історичної дисципліни, аргументація на основі принципів науковості та історизму – важливіший шлях формування національної самосвідомості [44, с. 133].

Одним з важливих шляхів формування світоглядних позицій студентів є не лише оновлення й збагачення змісту навчально-виховного процесу, а й творче застосування таких форм і методів активізації пізнавальної діяльності учнів, як дискусії, бесіди за “круглим столом”, диспути, полеміка тощо.

Узагальнення результатів експериментальної роботи дозволяє визначити систему умов ефективності підготовки майбутнього вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ Закарпаття, яка має таку структуру:

1) загальнокультурні умови:

– орієнтація на загальнокультурні цінності як засіб інтеріоризації майбутнім вчителем багатства культурного досвіду людства;

– збагачення змісту професійної підготовки;

– залучення студентів до конкретних видів діяльності, що передбачають самостійний вибір змісту діяльності та стимулюють врахування специфічних історичних, морально-етичних норм етносу, соціально-культурний досвід регіону, особливості культури інших етнічних спільнот і, зокрема, українського етносу.

– педагогічна підтримка процесу національної самоідентифікації майбутнього вчителя шляхом закріплення пріоритетності українознавчого компонента у змісті професійної підготовки;

– збільшення впливу національних культурних цінностей у процесі виховної

роботи:

а) через залучення до підготовки та проведення заходів із відповідною тематикою (із загальної історії України, історії культури тощо);

б) шляхом інтенсифікації інформаційно-пояснювальної роботи національної спрямованості на побутовому рівні.

2) психолого-педагогічні умови:

– врахування регіональних, етнічних особливостей соціуму;

– включення до навчальних програм регіонального компоненту;

– забезпечення особистісно зорієнтованого підходу до організації професійно-педагогічної підготовки у ВНЗ;

– конструювання навчального процесу на основі гуманістичної суб'єкт-суб'єктної взаємодії шляхом впровадження діалогової стратегії педагогічної комунікації;

– застосування методів психолого-педагогічної діагностики з метою формування адекватної самооцінки і адекватного рівня домагань студентів, мотивації досягнень, рефлексивної активності;

3) організаційно-методичні умови:

– використання інноваційних технологій навчання в тому числі, таких як: технологія діалогового спілкування, розвитку критичного мислення, конкретних педагогічних ситуацій, інтерактивних технологій вивчення української мови: контекстного спостереження (полягає в аналізі та виявленні особливостей поведінки представників української культури, особливостей вербальних і невербальних відмінностей), кросс-культурного аналізу і коментування текстів (здійснюється за допомогою аналізу і співставлення культурних відмінностей з точки зору норм поведінки носіїв української мови, їх світогляду, найбільш значущих якостей в умовах життєздійснення) та технологій тренінгу;

– створення умов для активізації самостійної роботи студентів у процесі

осягнення надбань національної культури, яке здійснювалося:

- а) через різні форми науково-дослідницької роботи;
- б) через педагогічну практику.

4) матеріально-технічні умови:

– оснащення сучасними технічними засобами та комп'ютерною технікою закладів освіти;

– розробка комплексу програмно-методичного забезпечення викладання навчальних дисциплін з комп'ютерним супроводом, створення електронних підручників та посібників.

Таким чином, обґрунтовуючи дані умови, ми вважаємо, що вони охоплюють його основні сторони, аспекти, тобто: безпосередньо навчальну роботу, роботу виховну, а також самостійну роботу студентів. Щодо останньої, то у даному контексті (проведення дослідно-експериментальної роботи) ми маємо на увазі насамперед діяльність викладачів по організації цього важливого виду роботи у необхідному руслі.

2.4. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

Аналіз результатів формувального експерименту проводився наскрізно (педагогічні зрізи здійснювалися щороку, фіксувалися зміни і усереднювалися, узагальнювалися в кінці дослідно-експериментальної роботи). За визначеними нами критеріями (представлені в параграфі 2.1.) визначався рівень готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів.

При проведенні моніторингу відстежувався рівень розвитку когнітивного, мотиваційно-емоційного та операційно-креативного компонентів готовності до формування національної свідомості молодших школярів. При цьому були запропоновані наступні методики:

Для діагностики сформованості **когнітивного** компоненту запропоновані наступні методики:

- на – вербальному матеріалі – розроблена нами методика “Придумування речень”;
- для діагностики рівня розвитку інтелекту – тест Е. Ф. Замбацявичене [Цит. за 145, с. 336];

Для діагностики сформованості **мотиваційно-емоційного** компоненту готовності запропоновані наступні методики:

- для діагностики рівня розвитку творчої мотивації – показник вибору різних по складності творчих завдань в тестах “Придумування речень” і “Придумування завдань”.

Для діагностики сформованості **операційно-креативного** компоненту запропоновані наступні методики:

- для діагностики розвитку евристичного рівня розвитку творчого мислення – методика, що рекомендується, О.Л. Яковлевою “Проведення рятувальних робіт” [213, с. 84];

Розглянемо детальніше кожну методику і процедуру її проведення:

1. Ескізи (тест Торренса).

На сторінці тесту зображено дванадцять однакових фігур. Кожну фігуру пропонувалося перетворити на зображення різних знайомих предметів і підписати. Зображення фігур були узяті з короткого варіанту тесту Торренса [Цит. за 145, с. 336]. Як показники рівня розвитку творчого мислення використовувався показник “семантична гнучкість”, який визначав кількість неоднакових малюнків, виконаних реципієнтом, і показник “оригінальність”, який підраховувався на основі атласу найбільш зображень, що часто зустрічалися. Якщо зображення зустрічалось менш ніж в 3 % випадків, воно визнавалось оригінальним і оцінювалось одним балом. Решта всіх зображень не оцінювалася. Змінюючи

фігуру, що повторюється, можна проводити цей тест необмежену кількість разів, не побоюючись навчання. Так, за один семестр роботи по моделі ми змогли провести 4 діагностичних зрізи.

2. Придумування речень.

Студентам пропонувалося скласти якомога більше різних речень з певним словом. При цьому ставилася умова, що речення повинні складатися тільки з чотирьох слів. Як опорні слова використовувалися слова, що мають декілька різних значень. Завдання мали три рівні складності: на другому рівні складності до умов першого рівня додавалася вимога, щоб опорне слово в кожній четвірці речень стояло на різних позиціях (першою, другою, третьою, четвертою). На третьому рівні складності до попередніх додавалася вимога про заборону використання тих слів, які вже були використані реципієнтом (окрім опорного слова). Вчиться давалося право самим вибирати рівень складності завдання.

Аналіз результатів методики проводився на основі трьох показників:

- а) кількості вірно складених речень;
- б) кількості використовуваних значень опорного слова;
- в) рівня складності, який вибрав для себе кожен студент.

Кількість придуманих речень свідчила про семантичну гнучкість на рівні вербального мислення, кількість використовуваних значень говорила про уміння перемикатися з одного аспекту розгляду об'єкту на іншій. Так, наприклад, студент міг придумати багато речень, але використовувати слово “ключ” тільки в значенні “предмету для відкриття дверей”, а міг придумати менше число речень, але на додаток до вищеназваного значення придумати речення з використанням значення “гайковий ключ” “скрипковий ключ”, “водне джерело”. Рівень обраної складності свідчив про ступінь упевненості в своїх силах і рівень домагань. Відповідність рівня обраної складності кількості вірно складених речень свідчить про адекватність рівня домагань і самооцінки студента.

На нашу думку, більший вибір складних завдань побічно свідчить про зростання мотивації до творчості.

3. Проведення рятувальних робіт.

Методика була складена на основі ситуації, запропонованою О.Л.Яковлевою в програмі розвитку творчого потенціалу [213, с. 45].

Реципієнтам пропонувалося розставити в потрібному порядку перелік робіт, які необхідно провести після вибуху житлового багатоквартирного будинку. Після проведеного ранжирування послідовність робіт, дана студентом, порівнювалася з нормативною послідовністю, розробленою фахівцями. Відмінності між кожною нормативною і фактичною позиціями склалися і були показником ефективності евристичного мислення.

4. Діагностика рівня розвитку логічних операцій.

Для вивчення рівня розвитку логічних операцій використовувався тест, розроблений Е.Ф.Замбацявичене [Цит. за 145]. Він включає 4 субтести по 10 проб в кожному. Перший субтест дозволяє виявити обізнаність; другий – уміння класифікувати; третій – уміння узагальнювати; четвертий – підбирати аналогії. Тест проводився груповим способом. Бланки завдань до тесту дані в додатку 5.

2.4.1. Динаміка формування мотиваційно-емоційного компонента готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів

Для перевірки ефективності моделі ми зробили статистичне порівняння між показниками двох експериментальних методик, проведених з інтервалом в три місяці: у лютому, в період початку формувального експерименту, і в травні, коли формувальний експеримент добігав кінця. Результати представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Середні значення показників двох тестів, проведених з інтервалом в три місяці

Тести	Тест Торренса		Тест “Складання речень”		
	Гнучкість	Оригінальність	Кількість речень	Складність завдання	Кількість значень
Лютий 2000 р.	8,56**	2,55**	4,78	1,317**	1,03**
Травень 2000 р.	10,47**	6,15**	4,78	1,857**	2,07**

**а < 0,05 при попарному порівнянні аналогічних показників у одних і тих же реципієнтів, узятих з інтервалом три місяці.

Порівняння середніх значень проводилося з використанням t-тесту (Стьюдента). При цьому виявилося, що показники тесту Торренса розрізняються на високому рівні значущості. Особливо виросли показники оригінальності (збільшення майже в 2 рази).

Показники продуктивності не змінилися, проте істотно змінилася складність обраних завдань. Це говорить про те, що ті ж показники результативності були у студентів при рішенні складніших творчих завдань. Крім того, істотно змінився показник “кількість використовуваних значень”. Якщо на початку експерименту студенти використовували слова, як правило, тільки в одному значенні, то в кінці експерименту вони прагнули придумати речення, використовуючи різні значення слів.

Звідси можна зробити висновок, що у студентів у цілому була сформована установка на творчість, на оригінальні та різноманітні відповіді. Особливо показовим є той факт, що якщо на початку навчання за нашою моделлю студенти тяжіли до вибору простіших завдань, то через три місяці кількість виборів складніших завдань значно зростає. Отже, з'явилася мотивація на досягнення, студентам стало цікаво випробувувати свої сили у складніших творчих завданнях.

2.4.2. Динаміка формування когнітивного компонента готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів

Для відстеження динаміки формування когнітивних компонентів готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів були підраховані коефіцієнти кореляції між творчими тестами та тестами інтелекту (логічного мислення) Е.Ф.Замбацявичене [Цит. за 145], по всій вибірці реципієнтів ($n = 160$), окрім перших курсів. Раніше були розглянуті зв'язки тесту Торренса і тесту “Складання речень” з інтелектом. Було виявлено, що параметр “гнучкість” тесту Торренса був слабо пов'язаний з інтелектом при першому тестуванні (у групі з обмеженням часу вирішення) і став абсолютно незалежним після закінчення експерименту.

Підрахунок коефіцієнтів кореляції по всій вибірці показав позитивний значущий зв'язок параметра гнучкості з інтелектом при першому тестуванні ($r = 0,29$) і слабкий негативний зв'язок ($r = -0,2$) після закінчення експерименту. Це означає, що студенти з високими показниками інтелектуального тесту стали пропонувати меншу кількість ідей, а студенти з низь

Між другим показником тесту Торренса – оригінальністю – і тестом інтелекту до кінця експерименту був зафіксований слабкий негативний зв'язок ($r = -0,16$), що не доходить до 0,5 %-ного рівня значущості. Наявність цього зв'язку свідчить, що більшість інтелектуально розвинених студентів пропонували стандартні зображення, що не відхиляються далеко від традиційних асоціацій. Слабкість цього зв'язку можна пояснити тим, що все ж таки деякі інтелектуальні студенти бачили в створенні оригінальних малюнків цікавіше заняття, ніж просте збільшення кількості малюнків. Таким чином, для деяких інтелектуальних реципієнтів до кінця експерименту, можливо, відбулася смислова переорієнтація: якщо спочатку “оригінальність” була похідною від параметра “гнучкість” і не

мала самостійної смислової цінності (кореляція з інтелектом була відсутня), то до кінця вона придбала самостійну цінність. Цим можна пояснити чимале зростання цього параметра (табл.1) до кінця формувального експерименту.

Підрахунок кореляційних зв'язків решти тестів творчого мислення з тестом інтелекту показав їх наявність і високий рівень значущості. Так, найвищий коефіцієнт кореляції тесту “Складання завдань”, він склав $r = 0,37$ (подібний рівень кореляції показали, наприклад, два субтести інтелектуального тесту “Обізнаність” і “Узагальнення”). Декілька нижче рівень зв'язку з інтелектом виявився у тесту “Складання речень” ($r = 0,28$); за параметром “к-ть придуманих речень” ($r = 0,27$) і за параметром “к-ть використовуваних значень” ($r = 0,26$). Всі вказані коефіцієнти значущі на рівні 0,05 % (перевірка значущості проводилася по t-критерію).

Тільки методика “Усунення наслідків вибуху” виявилася не пов'язаною з інтелектом. Значущий зв'язок зростання кількості помилок за цією методикою виявився тільки з одним субтестом інтелектуального тесту – з субтестом “Аналогії” ($r = - 0,22$) (зв'язок значущий на рівні 0,5 %). Чим краще студент справлявся із знаходженням аналогій, тим менше він допускав помилок при ранжируванні послідовності рятувальних і відновлювальних робіт. Методика “Усунення наслідків вибуху” від решти методів творчого мислення відрізняється іншим характером встановлюваних закономірностей і великою кількістю чинників, що вимагають обліку. У зв'язку з цим ми її відносили до діагностики вищого рівня творчого мислення – евристичного. Цей тип мислення, на нашу думку, базується на інших психологічних механізмах, ніж ті, які лежать в основі виконання інтелектуального тесту, і решти методів творчого мислення. Якщо пропонується нашим реципієнтам тест інтелекту заснований на розумінні детермінованих *причинно-наслідкових зв'язків*, то в основі евристичного мислення

лежить розуміння *імовірнісного характеру закономірностей* між елементами ситуації.

Таким чином, зв'язок деяких методів творчого мислення з інтелектом підтверджує гіпотезу, що здійснення і творчого і логічного мислення може бути засновано на одних і тих же психологічних механізмах. Проте використання цих механізмів може здійснюватися в різних режимах, залежно від зовнішніх умов ситуації. Обмеження часу і посилення інших регламентуючих обставин ситуації наближає творче мислення до логічного, звужуючи зону пошуку і акцентуючи увагу на перевірці надійності і безпомилковості рішення. Ослаблення регламентації і вільний час вирішення, навпаки, дозволяє розширювати зону пошуку, включати в процес міркування далекі (від стандартних) асоціації, менше піклуватися про можливі помилки.

Побічно зв'язки трьох використовуваних нами тестів творчого мислення з логічним мисленням також підтверджують нашу гіпотезу про рівневий характер здібності до творчого мислення. Негативна кореляція тесту Торренса з інтелектом і відсутність кореляції з інтелектом у тесту “Усунення наслідків вибуху” говорять про те, що ці методи засновані на інших психологічних механізмах, ніж ті, що лежать в основі методів “Складання речень”, “Складання завдань”. Детальніше розглянемо доказ даної гіпотези в наступному розділі.

2.4.3 Динаміка формування операційно-креативного компонента готовності до формування національної свідомості молодших школярів

Для перевірки впливу ліміту часу на процес творчості всі студенти були розділені на дві групи: одна виконувала всі творчі завдання з установкою на обмеження часу, інша – без такого обмеження. Студенти групи, що працювали без обмеження часу, знали, що їм завжди можуть дати додатковий час для вирішення завдань, і вони працювали в оптимальному для себе режимі.

У групі, де ліміт часу був обмежений, бланки з відповідями збиралися відразу після закінчення відведеного на вирішення завдань часу, і студенти вимушені були працювати в режимі максимальної інтенсивності. Реальна різниця в часі вирішення завдань в цих двох групах в середньому складала близько п'яти хвилин.

Ми порівняли результативність групи, яка працювала з обмеженням часу (83 особи), і групи, яка працювала без обмеження часу (122 особи), на початку і після закінчення роботи за експериментальною програмою. Дані по тесту “Складання речень” представлені по складанню речень з опорним словом “ключ”. Результати представлені в табл. 2, 3.

Таблиця 2

Середні значення показників тесту Торренса в двох групах студентів: з обмеженням часу вирішення і без обмеження часу

Стадії експерименту	Без обмеження		З обмеженням часу	
	Гнучкість	Оригінальність	Гнучкість	Оригінальність
Початок	10,102	3,86	7,91	2,53
Кінець	10,88	5,67	10,18	6,32

**а < 0,05 при попарному порівнянні аналогічних показників в двох групах (з обмеженням часу і без обмеження часу).

Середні значення показників тесту “Складання речень” в двох групах реципієнтів: з обмеженням часу рішення і без обмеження

Стадії експерименту	Без обмеження			З обмеженням часу		
	Кількість речень	Складність	Кількість значень	Кількість речень	Складність	Кількість значень
Початок	5,134	1,87	1,03	3,778	1,16	1,02
Кінець	4,87	1,87	1,66	4,69	1,85	2,29

**а < 0,05 при попарному порівнянні аналогічних показників в двох групах (з обмеженням часу і без обмеження часу).

На початку експерименту відмінності середніх значень в групі, що працювала з обмеженням часу, і в групі без обмеження часу істотні як для невербальних, так і для вербальних завдань. Творча ефективність значно вище в групі, що працювала без обмеження часу. При збільшенні досвіду вирішення творчих завдань відмінності згладжуються. З'являється навіть протилежна закономірність. Особливо це характерно для вербального тесту, в якому студенти в групі з обмеженням часу вирішення завдань не просто наздогнали групу, що діє без обмеження часу, за показниками гнучкості (кількість придуманих речень) і складності завдань, але і випередили її по показнику “кількість використуваних значень”. Ми пояснюємо цей факт тим, що до кінця формувального експерименту у студентів з'явилася упевненість в своїх силах і мотивація творчих проявів. З'ясувалося, що в групі, де час вирішення не обмежувався, студенти вільніше відносилися до експериментальних і лексичних обмежень. Так, Н.Коган і М.Воллах [Цит. за 145], вважають, що при обмеженні часу, який надається реципієнтам, тести на творче мислення діагностують інтелект. Для того, щоб виключити кореляцію творчих тестів з інтелектом, вони пропонували зняти ліміт часу і наблизити тестування до звичайної життєвої ситуації, без мотивації досягнення, без змагання і без соціального схвалення студента з боку викладача. В цьому випадку творчі здібності виявлятимуться в “чистому” вигляді. Продовжуючи цю лінію досліджень, можна припустити, що творче мислення як процес включає як дивергентні компоненти, необхідні для генерації гіпотез, так і конвергентні, необхідні для пов'язання елементів семантичного простору. Різні ситуації роблять затребуваними то конвергентний, то дивергентний компоненти процесу мислення. Скорочення часу збільшує навантаження на конвергентні компоненти мислення, зокрема на підбір і аналіз значень слів. Прояв мисленневих вербальних здібностей, як відомо, залежить від величини словникового запасу й уміння відчувати характер відносин, які передаються у тексті (відчуття мови).

Великою мірою ці уміння відповідають субтестам “Обізнаність” і “Аналогії” з інтелектуального тесту, розробленого Е.Ф.Замбацявічене. Перевірка значущості кореляційних зв'язків цих субтестів з параметром “кількість значень” з тесту “Складання речень” показала, що ці зв'язки дійсно значущі ($r = 0,34$; $r = 0,33$) в групі з обмеженням часу рішення завдань. У групі без обмеження часу вирішення аналогічні зв'язки виявилися незначущими ($r = 0,12$; $r = 0,15$). Ми це пов'язуємо з тим, що спосіб вирішення інтелектуальних завдань, як правило, залежить лише від когнітивних умінь і навичок та не пов'язаний з особистісним відношенням до результатів діяльності. Творчий спосіб вирішення, навпаки, опосередкує особистісними, мотиваційними механізмами і сприймається як засіб самоактуалізації.

Таким чином, обмеження часу вирішення має стимулюючий характер для конвергентного мислення (інтелекту) в творчих вербальних завданнях. На наш погляд, при цьому змінювався смисловий контекст завдань. Студенти стали сприймати завдання як перевірку знання різноманітних значень слів, що давалися. Тому вони прагнули продемонструвати знання різних значень, включаючи їх при цьому в необхідні лексичні конструкції. При такому розумінні завдання збільшення кількості речень, що складаються, втрачає сенс, якщо вони не несуть нових значень. Необхідно підкреслити, що при цьому важливою умовою зростання показників виявилось значення соціального схвалення творчості з боку вчителя, також важливим стимулюючим чинником виявилася і мотивація на досягнення.

У групі без обмеження часу вирішення, навпаки, студенти, які включилися у “вільну” творчість, забували про обмежувальні умови, усуваючи вплив конвергентного мислення. Це приводило до того, що велика кількість запропонованих варіантів рішень була не зафіксована. Це підтверджується підрахунком зв'язку між параметрами творчого тесту і тесту інтелекту.

У табл. 4 і 5 показані коефіцієнти кореляції між результатами тесту Торренса і тесту “Складання речень” з інтелектуальним тестом в двох групах: з обмеженням часу вирішення завдань і групі без обмеження часу. Розрахунок рівня значущості коефіцієнтів кореляції проводився з використанням t-критерію.

Розрахунок проводиться за формулою:

$$t_{n-2} = \frac{r}{\sqrt{1-r^2}} \times \sqrt{n-2}.$$

Якщо $t_{n-2} > t^{\wedge}$, де $t^{\wedge}$ визначається як граничне значення розподілу Стьюдента з $(n - 2)$ мірами свободи (в умовах двосторонніх меж), то коефіцієнт кореляції відмінний від нуля з рівнем значущості α [Цит. за 145];

Таблиця 4

Коефіцієнти кореляції між показниками тесту творчого мислення (тест Торренса) та інтелектуальним тестом у двох групах при першому тестуванні (початок експерименту)

Тип тесту	Без обмеження часу (n=122)		З обмеження часу (n=83)	
	Гнучкість	Оригінальність	Гнучкість	Оригінальність
Інтелектуальний тест	0,113	0,005	0,23	0,003

Таблиця 5

Коефіцієнти кореляції між показниками тесту творчого мислення (“Складання речень”) та інтелектуальним тестом в двох групах при першому тестуванні (початок експерименту)

Тип тесту	Без обмеження часу (n = 122)		З обмеженням часу (n = 83)	
	Кількість речень	Кількість значень	Кількість речень	Кількість значень

Інтелектуальний тест	-0,018	ОД 18	0,27*	ОД 01
----------------------	--------	-------	-------	-------

рівень значущості при $\alpha < 0,05$.

Таблиця 6

Коефіцієнти кореляції між показниками тесту творчого мислення (тест Торренса) та інтелектуальним тестом у двох групах при останньому тестуванні (кінець експерименту)

Тип тесту	Без обмеження часу ($n = 122$)		З обмеженням часу ($n = 83$)	
	Гнучкість	Оригінальність	Гнучкість	Оригінальність
Інтелектуальний тест	0,09	-0,029	-0,13	0,027

Таблиця 7

Коефіцієнти кореляції між показниками тесту творчого мислення (“Складання речень”) та інтелектуальним тестом в двох групах при останньому тестуванні (кінець експерименту)

Тип тесту	Без обмеження часу ($n = 122$)		З обмеженням часу ($n = 83$)	
	Кількість речень	Кількість значень	Кількість речень	Кількість значень
Інтелектуальний тест	0,0013	0,165	0,334*	0,333*

* рівень значущості при $\alpha < 0,05$.

З табл. 4.6 видно, що тест Торренса значущо не пов'язаний з тестом інтелекту ні в одній з груп. У групі з обмеженням часу вирішення спостерігається слабкий зв'язок між гнучкістю (кількість запропонованих рішень) та інтелектом, але вона не доходить до 5 %-го рівня значущості. Відсутність зв'язку між творчими невербальними тестами та інтелектуальними можна пояснити різними

психологічними механізмами, які лежать в основі цих тестів. Зокрема, в основу процесу вирішення творчих невербальних тестів покладене оперування образами фантазії та уяви, тоді як в основі використовуваного нами інтелектуального тесту лежить процес оперування абстрактними символами, включеними в причинно-наслідковий ситуативний контекст.

Тест “Складання речень” значущо корелює з інтелектуальним тестом тільки в групі з обмеженням часу виконання завдання. До кінця експерименту зв'язок результату творчого тесту “Складання речень” з інтелектуальним тестом ще більш посилюється в групі з обмеженням часу вирішення. Причому, якщо на початку експерименту з інтелектом був зв'язаний лише один параметр – загальна кількість речень, то в кінці його і параметр “кількість використовуваних значень” також виявився залежним від інтелектуального чинника. Таким чином, дійсно, обмеження часу стимулює конвергентне мислення, наближає творчі тести до тестів інтелекту, а чинник вільного часу нівелює інтелект, знижуючи його вплив на процеси творчості.

Побічно зв'язки трьох використовуваних нами тестів творчого мислення з логічним мисленням також підтверджують нашу гіпотезу про рівневий характер здібності до творчого мислення. Негативна кореляція тесту Торренса з інтелектом і відсутність кореляції з інтелектом у тесту “Усунення наслідків вибуху” говорять про те, що ці методи засновані на інших психологічних механізмах, ніж ті, що лежать в основі методів “Складання речень”, “Складання завдань”.

Як основа рівневої будови здібності до інтелектуальної творчості розглядається вікова періодизація здібності до інтелектуальної творчості. Як підстава цієї періодизації використаний провідний спосіб переробки інформації. Раніше були виділені наступні рівні сформованості творчої здатності:

- здатність вирішувати творчі завдання, використовуючи наочний спосіб репрезентації інформації;

- здатність вирішувати творчі завдання з опорою на причинно-наслідкові закономірності;
- здатність вирішувати творчі завдання з опорою на імовірнісні закономірності.

Для перевірки цієї гіпотези ми порівняли результати, отримані у одних і тих же реципієнтів по різних діагностичних методиках: методу Торренса (“Ескізи”), що заснований на роботі із зоровими образами і актуалізує наочний спосіб мислення; методу “Складання речень”, який заснований на роботі з вербальним матеріалом і який орієнтований на виявлення причинно-наслідкових зв’язків; методу “Проведення рятувальних робіт”, який припускає розуміння і передбачення вірогідності різних наслідків в ситуації високої невизначеності та актуалізує, на нашу думку, вищий, евристичний рівень розвитку творчої здатності. Порівняння проводилося методом підрахунку коефіцієнтів кореляції за Пірсоном з подальшою перевіркою рівня значущості отриманого коефіцієнта за критерієм Стьюдента (t-тест). Отримані коефіцієнти кореляції представлені в табл. 8.

Коефіцієнти кореляції, отримані між показниками тестів творчого мислення до кінця формувального експерименту (n= 160 осіб)

Номер тесту	1	2	3	4	5	6
1	1					
2	-0,13	1				
3	0,28*	0,36**	1			
4	0,37**	-0,13	0,08	1		
5	-0,28*	-0,06	-0,22*	0,27*	1	
6	-0,31**	-0,01	-0,16	0,04	0,57**	1

^N рівень значущості при $\alpha < 0,1$

** рівень значущості при $\alpha < 0,05$.

Цифри 1–6 в стовпці, відповідно позначають:

- 1– Тест. “Складання речень” (параметр “кількість значень”).
- 2 – Тест “Складання речень” (параметр “кількість речень”).
- 3 – Тест “Складання завдань”.

- 4 – Тест Торренса (параметр “гнучкість”).
- 5 – Тест Торренса (параметр “оригінальність”).
- 6 – Тест “Усунення наслідків вибуху”.

По таблиці ми бачимо, що найбільш тісні позитивні зв'язки спостерігаються між показником продуктивності (кількість речень) тесту “Складання речень” і показником тесту “Складання завдань”. Це є хорошим підтвердженням нашої гіпотезі про те, що завдання в цих тестах базуються на розумових механізмах одного рівня. Значущі негативні зв'язки спостерігаються між “Арифметичним тестом”, тестом “Складання речень” і тестом Торренса. Це можна пояснити тим, що образне мислення, яке лежить в основі виконання тесту Торренса, має властивість швидко формованої перцептивної установки, яка перешкоджає прояву творчості на вищому мисленнєвому рівні.

Позитивний зв'язок тесту “Складання завдань” з параметром “гнучкість” тесту Торренса може мати наступне пояснення. Завдання – це не просто сукупність величин, пов'язаних між собою якимось алгоритмом обчислення. Завдання – це також і якась життєва ситуація, що має сюжет і умови його реалізації. Тому крім абстрактно-логічного компоненту, необхідного при вирішенні задачі (оскільки студентові необхідно абстрагуватися від ситуативних і сюжетних моментів), для складання завдання також необхідні і механізми уяви і фантазії. Ці механізми у великій мірі беруть участь і в створенні зображень тесту “Ескізи” Торренса. Тому між тестом “Ескізи” і тестом “Складання завдань” має

місце позитивний зв'язок. Позитивний значущий зв'язок тесту “Складання завдань” з “Арифметичним тестом”, в основі якого лежать абстрактно-логічні механізми, також підтверджує подвійність психологічних механізмів, що лежать в основі виконання цього тесту.

Тест “Усунення наслідків вибуху” значущо пов'язаний тільки з параметром “оригінальність” тесту “Ескізи”. Чим оригінальнішими були малюнки реципієнтів в тесті “Ескізи”, тим менше помилок вони допускали в тесті “Усунення наслідків вибуху”. Відсутність значущих кореляцій з іншими тестами і зв'язок з параметром “оригінальність” тесту “Ескізи” також підтверджують, що даний тест відображає здатність оперувати імовірнісними, евристичними закономірностями, на відміну від інших творчих тестів, заснованих на детермінованих закономірностях. Оригінальність, як відомо, – це здатність відходити від стереотипу, звичних асоціацій. Якщо оригінальність стає одним з параметрів діяльності, до якої прагнуть, то її досягнення залежить від здатності оцінити вірогідність частоти тієї або іншої ідеї і від здатності генерувати ідеї, ґрунтуючись на далеких, нестандартних асоціаціях. Таким чином, в основі свідомої оригінальності як мисленнєвої якості творчої особистості лежить здатність імовірнісного прогнозування, яка є також і основою тесту “Усунення наслідків вибуху”. Якщо в тесті “Ескізи” імовірнісне прогнозування ще не є головним чинником ефективного виконання тесту і багато в чому підпорядковано перцептивним механізмам виконання діяльності, то в тесті “Усунення наслідків вибуху” воно покладене в основу, визначаючи успішність вирішення реципієнтами цього завдання.

2.4.4. Підрахунок ефективності структурно-функціональної моделі шляхом зіставлення середніх значень по тестах на початку формувального експерименту і в кінці

Порівняння середніх значень тесту Торренса за параметром “гнучкість” за допомогою двовибіркового t-теста з різними дисперсіями ($\alpha = 0,05$).

	Лютий	Травень
Середні	8,56	10,47
Дисперсії	9,038	5,284
Спостереження	216	123
t-статистика	-6,579	
t-критичне	1,6498	
t-критичне	1,9677	

Таким чином, t-статистика за абсолютною величиною більше t-критичного, отже, відмінності середніх значень є значущими.

Порівняння середніх значень тесту Торренса за параметром “оригінальність” за допомогою двовибіркового t-теста з різними дисперсіями ($\alpha = 0,05$).

	Лютий	Травень
Середні	2,55	6,146
Дисперсії	3,449	4,815
Спостереження	216	123
t-статистика	-15,32	
t-критичне	1,65	
	Лютий 2000	Травень 2000
t-критичне	1,65	
t-критичне	1,97	

Таким чином, t-статистика за абсолютною величиною більше t-критичного, отже, відмінності середніх значень є значущими.

Порівняння середніх значень тесту “Придумування речень” за показником “продуктивність” (кількість придуманих речень) за допомогою двохвибіркового тесту. Місяця з різними дисперсіями ($\alpha = 0,05$)

	Лютий 2000	Травень 2000
Середні	4,78	4,78
Дисперсії	9,189	6,252
Спостереження	139	168
t-статистика	-0,0066	
t-критичне	1,65	

t-критичне	1,97	
------------	------	--

Таким чином, t-статистика за абсолютною величиною менше t-критичного, отже, відмінності середніх значень не є значущими.

Порівняння середніх значень складності вибраних завдань по тесту “Придумування речень” за допомогою двовибіркового t-тесту з різними дисперсіями ($\alpha = 0,05$).

	Лютий 2000	Травень 2000
Середні	1,317	1,857
Дисперсії	0,437	0,63
Спостереження	139	168
t-статистика	-6,07	
t-критичне	1,65	
t-критичне	1,97	

Таким чином, t-статистика за абсолютною величиною більше t-критичного, отже, відмінності середніх значень є значущими.

Порівняння середніх значень тесту “Придумування речень” за параметром “кількість використаних значень” за допомогою двовибіркового t-тесту з різними дисперсіями ($\alpha = 0,05$).

	Лютий 2000	Травень 2000
Середні	1,03	2,07
Дисперсії	0,0997	1,28
Спостереження	139	168
t-статистика	-10,69	
t-критичне	1,65	
t-критичне	1,97	

Таким чином, t-статистика за абсолютною величиною більше t-критичного, отже, відмінності середніх значень є значущими.

Перевірка залежності прояву здатності до інтелектуальної творчості від умов проведення завдань (обмеження часу)

Порівняння середніх значень тесту Торренса за показником “гнучкість” групи з обмеженням часу і групи без обмеження часу на початку експерименту (перше тестування) ($\alpha = 0,05$).

	Без обмеження часу	З обмеженням часу
Середні значення	10,102	7,915
Дисперсії	5,169	8,57
Спостереження	118	94
t-статистика	5,951	
t-критичне одностороннє	1,66	
t-критичне двостороннє	1,98	

Порівняння середніх значень тесту Торренса за показником “оригінальність” групи з обмеженням часу і групи без обмеження часу на початку експерименту (перше тестування) ($\alpha = 0,05$).

	Без обмеження часу	З обмеженням часу
Середні значення	3,864	2,531
Дисперсії	0,607	0,464
Спостереження	118	94
t-статистика	1,969	
t-критичне одностороннє	1,66	
t-критичне двостороннє	1,978	

Таким чином, t-статистика за абсолютною величиною рівна t-критичному двосторонньому ($\alpha = 0,05$), отже, відмінності середніх значень є значущими при $\alpha = 0,1$.

Порівняння середніх значень тесту “Складання речень” за показником “гнучкість” групи з обмеженням часу і групи без обмеження часу на початку експерименту (перше тестування) ($\alpha = 0,05$).

	Без обмеження	З обмеженням
Середні значення	5,134	3,776
Дисперсії	8,216	9,094
Спостереження	118	94
t-статистика	2,541	
t-критичне одностороннє	1,66	
t-критичне двостороннє	1,98	

Таким чином, t-статистика за абсолютною величиною більше t-критичного, отже, відмінності середніх значень є значущими.

Порівняння середніх значень тесту “Складання речень” за показником “вибір складності завдання” групи з обмеженням часу і групи без обмеження часу на початку експерименту (перше тестування) ($\alpha = 0,05$).

	Без обмеження часу	З обмеженням часу
Середні значення	1,87	1,16
Дисперсії	0,607	0,464
Спостереження	118	94
t -статистика	5,451	
t -критичне одностороннє	1,66	
t -критичне двостороннє	1,98	

Таким чином, t-статистика за абсолютною величиною більше t-критичного, отже, відмінності середніх значень є значущими.

Порівняння середніх значень тесту Торренса за показником “гнучкість” групи з обмеженням часу вирішення і групи без обмеження часу в кінці експерименту (повторне тестування) ($\alpha = 0,05$).

	Без обмеження часу	З обмеженням часу
Середні значення	10,88	10,18
Дисперсії	3,107	6,38
Спостереження	122	75
t -статистика	1,986	
t -критичне одностороннє	1,66	

t -критичне двостороннє	1,978	
-------------------------	-------	--

Таким чином, t-статистика за абсолютною величиною більше t-критичного, отже, відмінності середніх значень є значущими.

Порівняння середніх значень тесту Торренса за показником “оригінальність” групи з обмеженням часу рішення і групи без обмеження часу в кінці експерименту (повторне тестування) ($\alpha = 0,1$).

	Без обмеження часу	З обмеженням часу
Середні значення	5,667	6,32
Дисперсії	4,009	5,518
Спостереження	122	75
t -статистика	-1,833	
t -критичне одностороннє	1,287	
t -критичне двостороннє	1,6556	

Таким чином, t-статистика за абсолютною величиною більше t-критичного, отже, відмінності середніх значень є значущими.

Порівняння середніх значень тесту “Складання речень” за показником “гнучкість” групи з обмеженням часу і групи без обмеження часу в кінці експерименту (останнє тестування) ($\alpha = 0,05$).

	Без обмеження часу	З обмеженням часу
Середні значення	4,87	4,69
Дисперсії	5,139	10,129
Спостереження	122	75
t-статистика	0,0527	
t-критичне одностороннє	1,66	
t-критичне двостороннє	1,98	

Таким чином, t-статистика за абсолютною величиною більше t-критичного, отже, відмінності середніх значень є значущими.

Порівняння середніх значень тесту “Складання речень” по показнику “кількість використовуваних значень” групи з обмеженням часу і групи без обмеження часу в кінці експерименту (останнє тестування) ($\alpha = 0,05$).

	Без обмеження часу	З обмеженням часу
Середні значення	1,66	2,292
Дисперсії	0,699	1,898
Спостереження	122	75
t-статистика	-3,36	
t-критичне одностороннє	1,66	
t-критичне двостороннє	1,98	

Таким чином, t-статистика за абсолютною величиною більше t-критичного, отже, відмінності середніх значень є значущими.

Процентне співвідношення студентів контрольних та експериментальних груп за рівнем сформованості готовності до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ Закарпаття на формувальному етапі представлено у табл.

Таблиця

Рівні готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання контрольних та експериментальних груп (констатувальний експеримент)

Рівні сформованості	1 етап констатувального експерименту				2 етап констатувального експерименту			
	Контрольні групи, %		Експериментальні групи, %		Контрольні групи, %		Експериментальні групи, %	
	2 курс	4 курс	2 курс	4 курс	2 курс	4 курс	2 курс	4 курс
Низький	76,2	75	61,9	52,7	69,5	66	44,8	39,6
Середній	23,8	25	32,1	35,8	28	30,5	38,7	36,9
Високий	-	-	6	11,5	2,5	3,5	16,5	23,5

Результати, отримані в ході формувального експерименту довели його ефективність, про що свідчить суттєве підвищення рівнів етнічної самосвідомості і національної свідомості угорськомовних школярів експериментальних груп. В таблиці 2.9. представлені результати діагностики етнічної самосвідомості учнів

угорськомовних загальноосвітніх шкіл Закарпаття II і III ступеня.

Таблиця 2.10

Рівні готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання контрольних та експериментальних груп (формувальний експеримент)

Рівні сформованості	1 етап формувального експерименту				2 етап формувального експерименту			
	КГ,%		ЕГ,%		КГ,%		ЕГ%	
	2 курс	4 курс	2 курс	4 курс	2 курс	4 курс	2 курс	4 курс
низький	21	20	19	16	19,5	18	15	9
середній	59,7	59	59	59,1	59	59	47,8	47,5
високий	19,3	21	22	29,9	21,5	23	37,2	43,5

Для порівняння результатів в першій таблиці представлені результати діагностики контрольної групи (де запропонована система навчання і виховання не використовувалася), у другій – експериментальній групі, у якій проводив роботу пошукувач разом з колективом учителів. У таблиці 2.10. представлені результати діагностики етнічної самосвідомості і визначеними рівнями. Структура таблиці подібна до попередньої.

Аналіз результатів, представлених в таблиці 2.3 також засвідчив динаміку росту національної свідомості учнів загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання як в контрольних так і експериментальних групах.

Результати, проведеного нами формувального експерименту свідчать про ефективність системи вдосконалення процесу формування національної та етнічної свідомості угорськомовних школярів.

Висновок про рівень володіння українською мовою і зростання активності угорськомовної молоді ми зробили, аналізуючи кількість учасників предметних олімпіад, конкурсів різного рівня, змагань та інших організаційних суспільних справ. Порівняно до 2000 року у 2006 році кількість учасників предметних олімпіад серед школярів зросло у 6,4 рази. Серед учасників змагань є призери

міських і обласних олімпіад, переможці конкурсу “Знавців української мови”, який проводила Міжрегіональна академія управління персоналом серед представників національних меншин України.

Число учасників професійної самодіяльності серед школярів зросло також 2,9 разів. Виявлена динаміка росту кількості бажаючих добровільно брати участь у краєзнавчій роботі, а також у роботі по благоустрою, озелененню рідного міста, села. Зросла суспільна і політична активність угорськомовної молоді Закарпаття про що свідчить той факт, що сімнадцять відсотків випускників шкіл і старшокласників з експериментальної групи є членами Спілки Угорської культури Закарпаття, шість випускників стали наймолодшими депутатами Берегівської міської ради, тринадцять – депутатами районних та сільських рад, один випускник очолив сільську раду.

Про ефективність нашої роботи по формуванню національної свідомості свідчать і результати вивчення життєвих планів випускників. Більшість випускників бажають продовжити навчання з тим, щоб потім залишитися жити і працювати на Україні (76% на Закарпатті) і розбудовувати свій край.

Порівняльний аналіз показав, що відбувся ріст етнічної і національної свідомості молодших школярів. Відносно констатувального дослідження кількість учнів, що мають високий рівень етнічної свідомості в експериментальних групах зросла на 21,5%, а кількість учнів, що зберегли низький рівень, відповідно, понизилася на 10%. Кількість учнів експериментальної групи, що мають високий рівень національної свідомості становить 23,5%, середній – 36,%, низький 39,6%. Порівнюючи з результатами констатувального дослідження, під час якого 75% виявили низький рівень і жоден не мав високого рівня, маємо переконливу динаміку росту національної свідомості.

Випереджальний ріст етнічної свідомості говорить про те, що формування високого рівня національної свідомості відбувається через розвиток етнічної свідомості.

Особливості розвитку і прояву національної свідомості детерміновані не тільки етапами психологічного розвитку людини і стадіями розвитку психосоціальної/національної ідентичності, але також залежать від регіональної специфіки. Власне, таку взаємозалежність, взаємопов'язаність та посередництво має взяти на себе національне виховання, аби допомогти майбутнім громадянам України як частини Європейської спільноти, прийняти множинність культур у нашому суспільстві й у світі в цілому

Таблиця 1.

Готовність студентів до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ Закарпаття на формувальному етапі(%)

Компоненти готовності		Когнітивний		Мотиваційно- емоційний		Операційно- креативний	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Рівні	Групи						
	Високий	32,84	26,94	42,93	26,6	31,2	16,9
	Середній	46,06	30,32	45,02	42,46	48,66	42,44
	Низький	21,1	42,74	12,05	30,94	20,14	40,66

Про рівень володіння українською мовою і зростання активності угорськомовної молоді можна зробити висновки, аналізуючи кількість учасників предметних олімпіад, конкурсів різного рівня, змагань та інших організаційних суспільних справ (див. табл. 2.8).

Кількість учнів загальноосвітніх шкіл з горською мовою навчання, що брали участь у змаганнях різного рівня

№	Назва заходів	Контрольна група		Експериментальна група	
		2000 р.	2006 р.	2000 р.	2006 р.
1.	Предметні олімпіади	76	416	212	1357
	В тому числі з укр.мови історії України	11 --	232 99	11 29	795 598
2.	Районні, обласні конкурси	22	76	31	476
3.	Суспільно корисна праця	49	134	62	488
4.	Краєзнавча робота	76	171	92	433
5.	Спортивні змагання районного та обласного рівнів	25	66	146	391

Серед учасників змагань є призери міських і обласних олімпіад. Найбільшим здобутком слід вважати успіх однієї учениці на конкурсі “Знавців української мови”, який проводила Міжрегіональна академія управління персоналом серед представників національних меншин України. Вона зайняла особисте друге місце, інші виступили так, що команда зайняла третє призове місце.

Зросла суспільна і політична активність угорськомовної молоді Закарпаття. Сімнадцять відсотків випускників шкіл і старшокласників з експериментальної групи є членами Спілки Угорської культури Закарпаття. Вони підтримують цю організацію, а також “КМКС” – партія угорців України, яка йшла на вибори разом із блоком “Наша Україна”. Шість наших випускників стали депутатами Березівської міської ради, тринадцять – депутатами районних та сільських рад, один випускник очолив сільську раду у селі Чопі.

Висновки до другого розділу

Вдосконалення процесу підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості та етнічної самосвідомості угорськомовних молодших школярів потребує запровадження цілісної, комплексної системи впливу на свідомість волю і почуття майбутніх учителів.

Результати констатувального експерименту свідчать про незадовільний у цілому рівень готовності студентів до формування національної свідомості та етнічної самосвідомості угорськомовних молодших школярів, адже вимоги до вихователя майбутніх поколінь нашої держави мають бути значно вищими.

Наскрізність запропонованої нами експериментальної моделі полягає у:

– врахуванні при організації навчально-виховного процесу регіональних особливостей життя угорськомовної общини, ментальності, соціальної спрямованості, характерологічних рис;

– використанні розвивальних методик у продовж навчання мови;

– поетапному запровадженню інноваційних технологій вивчення мови із реалізацією діалогізації змісту навчання та формуванням навичок рефлексії, самооцінки, самоусвідомлення своїх навчальних можливостей і побудови плану самовдосконалення;

– організації позакласної та позашкільної роботи, яка б передбачала формування національної свідомості угорськомовних школярів.

Запропонована нами модель підготовки вчителя до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів містить строго обґрунтовані педагогічні засоби, форми, методи, передбачає їх етапність, спрямованість на вирішення конкретного завдання, запроваджується через реалізацію педагогічних чинників, таких як: вивчення державної мови, читання та розповсюдження української літератури, вивчення історії України, Закарпаття в тому числі, народні звичаї, традиції.

Виявлені та створені педагогічні умови згідно з генеральною ідеєю формувального експерименту дозволили цілеспрямовано та ефективно впливати на цей процес підготовки майбутніх учителів до формування національної свідомості та етнічної самосвідомості угорськомовних молодших школярів. Результати, проведеного нами формувального експерименту свідчать про ефективність моделі підготовки майбутнього вчителя початкової школи до формування національної свідомості та етнічної самосвідомості угорськомовних молодших школярів. Висновок про рівень володіння українською мовою і зростання активності угорськомовної молоді ми зробили, аналізуючи кількість учасників предметних олімпіад, конкурсів різного рівня, змагань та інших організаційних суспільних справ. Порівняно до 2000 року у 2008 році кількість учасників предметних олімпіад серед школярів зросло у 6,4 рази. Серед учасників змагань є призери міських і обласних олімпіад, переможці конкурсу “Знавців української мови”, який проводила Міжрегіональна академія управління персоналом серед представників національних меншин України. Число учасників професійної самодіяльності серед школярів зросло також 2.9 разів. Виявлена динаміка росту кількості бажаючих добровільно брати участь у краєзнавчій роботі, а також у роботі по благоустрою, озелененню рідного міста, села. Зросла суспільна і політична активність угорськомовної молоді Закарпаття.

Про ефективність експериментальної моделі підготовки вчителя до формування національної свідомості угорськомовних молодших школярів свідчать і результати вивчення життєвих планів випускників. Більшість випускників бажають залишитися жити і працювати в Україні (76% на Закарпатті) і розбудовувати свій край.

Основну увагу при визначенні форм і методів роботи по впровадженню експериментальної моделі підготовки варто звернути на насиченість українськомовним змістовним компонентом навчальних дисциплін, використання національно-культурних надбань та цінностей у виховній роботі, а також на

створення умов для впливу цих цінностей на громадське життя і на побут майбутніх учителів.

Найбільш впливовими засобами підвищення рівня готовності до формування національної свідомості молодших школярів, за даними нашого дослідження, є:

- посилення українознавчого компоненту у змісті дисциплін навчального плану;
- залучення майбутніх учителів до проведення заходів національної культурно-історичної тематики;
- інтенсифікація інформаційно-пояснювальної роботи національної спрямованості на побутовому рівні;
- залучення студентів до науково-дослідницької роботи .

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних загальноосвітніх навчальних закладах Закарпаття, яке полягає у розкритті педагогічних чинників та педагогічних умов цього процесу, визначенні критеріїв та рівнів сформованості готовності вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів, виявленні та розкритті шляхів підвищення його ефективності через вдосконалення процесу навчання та виховання за розробленою у дослідженні структурно-функціональною моделлю.

Встановлено, що процес цілеспрямованого формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ є системним педагогічним впливом на свідомість і підсвідомість суб'єктів виховання, оскільки поява зародків національної свідомості пов'язана з утвердженням спочатку на психологічному рівні, а згодом і з усвідомленням індивідом свого "Я" як невід'ємної складової української спільноти ("ми").

Процес підготовки майбутніх учителів початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів вимагає урахування певних функцій, які ми визначили як: соціокультурна, ціннісно-орієнтаційна, проєктивно-конструктивна, пізнавальна, комунікативно-організаційна, рефлексивна та оцінно-корекційна.

Обґрунтовані специфічні принципи підготовки вчителя до формування національної свідомості учнів початкової школи, які розвивають загальнопедагогічні принципи, а саме: гуманізації, природовідповідності та культуровідповідності, органічного поєднання загальнолюдського, національного

та етнолокального, гармонізації суспільного і родинного впливів, мультикультурності, наскрізності та поетапності, комплексності, варіабельності змісту та педтехнологій. Розроблена в дослідженні *структурно-функціональна модель* підготовки вчителя до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних ЗНЗ розкрила взаємозв'язки мотиваційного, цільового, змістового, діяльнісно-процесуального, результативно-рефлексивного компонентів у цілісній структурі підготовки вчителя до формування національної свідомості молодших школярів угорськомовних ЗНЗ, дозволила обґрунтувати критерії та показники сформованості готовності до формування національної свідомості молодших школярів.

Комплексність запропонованої експериментальної моделі підготовки вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів забезпечує формування у студентів вміння мислити українською мовою, сприяє переосмисленню ментальності, вивченню культури українського народу, розвиває соціальну, мовну, економічну, полікультурну, інформаційну, освітню компетенції.

У процесі формувального експерименту доведено, що для одержання позитивних результатів підготовки студентів до формування національної свідомості молодших школярів за розробленою моделлю необхідно:

- в організації навчально-виховного процесу враховувати регіональні особливості життя угорськомовної общини, її ментальність, соціальну спрямованість, характерологічні риси;

- використовувати розвивальні методики навчання мови;

- поетапно запроваджувати інноваційні технології вивчення мови із реалізацією діалогізації змісту навчання та формуванням навичок рефлексії, самооцінки, самоусвідомлення своїх навчальних можливостей і побудови плану самовдосконалення;

- ознайомлювати студентів з організацією позакласної та позашкільної роботи, яка передбачає формування національної свідомості угорськомовних

молодших школярів.

На формувальному етапі експерименту значно вищі результати підготовки майбутніх учителів початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів були досягнуті в експериментальних групах. Ми це пояснюємо комплексним впливом таких чинників: спрямованості підготовки на вирішення конкретних завдань навчання досліджуваної вікової групи школярів, вивчення державної мови, читання та обговорення української літератури, вивчення історії України, Закарпаття в тому числі, ознайомлення з українською культурою, народними звичаями, традиціями, врахування регіональних, етнічних особливостей соціуму; краєзнавчої роботи та організації історико-краєзнавчої роботи.

Позитивними виявились результати залучення студентів до конкретних видів діяльності, що передбачають:

– самостійний вибір змісту діяльності та стимулюють врахування специфічних історичних, морально-етичних норм етносу, соціально-культурний досвід регіону, особливості культури інших етнічних спільнот і, зокрема, українського етносу, а також до розв’язання ситуацій–дилем, які впливають на формування особистості учня, сприяють розвитку його почуттів і створення моделей поведінки;

– застосування методів психолого-педагогічної діагностики з метою формування адекватної самооцінки і адекватного рівня домагань учнів, мотивації досягнень, рефлексивної активності;

– системного комплексного впливу на свідомість, волю і почуття вихованців через позакласну та позашкільну роботу.

Узагальнення результатів експериментальної роботи дозволяє визначити систему умов ефективності і підготовки майбутнього вчителя початкової школи до формування національної свідомості молодших школярів в угорсько мовних ЗНЗ Закарпаття, яка включає загальнокультурні, психолого-педагогічні,

організаційно-методичні, та матеріально-технічні умови.

Результати формувального експерименту довели, що обґрунтована у дослідженні структурно-функціональна модель підготовки вчителя початкової школи забезпечує у статистично значущих межах підвищення рівня готовності студентів до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних загальноосвітніх навчальних закладах Закарпаття.

Проведене дослідження не вичерпує всіх проблем підготовки вчителя до формування національної свідомості молодших школярів в угорськомовних загальноосвітніх навчальних закладах Закарпаття. Перспективними вбачаємо подальші дослідження взаємодії загальноосвітніх навчальних закладів, вищих навчальних закладів та органів управління освіти у справі формування національної свідомості представників національно-етнічних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Андрущенко В.* Модернізація педагогічної освіти України в контексті Болонського процесу // Вища освіта України. – № 1(11). – 2004 – С. 45-47.
2. *Бабинець І.* Релігійне життя угорської національної меншини на Закарпатті за роки незалежності України (1991-2001р.) // Carpatica–Карпатика: Релігія і церква в країнах центральної і Південно-Східної Європи. – Ужгород, 2002. – Вип. 20. – С. 168-176.
3. *Береза Р.П.* Формування національної самосвідомості студентів як педагогічна проблема // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1999. – № 1. – С. 210-215.
4. *Береза Р.П.* Формування національної самосвідомості студентів мистецько-педагогічних спеціальностей засобами театралізації народних свят. Автореферат канд.дис. – К., 2001. – 20 с.
5. *Береза Р.П.* Філософія народного обряду і формування національної самосвідомості студентів (на прикладі творчих вузів Львівщини) // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Філософія освіти: Зб. наук. праць. – Львів: Світ, 1999. – Вип. 4. – С.307-313.
6. *Берені А.* Нормативно-правова основа розвитку і функціонування національних меншин: міжнародні стандарти і українські реалії // Науковий вісник УжНУ. Сер.Історія. – Ужгород, 2004. – Вип 10. – с.97-102.
7. *Берені А.* Демографічна динаміка Закарпаття (1989-2001 р.р.) // Carpatica–Карпатика: Карпатський регіон: історія і культура. – Ужгород, 2003. Вип.27. – с.156-188.
8. *Бедзір В.* Угорці Етнічний довідник: Етнічні меншини в Україні. – К., 1996. – с.135-141.
9. *Бех В. П.* Соціальний організм: філософсько-методологічний аналіз: Дис. ... д-ра філос. наук /Бех Володимир Павлович.– Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 375 с.
10. *Бондар В. І.* Дидактика. – К.: Либідь, 2005. – 262 с.
11. *Борисов В. В.* Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості молоді: дис. ... доктора пед. наук.: 13.00.01. / Борисов В'ячеслав Вікторович. – К, 2003 – 507 с.

12. *Буксар І.О., Сагарда В.* Позакласна виховна робота в школах Закарпаття з угорською мовою навчання // Науковий вісник УжДУ. Сер. Педагогіка, соціальна робота. 1998, В.1. – с.71-75.
13. *Вегеш М.М., Задорожний В.О.* Велич і трагедія Карпатської України. – Ужгород, 1993. – 81 с.
14. *Вишневський О.* Етнопсихологічні аспекти українського виховання: педагогічні нариси. – Львів, 1996. – с.57-66.
15. *Гевко О.І.* Національно-патріотичне виховання студентів вищих педагогічних закладів засобами декоративно-ужиткового мистецтва. – Автореферат канд.дис. – К., 2003. – 20 с.
16. *Гевко О.І.* Формування національно-патріотичних рис у студентів // Рідна школа. – № 11. – 2001. – С.47-48.
17. *Гевко О.І.* Суть та особливості національно-патріотичного виховання засобами декоративно-ужиткового мистецтва // Рідна школа. – № 5. – 2002. – С.25-26.
18. *Гомоннай В.В.* Народна освіта Радянського Закарпаття. – Київ-Ужгород, 1988. – 168 с.
19. *Гомоннай В.В.* Розвиток народної освіти і школи в Угорській народній республіці. – К., 1962. – 180 с.
20. *Гринченко Б.* На беспросвѣтном пути. Обѣ украинской школь.–Киевъ, 1906. – 83 с.
21. *Горбунцова Т.Ю.* Цікаві вправи та ігри на уроках української мови в початкових класах. – К., 1996. – 167 с.
22. *Горват Е. Й., Лизанец П. Н.* Венгерский язык для начинающих: Учебное пособие. – Ужгород, 1991. – 268 с.
23. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 263 –271.
24. *Гушевата М.* Формування національної самосвідомості молодших школярів // Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість. – К., 2005. – С.49-52.
25. Державна національна програма “Освіта–Україна –ХХІ століття. – К., 1994.
26. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2002 року. – К.: Державний ін-т проблем сім’ї та молоді, 2003. – 232 с.

27. До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX–поч. XX ст.). / Упоряд. Й.Кобаль. – Ужгород, 2001. – 89 с.
28. Жигмонд Н.Н. Социал-демократическая партия Венгрии и интеллигенция в 20-30 годах XX ст. // Матеріали наукової конференції викладачів історичного факультету. – Ужгород, 1993. – с.80.
29. Закон “Про національні меншини в Україні”. – К., 1993. – С.3.
30. Єлісовенко Ю.П., Береза Р.П. До проблеми формування національної самосвідомості студентської молоді // Проблеми державного будівництва в Україні. –К.: МІЛП. – 1999. – Вип. 4. – С.309-312).
31. Єрмоленко С.Я., Мацько Л.І. Навчально-виховна концепція вивчення державної мови // Початкова школа. – 1995. – № 1. – С.33-34.
32. Єфремов С. Історія українського письменства. 3-є вид. доп. – К., 1917.
33. Каменська Н. Оберегаймо учнів від національної обмеженості і вузькоглядності // Рідна школа. – 2000. – № 10. – С.20-34.
34. Ковер Д. Угорці, діти України. (Проблеми угорців на Україні) // Віче: – 1994. В. 11 – с.100.
35. Керестень І.С. Стан і перспективи підготовки кадрів для шкіл з угорською, румунською та словацькими мовами навчання // Науковий вісник УжДУ Сер. Педагогіка, соціальна робота. 1999, В.2. – с.18-20.
36. Кларин М. В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. – М.: Просвещение, 1994. – 275 с.
37. Ковер (Коуег) Д. В ім'я гуманності і справедливості // Новини Закарпаття. – 1994. 4 жовтня.
38. Коломейченко К. Задачі сучасної школи щодо формування повноцінного громадянина незалежної держави // Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість. – К., 2005. – С.81-84.
39. Киреев Р. “Вони” и “мы” // Литературная газета. – 1989. – 4 июня.
40. Коваленко В. Роль сучасної освіти у формуванні національної свідомості молоді // Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість. – К., 2005. – С.254-256.
41. Колибаба А. Індивід та його рід: Соціальне та етнічне самопочуття етнонаціональних спільнот Закарпаття // Карпатський край. – 1997. – № 1-5. – с. 8-10.
42. Кононенко П. Від української ментальності до внутрішньої міграції // Освіта. –1998. 30 вересня. С.8.

43. *Коричак Я.* Проблеми Закарпаття і Угорщини: Проблеми забезпечення прав національних меншин // *Визвольний шлях.* – 1999. – № 4. – с.396-397.
44. *Косарева Н.І.* Виховання громадянскості учнів на ідеях української державності // *Педагогіка і психологія.* –1996. – № 3. – с.130-136.
45. *Кремень В. Г.* Педагогічна освіта України – важливий чинник підвищення ефективності навчання / В зб. *Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія* / Уклад.: О. О. Любар; За ред. В. Г. Кременя. – К.: Знання, 2005. – С. 699-708.
46. *Кушнір В. А.* Теоретико-методологічні основи системного аналізу педагогічного процесу вищої школи: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Кушнір Василь Андрійович.–Кіровоградський держ. педагогічний ун-т імені Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2003. – 491 с.
47. *Лавер О.* Угорці на Закарпатті та за його межами // *Карпатський край.* – 1992. 28 січня.
48. *Лавер О. І. Макара М.П.* Зміни демографічної та етнічної структури населення сучасного Закарпаття. *Carpatica–Карпатика: Актуальні питання історії історіографії і культури країн центральної і Південно-Східної Європи.* –Ужгород. 1993. Вип.2. – с.237-246.
49. *Лавер О. І.* Угорці на Закарпатті та за його межами // *Карпатський край.* – 1992. – № 5. – с.4-5,8.
50. *Леонтьев Д. А.* Психологические вопросы сознательности учения. – М.-Л.: Известия АПН РСФСР, 1947. – Вып. 7. – С. 3-40.
51. *Леонтьев А.Н.* Язык, речь, речевая деятельность. – М., 1969. – 216 с.
52. *Леонтьев А.Н.* Проблемы развития психики. – М., 1981. – 306 с.
53. *Лизанець П. М.* Мадярські племена та їх історичні і мовні зв'язки з східними слов'янами (пізніше українцями) //Східнослов'янсько-угорські міжмовні та літературні зв'язки. –Ужгород– С. 51-82.
54. *Лизанець П. Н.* Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья //Венгерско-украинские межязыковые связи. – Будапешт, 1976. – С. 169.
55. *Майборода О.* Угорці Закарпаття за самостійну Україну, але і за добробут також // *Срібна Земля.* – 1995. – № 10. – 11 березня.
56. *Макара М.П.* Зберегти толерантні і міжетнічні відносини на Закарпатті // “Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми”. – Ужгород, 1994. – С.55.
57. *Макара М., Мигович І.* Карпатами поріднені. Нарис етнополітичної історії і сучасного стану українсько-словацьких взаємин. – Ужгород, 1997. – 64 с.

58. *Макара М.П.* Проблеми національних меншин у міжнародних правових документах // Права і свободи людини та сучасний суспільний прогрес. – Ужгород, 1999. – С.295-299.
59. *Малець О.* Етнічні процеси угорців Закарпаття в 40-80 р.р. ХХ ст // Carpatica–Карпатика: Актуальні проблеми історії та етнології. – Ужгород, 2003. – Вип.23. – С. 293-301.
60. *Маргітич К.* Дидактичні ігри у навчально-виховному процесі. Проблеми післядипломної освіти – Ужгород, 2001. – С. 46-48.
61. *Маргітич К.* Українсько-угорський словничок. – Берегово, 2001. – 80 с.
62. *Маргітич К.* Особливості організації та навчально-виховний процес у Закарпатському Угорському педагогічному інституті // Освіта для майбутнього розвитку. Т. 1. – К., 2002. – С. 131-134.
63. Мід Д.Г. Дух, самість і суспільство. Навч. посіб.-УЦДК, 2000- 424с.Мид М. Культура и мир детства.- М.: Наука, 1988.
64. *Минович І.І., Колібаба А.В.* Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації закарпатців (за матеріалами соціологічного дослідження).- Київ, Ужгород, 1994.- С.119.
65. *Мисюров Н. Н.* Национальная идея- социально- философский итог самоопределения немецкого духа.- Омск: Омск гос. Ун-т, 2001.- 127 с.
66. *Михайлов Ф.Т.* Общественное сознание и самосознание индивида.- М.: Наука, 1990.-224с.
67. *Михайлов Ф.Т.* Философско-методологические проблемы психологического исследования // Вопросы психологии.-1981.- №1.-С.44-56.
68. *Михайлов Ф.Т.* Философия образования: ее реальность и перспективы // Вопросы философии.1999, №8.- С.92-118.
69. *Михальченко М., Самчук З.* Україна доби межичасся.- К., 1998.- С.25-70.
70. *Михальченко М.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы?-К., 2001.-С.201-205.
71. *Мкртумян Ю.И.* Основне компоненти культури етноса // Методологические проблемы исследования этнических культур.- Єреван: Изд-во АН Арм ССР, 1978.- С.42-46.
72. *Моляко В.О.* Методологічні проблеми вивчення обдарованої молоді// вивчення молоді на сучасному етапі: Питання методології і методики:Матеріали між нар. наук.- практ. конф., Київ, 11-13 жовт. 1995 р.- К.:А.Л.Д.,

73. Моляко А.В. Стратегии решения новых задач в процессе регуляции творческой деятельности // Психологический журнал- 1995.-Т.16.- №1.- С.84-90.
74. Моногарова Л.Ф. Эволюция национального самосознания припамирских народностей // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана.- М., 1980.- С.125-134. Мончев Н. Разработки и нововведения: Пер. с бол.- М.: Прогресс, 1978.- 160 с.
75. Мороз О., Наєнко Ю. Час інтелекту: сукупний український розум.- Л.: Видавничий дім „Панорама”, 2002.-96с.
76. Московичи С. Наука о массах // Психология масс. Хрестоматія.- Самара: Изд. Дом „БАХРАХ”, 1998.- С.490-491.
77. Мусина Р.Н. Республика Татарстан: межэтнические отношения, этничность и государственность //Суверенитет и этническое самосознание: идеология и практика. Москва. 1995.- С. 143—167.
78. Мухина В.С. Психология межнациоанльных отношений и воздействие на нее средствами массовой информации // Роль средств массовой информации в совершенствовании межнациональных отношений.- М., 1989.- Ч.1.- С. 170-189.
79. Мухина В.С. Современное самосознание народностей севера // Психол. журн.- 1998.- Т.9.- №4.- С. 44-53.
80. Мясищев В.Н. Структура личности и отношение человека к действительности // Психология личности: Тексты.- М., 1982.-246 с.
81. Наливайко И.М. Топос и атопия (к проблеме специфики типов субъективации в контексте диалога культур) // Топос. - №1. - 2000. - С.92-96
82. Нариси історії Закарпаття. Т.1(з найдавніших часів до 1918 р.). –Ужгород, 2003. – 436 с.
83. Нариси історії Закарпаття. Т.Ш(1946-191). – Ужгород, 2003. – 647 с.
84. Народне господарство Закарпатської області в 1992 році. Статистичний збірник. – Ужгород, 1994. – С.55.
85. Научитель О.Д. Аналіз соціально-психологічного клімату, соціометричних структур академічних груп (на матеріалах ХГІ) // Проблеми освіти.- К., 1995.- Вип..3.- С.114-121.
86. Націоналізм: Антологія/ упоряд. О.Проценко, В.Лісовий.- К.: Смолоскип, 2000.-872 с.

87. Национальное самосознание и национализм в Российской Федерации начала 1990-х годов/ Ин-т этнологии и антропологии РАН /Под ред. Л.М. Дробижевой.- М., 1994.- 273 с.
88. Нельма О.В. Теорія етносу. Курс лекцій: Навчальний посібник.- Київ: Тандем, 1997.- 368с.
89. Новічков Г.В. Формування політичної культури студентів при вивченні курсу політології // Проблеми освіти.- К., 1995.- Вип..2.- С.130-136.
90. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы.- М., 1995.
91. Общественное сознание и его формы / Предисл. и общ. ред. В.И.Толстых.- М.: Политиздат, 1986.-367с.
92. Овдієнко Л.Н. Гуманізація освіти як передумова формування політичної культури // Наукові студії з політичної психології: Матеріали 38 наук. сесії Наук. –практ. центру політичної психології. –К., 1996.- Вип..2-С.12-19.
93. *Опаленик О.В., Вегеш Г.Й.* Педагогічні основи формування національної свідомості студентів. – Львів, 1992. – 91 с.
94. Основи етнодержавознавства. Підручник/ За ред. Ю.І.Римаренка.- Либідь, 1997.-656 с.
95. *Павлюк С.* Особливості та динаміка сучасного процесу етнічної самоідентифікації українців: До питання теорії етносу // Слово і час. – 2002. – № 3. – С.3-7.
96. *Пап С.* Історія Закарпаття // Нове життя. – Пряшів, 1990. – С.45.
97. Парахонський Б.О. Національні інтереси України (духовно-інтелектуальний аспект).- Київ, 1993.- С.10.
98. Перен М.Національна ідея- стрижнева основа етнонаціональної політики на сучасному етапі в Україні.// Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на 21 століття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.- Ч.1./ За ред. проф.. М.І.Перен.- Київ-Чернівці: Київський військовий гуманітарний інститут, 1997р.-С.1-7.
99. Перотті Антоніо. Виступ на захист полікультурності.- Львів: Кальварія, 2001.-128 с.
100. Петрунько О.В. Мотиви відчуження сучасної молоді України від активної політичної діяльності// Педагогіка і психологія.- 1996.-№1.-С.98-101.
101. Підготовка майбутнього вчителя до морального виховання учнів: Навч. Посібник / За ред. В.К.Демиценка.- К., 1996.- 199с

102. Платонов К.К. Личностный поход как принцип психологи // Методологические и теоретические проблемы психологи / Под ред. Е.Шороховой.- М.: Наука, 1969.- С.190-217.
103. Повалій Л. Кого почитають, того й величають (приклад батьків у народній педагогіці українців) // Журнал для батьків.- 1999.- №4.- С.3-4.
104. Постанова Української Народної Ради Закарпаття “Про поліпшення українсько-угорських відносин на Закарпатті від 17 жовтня 1995 року // Карпатська Україна. 1995, 18 листопада.
105. Потебня А.А. Рецензия на сборник “Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким”//Эстетика и поэтика.- М., 1976.
106. Проблема национальной идентичности в литературе и гуманитарных науках XX века: Сб. лекций и мат. - Т.1; Т.2. - Воронеж, 2000.
107. Про затвердження заходів Міністерства освіти і науки України щодо реалізації положень і завдань Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 роки // Інформ.Зб. МОН України. 2004. – № 1-2. – С.5-60.
108. Про концепцію виховання дітей та молоді у національній системі освіти: Рішення колегії від 28 лют. 1996р. № 2/4-8; Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // ІЗ МО України.-1996.- № 13.-С. 2-15.
109. *Протасова Н. Г.* Теоретично-методичні основи функціонування системи післядипломної освіти педагогів в Україні: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Протасова Наталія Георгіївна. – К., 1999. – 472 с.
110. Радьяр Д. Планетаризация сознания. От индивидуального к целому: Пер. с англ.- М.: REFL- book, К.: Ваклер, 1995.-304 с.
111. Рейковски Я. Движение от коллективизма // Психологический журнал. 1993. Т.14. №5. С.24-33.
112. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси/ Редколегія: М.Д.Ярмаченко (відп. ред.), Н.П.Калініченко, С.У.Гончаренко та ін.- К.: Рад шк., 1991.- 384 с.
113. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації.- К.: Либідь, 2001-288с.
114. *Роджерс К. Р.* Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Прогресс, 1994. – С. 480.
115. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание.- М.: Изд. АН СССР, 1957.- 328 с.
116. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологи: В 2-х т.- М.: Педагогика, 1989.

117. Руденко Ю.Д. Концепція формування світогляду громадянина України // Освіта.- 1996.- 20 листопада.
118. Руденко Ю., Руденко В. Виховання в учнів лицарської духовності // Рідна шк.. -1996.- №7.- С.51-64.
119. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання.- К. Видавництво імені Олени Теліги, 2003.- 328с.
120. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О.І.Шаблія.- Львів: Світ, 1994.- 416с.
121. Сагарда В.В. Навчання і виховання учнів національних меншин у контексті регіональних особливостей: історія, реалії, проблеми, перспективи // Науковий вісник Ужгородського державного університету. Сер. Педагогіка, соціальна робота. – 1998, В.1. – С.59-66.
122. Сагарда В.В., Фернега В.С. Проблеми розвитку освіти в Закарпатті //Науковий вісник Товариства “Просвіта” в Ужгороді, Річник 1 /ХУ/, Ужгород, 1996. – С. 88.
123. Саух П.Ю. Нова парадигма посткомуністичного українського суспільства: реальність та очікувані трансформації на межі тисячоліть // Українська культура: минуле, сучасне та шляхи розвитку.- К., 1997.-С.40.
124. Симановский А.Е. Развитие способности к интеллектуальному творчеству.– М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2003.–272с.
125. Сепир Е. Избранные труды по языкознанию и культурологии.- М.: Издательская группа „Прогресс”, Универс, 1993.
126. Слюсаревський М.М. Особливості етногенезу українського народу і проблема національної політики в Україні // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості.- Київ- Луцьк, 1994.- Ч.1.- розд. 1. –С. 146.
127. Сміт Е.Національна ідентичність.- Київ, 1994.- С.23.
128. Смирнов С.Д. Психология образа: проблемы активности психического отражения.- М.: Изд-во МГУ, 1985.-331 с.
129. Снежкова И.А. К проблеме изучения этнического самосознания у детей и юношества. (По материалам г. Киева и Закарпатской области) // Советская этнография. 1982. № 1. С. 80-88.
130. Снитко Е.С Язык и нация: Традиция и современность: Взгляд на языковую ситуацию в Украине с позиций концепции А.А.Потебни // Рус. яз. и л-ра в учеб. заведениях.- 1996.- №1.-С.1-3.

131. Солдатова Г.У. Межэтническое общение: когнитивная структура этнического самосознания // Познание и общение.- М.: Наука, 1988.- С.111-125.
132. Соснин В.А. Культура и межгрупповые процессы: этноцентризм, конфликты и тенденции национальной идентификации // Психол. журн.- 1997.- Т.18.- №1.- С.50-60.
133. Сорокин Ю.А. Психолингвистические аспекты изучения текста.- М.: Наука, 1985.- 166 с.
134. Старовойтова Г.В. Некоторые методологические вопросы определения предметной области этнопсихологии // Социальная психология и общественная практика.- М.: Наука, 1985.- С.127-138.
135. Старосольський В.Й. Теорія нації / передм. І.О.Кресіної.- Нью-Йорк; Київ: Наук. Т-во Т.Шевченка: Вища шк., 1998.- 157с.
136. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз).- К.: Товариство „Знання”, КОО, 1988.- 251 с.
137. Стефаненко Т.Г. Методы подготовки к межкультурному взаимодействию // Стефаненко Т.Г., Шлягина Е.И., Ениколопов С.Н. Методы этнопсихологического исследования. М.: Издательство Моск. ун-та, 1993. С.55-78.
138. Стефаненко Т.Г. Социальные стереотипы и межэтнические отношения // Общение и оптимизация совместной деятельности / Под ред. Г.М.Андреевой, Я.Яноушека.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987.- С.242-250.
139. Стельмахович М. Гуцульська родина: батьки і діти: (Орієнтов. прогор. освіти батьків учнів гуцул. шк..) // Гуцульська шк..-1996.- №1.-С.39-46.
140. Стельмахович М. Наука українського національного виховання // Обрії.- 1996.-№1.-С.19-20.
141. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: навч. посіб.- К.: ІСДО, 1996.-288с.
142. Социокультурные условия воспитания и формирования личности//Соціологія. Наука об обществе/ Под. ред. В.П.Андрущенко, Н.И.Горлача.-Х., 1996.-С.634-648.
143. *Стерчо П.* Карпатсько-Українська держава. – Львів, 1994. – 233 с.
144. Столин В.В. Самосознание личности.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983.
145. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення: Навчально-метод. посібник.- К.: ІЗМН, 1998.-336 с.

146. Ступарик М.Б. Про мету національного виховання в Україні // Педагогіка і психологія.- 1996.- №2.- С.87-94.
147. *Субтельний Орест*. Україна. Історія. – К., 1991. – 510 с.
148. Сусоколов А.А. Русский этнос в 20 веке: этапы кризиса экстенсивной культуры (гипотезы этноэкологической модели)// Мир России.- 1994.- №2.
149. Сухомлинський В.О. Бесіди про громадянськість // Вибр. Твори: В 5 т.- К., 1976.- Т.1.- С.430-431.
150. Сухомлинський В.О. Вибр.пед. твори: В 5 т.- К., 1986.-Т.2.Сухомлинська О.В. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи // Шлях освіти.- 1996.- №1.- С.24-27.
151. Сявавко Є.І. Українська народна педагогіка в її історичному розвитку.- Львів, 1974.- 193 с.
152. Тавровский Ю. „Японское чудо” – японський характер // Азия и Африка сегодня.- 1990.-№14.
153. Титаренко Т.М. Вчинок самопізнання // Основи психології/ За заг ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця.- К., 1995.- С.573-587.
154. Токарев Р. Життєві та професійні орієнтації студентської молоді // Філософська і соціологічна думка.-1996.-№7-8.-С.173.
155. Токарев С.А. Проблема типов этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии) // Вопр. философии.- 1964.- №11.- С.53.
156. Українське питання / Пер. з рос., упоряд., передм. та прим. М.С.Тимошика.- НК: Видавництво імені Олени Теліги, 1997.- 220с.
157. Україна: інтелект нації на межі століть. Кол. Монографія/ Керівник авторського колективу В.К. Врублевський.- К.: Інформаційно-видавничий центр „Інтелект”, 2000.-516с.
158. Українські карпати: матеріали міжнародної наукової конференції “Українські Карпати: етнос, історія, культура”. – Ужгород, 1993. – 612 с.
159. Уорф Б.Л. Наука и языкознание // Новое в лингвистике.- М.:Иностр. лит., 1960.- Вып. 1.- С.169-182.
160. Усатенко Т. Новітнє українознавство: традиції народу, категорії нації, наукові виміри: (В гуманізації освіти) // Дивослово.- 1996.- №2.- С.17-20
161. УсатенкоТ.П. Родинність-ціннісний орієнтир національної школи // Освіта.- 1996.-14 серп.- С.2-3.
162. Ушинский К. Полное собрание сочинений: В 10 т.–М.,Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1948.–Т.1.–739с.

163. Філіпчук Г.Г. Українська етнокультура в змісті національної загальної та педагогічної освіти: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.04; 13.00.01/ АПН України, Інститут педагогіки і психології професійної освіти.- К., 1996.- 469 с.
164. Філіпчук Г. Етнонаціональні та загальнолюдські цінності у змісті освіти// Буковинський журн.-1996.-№1/2.- С.42-52.
165. Філіпчук Г.Розвиток освіти в багатонаціональних регіонах / АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. –Чернівці: Прут, 1996.-128с.
166. Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти.- 2-у вид. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 192 с.
167. Филиппов В.Р. Из истории изучения русского национального самосознания // Етнограф. обозрение.- 1991.- №1.- С.20-29.
168. Флейк- Хобсон К., Робинсон Б.Е., Скин П. Мир восходящему: Развитие ребенка и его отношений с окружающими/ Пер. с англ., общая ред. и предисл. М.С.Мацковского.- М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1992.- 511 с.
169. Франко І. Поза межами можливого. Тв. у 50-ти т. – К., Т. 45. – 1986. – С.241.
170. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности.- М., 1987.
171. Фрейд З. О психоанализе // Психология бессознательного: Сборник произведений.– М., 1990.
172. Фромм Е. Бегство от свободы.- М.: Прогресс, 1990.-269 с.
173. Фромм Е. Человеческая ситуация.- М.: Смысл, 1995.- 239 с.
174. Фурастье Ж. Европейская цивилизация и европейская идентичность: анализ проблемы // Историко-культурные основы европейской цивилизации. М., 1992. С. 3-36.
175. Хабибуллин К.Н. Самосознание и национальная ответственность социалистических наций: Учебн. пособ.- Пермь, 1974.-34 с.
176. Хайрулина И.Г. Грани этнической идентификации./ Социс №5 (217), 2002.- С. 121-125.
177. Хейдеметс М. Феномен персонализации среды: теоретический анализ // Средовые условия групповой деятельности.- Таллинн, 1988.
178. Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий / Пер. с нидерл. В.В.Ошиса.– М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001.–352 с.

179. Хартія регіональних мов або мов меншин. Постанова ВР України. – К., 1999. – 24 с.
180. Хома О. М., Жовтобрюх Н. В. Підготовка вчителів початкових класів до навчання державної мови у школах національних меншин // Науковий вісник Ужгородського державного університету. Сер. Педагогіка, соціальна робота. 1998, В.1. – С. 75-80.
181. Хома О.М. Державна мова у системі соціального захисту громадян національних меншин // Науковий вісник Ужгородського державного університету. Сер. Педагогіка, соціальна робота. 2000. В.3. – с.142-143.
182. Хижна О. П., Маргітич К. Є. Міжкультурна комунікація як важливий чинник професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи (на прикладі Закарпаття // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Випуск 10: збірник наукових праць / За ред. П. В. Дмитренка, Л. Л. Макаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 235 с.
183. Химинець В.В. Регіональний аспект суспільних трансформацій в Україні // Права і свободи людини та сучасний суспільний прогрес. – Ужгород, 1999. – С. 446-451.
184. Химинець В.В. Сіль нації: інтелект, інтелігенція, сучасність // Карпатський край. – 1997. – № 1-5. – С.3 – 5.
185. Химинець О В. Приватне життя: соціально-педагогічні аспекти // Карпатський край. – 1998. – № 1-2. – С.58-64.
186. Химинець В. В. Закарпаття сьогодні. – Ужгород, 1994. – 73 с.
187. Химинець В. В. Інновації в сучасній школі. – Ужгород, 2004. – 168 с.
188. Хотинец В.Ю. Зависимость развития интегральной индивидуальности от особенностей этнического самосознания // Психол. журн.- 1999.- Т.20.- №1.- С.114-119.
189. Ценности и символы национального самосознания в условиях изменяющегося общества / Ин-т этнологии и антропологии РАН / Под ред. Л.М.Дробижевой.- М., 1994.- 236 с.
190. Цырлина Т.В. Феномен гуманистической авторской школы в педагогической культуре XX века.- Курск: Изд-во КГПУ, 1999.- 196 с.
191. Чебоксаров Н.Н. Проблемы происхождения древних и современных народов (Вступительное слово на симпозиуме) // Труды 7-го МКАЭН.- 1970.- Т.5.-С.748.

192. Чебоксаров Н.Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых // Сов. Этнография.- 1967.- №4.- С.94-110.
193. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии.- М.: Наука, 1977.- 144 с.
194. Чижевський Д. Нариси з історії філософії України.- Мюнхен, 1983.
195. Чим занепокоєні закарпатські угорці. Виступ Дьєрдя Ковера від товариства угорської культури Закарпаття на Першому всеукраїнському міжнародному конгресі 17.XI.1991 р.в м.Одеса // Закарпатська правда. 1991. 3 грудня.
196. Чистов К.В. Этническая общность, этническое самосознание и некоторые проблемы духовной культуры // Сов. Этнография.- 1972.- №2.- С.70-81.
197. Чукут С.А. Генеза духовної культури (управлінський вимір).Монографія.- К.: УАДУ, 1999 -247с.
198. Шайгородський Ю.Т .Ціннісні орієнтації учнівської молоді у сфері спілкування // Молодь України: стан, проблеми. шляхи розв'язання.- К., 1996.- Вип..5.- С.201-212.
199. Шелепов Г.Н. Общность происхождения – признак этнической общности // Сов. этнография.- 1968.- №2.- С.71.
200. Шинкарук В .Культура й освіта: світоглядні аспекти // Шлях освіти.- 1996.- №1.- С.9-15.
201. Широкогоров С.М. Етнос: исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений.- Шанхай, 1923.
202. Шлягина Е.И., Ениколопов С.Н. Методы исследования этнической толерантности личности // Стефаненко Т.Г., Шлягина Е.И., Ениколопов С.Н. Методы этнопсихологического исследования. М., 1993. С.28-54.
203. Шорохова Е.В. Проблема „Я” и самосознание // Проблемы сознания: матер. симпозиума / Под. ред. В.М.Банщикова.- М.: АПН РСФСР, 1966.- С.217-227.
204. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность/ Общ. ред., сост., вступ. ст. А.А.Гусейнова и А.П. Скрипника.- М.:Республика, -1992.-448 с.
205. Шпенглер О. Закат Европы.- Новосибирск: ВО ”Наука”, Сиб. изд. Фирма, 1993.-584 с.
206. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию.- СПб.: Изд. Дом „П.Е.Т.” при участии изд-ва „АЛЕТЕЙЯ”: Кренов, 1996.- 154 с.
207. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ.- К.: Дух і Літера, 2000.-354 с.

208. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / Пер. з англ. Г.Касьянов.-К.: Основи, 1988.-479 с.
209. Штика О. Про деякі методологічні підходи до розробки ідейно-політичних засад державного будівництва в Україні // Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції „Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні”- К., 1993.- С.97.
210. *Шульга М. О.* Міжнародний досвід захисту прав національних меншин // Права людини в Україні. – К., 1998. – С. 17.
211. Эриксон Е. Дество и общество: 2-е изд., перераб. и доп. / Пер. с англ.- СПб.: Ленато АСТ, Фонд „Университетская книга”, 1996.- 592 с.
212. Эриксон Е. Идентичность: юность и кризис / Пер. с англ., общая ред. и предисл. Толстых А.В.- М.: Изд. группа „Прогресс”, 1996.- 344 с.
213. Яковлева Е.Л. Методические рекомендации учителям по развитию творческого потенциала учащихся.М.: Мол.гвардия 1997.- С.84-30.
214. *Ярошенко Л.* Роль уроків рідної літератури й історії в національному вихованні // Дивослово. – 2001. – № 6. – С. 46.
215. Albert R.D. The intercultural sensitizer or culture assimilator: A cognitive approach // Handbook of intercultural training. N.Y., 1983. Vol. 2. P. 186-217.
216. Bruner J.S. The Culture of Education. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996.
217. *Hungarological* oktatás és kutatás az ezredfordulón –Uzshorod, MEKK, 1998. – О.12
218. *Helkama K., Uutela A., Schwartz S.H.* Values Systems and Political Cognitions // Social Psychology and Economic Cognition.- Surrey, 1992.
219. *Lizanec Peter.* A magyar kisebbség Kárpátalján. – Ungvár, 1998. – 19 о.
220. Wertsch, James V. Voices of the Mind. Cambridge, Mass., Harvard Univ. Pr., 1991.

ДОДАТКИ

Додаток А

Інструкція

Перед Вами список, що включає деякі позитивні якості, які проявляються в поведінці людей. Виберіть з них ту, яку Ви вважаєте найбільш цінною при будь-яких обставинах, і в першій колонці справа від неї поставте цифру “1”, потім оберіть наступну за значимістю і позначте цифрою “2”, і т.д. Наймеш важлива якість отримає номер “20”. У третій колонці зазначте, на яких саме предметах у вас формується відповідна риса.

Якості	№ п/п	Навчальні предмети, на яких формується відповідна якість
Толерантне ставлення до чужих поглядів		
Самоповага		
Творча активність		
Розвиток власних здібностей		
Почуття національної гідності		
Освіченість (широта знань, висока загальна культура)		
Пошана до національно-культурних цінностей інших народів		
Непримиримість з власними недоліками та недоліками інших		
Чуйність		
Широта поглядів (вміння розуміти іншу точку зору, поважати смаки інших)		
Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче).		
Чесність		
Міцна воля (вміння настояти на своєму, не пасувати перед труднощами)		

Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)		
Високі запити (високі вимоги до життя, високі домагання)		
Старанність (дисциплінованість)		
Відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотримуватись слова);		
Раціоналізм (вміння розумно і логічно мислити, приймати обмірковані рішення)		
Ефективність у справах (працьовитість, ініціативність, підприємливість)		
Сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів		

Додаток Б

Анкета для студентів I та II курсів

1. Що ви сподіваєтесь одержати в результаті навчання в університеті?

___ міцні та глибокі знання з обраної професії;

___ високий рівень освіченості та загальної культури;

___ розвиток власних здібностей та потенціалу;

___ диплом про здобуття вищої освіти;

___ свій варіант _____

2. Чи надають вам можливість проявляти творчість та розвивати власні здібності під час навчання?

Так ___ Ні ___ Частково ___

Якщо "Так", то це проявляється у:

- індивідуальних завданнях, які відповідають вашим здібностям;

Так ___ Ні ___ Частково ___

- виконанні завдань, які вимагають творчого підходу;

Так ___ Ні ___ Частково ___

- позитивному ставленні викладачів до нестандартних прийомів вирішень завдань;

Так ___ Ні ___ Частково ___

- свій варіант _____

3. Які завдання переважають у вашій самостійній навчальній діяльності:

- написання рефератів;
- виконання вправ, розв'язання задач;
- конспектування підручників;
- написання творчих робіт;
- виконання творчих проєктів;
- свій варіант _____

4. Дайте відповідь на питання: “Чи потрібно бути чесним у сучасному суспільстві? Чому?”

Анкета для студентів V курсу

1. Що ви сподівались одержати в результаті навчання в університеті?

- ___ міцні та глибокі знання з обраної професії;
- ___ високий рівень освіченості та загальної культури;
- ___ розвиток власних здібностей та потенціалу;
- ___ диплом про здобуття вищої освіти;
- ___ свій варіант _____

Чи справдились ваші сподівання? _____

---

2. Чи надають вам можливість проявляти творчість та розвивати власні здібності під час навчання?

Так ___ Ні ___ Частково ___

Якщо “Так”, то це проявляється у:

- індивідуальних завданнях, які відповідають вашим здібностям;

Так ___ Ні ___ Частково ___

- виконанні завдань, які вимагають творчого підходу;

Так ___ Ні ___ Частково ___

- позитивному ставленні викладачів до нестандартних прийомів вирішень завдань;

Так ___ Ні ___ Частково ___

- свій варіант _____

---

3. Які завдання переважають у вашій самостійній навчальній діяльності:

- написання рефератів;
  - виконання вправ, розв'язання задач;
  - конспектування підручників;
  - написання творчих робіт;
  - виконання творчих проектів;
  - свій варіант
-

4. Дайте відповідь на питання: “Чи потрібно бути чесним у сучасному суспільстві? Чому?”

Додаток В

Із запропонованого списку оберіть 5 якостей, які, на вашу думку, є найбільш необхідними та важливими для успішного навчання в університеті:

1. толерантне ставлення до чужих поглядів;
2. самоповага;
3. творча активність;
4. розвиток власних здібностей;
5. воля (самодисципліна, наполегливість);
6. ініціативність;
7. критичність;
8. незалежність в поглядах і вчинках;
9. лідерство;
10. старанність;
11. цілеспрямованість, витривалість;
12. самостійність;
13. почуття відповідальності;
14. колективізм;
15. чуйність;
16. вимогливість до себе;
17. оригінальність;

18. впевненість в собі;
19. скромність;
20. вимогливість до інших;
21. допомога слабшим студентам;
22. моральна вихованість;
23. вміння домагатися свого, не дивлячись на перешкоди;
24. підприємливість;
25. самоконтроль;
26. суспільна активність;
27. справедливість;
28. самокритичність;
29. комунікабельність;
30. чесність

ДОДАТОК <

СИСТЕМА НЕСТАНДАРТНИХ УРОКІВ

Тема. Написання твору “Зима-чарівниця”

Мета. Вчити учнів писати твір на задану тему, нестандартно мислити, правильно висловлювати свої думки. Розвивати творчі здібності, мовлення, збагачувати словниковий запас.

Виховувати любов до природи, бажання словами змальовувати красу навколишнього світу.

Обладнання. Малюнки учнів кольорові олівці, музичні записи, репродукції художніх творів.

План-конспект

Звучить мажорна музика П. Чайковського, А. Дворжака (на вибір учителя).

1. Аудіювання на фоні музики П. Чайковського “Пори року”.

– Діти, послухайте вірш і скажіть, якими словами передані спокій і тиша зимового дня?

*Летить сніжок легесенький, кружляє,
Безшумно осідає він на все
І килими гладенькі простеляє,
Та стільки щастя й радості несе!*

*Бо ж поле стало чисте та цнотливе,
На ліс пухнасту шаль вдягла зима.
У цілім світі раптом побіліло –
Ні сірого, ні чорного нема.*

*Зійшли хмарки, і небо посиніло,
А сонце ген з-за обрію пливе.
І всюди заіскрилось, засвітило!
Напевно, диво-казка тут живе...*

2. Розповідь учителя.

– Диво-казка живе скрізь тихим зимовим днем, коли навколо снігові замети, льодом скуті річки, а на деревах шапками лежить сніг. Дуже гарно в таку пору! Але зима буває різною. То сонечко вигляне, і все зблищить, засяє, то сніжок іде, а то хурделиця свої права диктує, мете, завіває.

Сьогодні ми напишемо твір про зиму, красиву, білосніжну, недаремно ж ми назвали його “Зима-чарівниця”. Можна пофантазувати і написати про те, як ви її собі уявляєте. Допоможуть вам ваші ж малюнки.

3. Бесіда.

- Які картини виникають у вашій уяві при слові ЗИМА?
- А коли дивитесь на замерзле, вкрите візерунками вікно, що собі уявляєте?
- Які чари зими вам найбільше подобаються?

4. Складання плану.

План твору

1. Несподівано прийшла зима.
2. Ліс взимку.
3. Зимова казка.
5. Складання твору учнями.

Зразок твору

Мене розбудила синичка. Вона постукала дзьобом у вікно і голосно писнула. Я відбіг до вікна, а там біло-біло! Це вночі завітала чарівниця-зима. Стало так гарно, урочисто, світло.

Зима! Одне лише слово, а в уяві виникає стільки картин! Кожну з них я хочу намалювати. На одній біліє поле, а вдалині – темний ліс. На іншій все світиться від яскравого сонечка. Ось чудова річка з прозорою кригою, і я катаюсь на ковзанах. А ще мені подобається, коли іде лапатий сніг. Я замислююся і уявляю, якою буде ця зима.

А мрію...І раптом чарівна Фея бере мене за руку і веде на засніжену галявину. Там під звуки чарівної музики кружляють у танці дівчата-сніжинки. Їх так багато, і вони так гарно танцюють, що я не витримую і кружляю разом з ними.

У вікно постукала синичка, і я прокинувся...

6. Творча робота.

– А зараз час добирати слова в риму до кожного другого рядочка вірша.

*А яка зима буває,
Скаже той, хто добре ЗНАЄ.
Чи ж вона буває ніжна?
Ні! Холодна й БІЛОСНІЖНА!*

*Так. Хлодна, вітер віє,
І від снігу все БІЛІЄ.
В небі темна хмара висне,
Іноді мороз аж ТИСНЕ,*

*Чудеса на склі малює,
На річках мости БУДУЄ,
Не прості, а льодяні,
Дуже гарні мов СКЛЯНІ.*

*Під ногами сніг рипить,
Звір від холоду тремтить.
Є хурделиця, природно.
Є метелиця ХОЛОДНА.*

*Хуга є, і є завія,
Сонце світить, та не ГРІЄ.
І його частіш немає –
Хмара сонце **закриває.***

*Часом сніг летить лапатий,
Бігти хочеться із ХАТИ.
Щоб зловити біле диво,
Бо повсюди так КРАСИВО!*

*Хоч носи в усіх червоні,
Мокрі ноги та ДОЛОНІ,
Та додому йти пора...
Шкода, йде весела ГРА.*

*То ж зима буває різна:
Біла, радісна і ГРІЗНА.
І весела, і сумна,
Як розплачеться ВОНА.*

7. Підсумок уроку.

Учні читають свої твори.

8. Домашнє завдання.

– Усно скласти текст-розповідь про розмову сніжинок.

Тема. Написання твору “Прихід весни”.

Мета. Вчити висловлювати свої думки в логічній послідовності, збагачувати активний словник учнів. Розвивати творчі здібності, спостережливість.

Виховувати любов до природи, вміння відчувати красу рідного слова.

Обладнання. Дитячі малюнки про весну, пейзажі, репродукції, кольорові олівці, папір, зошити для творчих робіт.

План-конспект

1. Ознайомлення з темою і метою уроку.

В центрі на дошці написана тема “Прихід весни”.

– У нас сьогодні дуже цікава робота. Ми будемо вчитись писати твір про весну. Що означає – написати твір? Це значить – творити, працювати творчо, висловлювати свої думки, передавати почуття, мрії, надії, захоплення, стан вашої душі. А весна пробуджує від сну, вносить у природу красу, чарівність.

*Весна в усі шпаринки рветься,
Зчорніли клаптики снігів.
Веселе сонечко сміється,
І вийшла річка з берегів.*

*Не взнати стежечку знайому –
Там первоцвіт рясний зацвів.
Вертаються пташки додому,
До рідних місць, садів, лісів...*

*І пахоці приємні ллються,
Змінилося довкіль усе!
Струмочки весело сміються
Весна іде! Красу несе! (Н. Красоткіна)*

2. Творча робота.

– А для того, щоб написати твір про весну, треба підібрати такі слова, які допоможуть нам розповісти про цю чарівну пору року. Погляньте у віконечко, подумайте і назвіть дібрані слова.

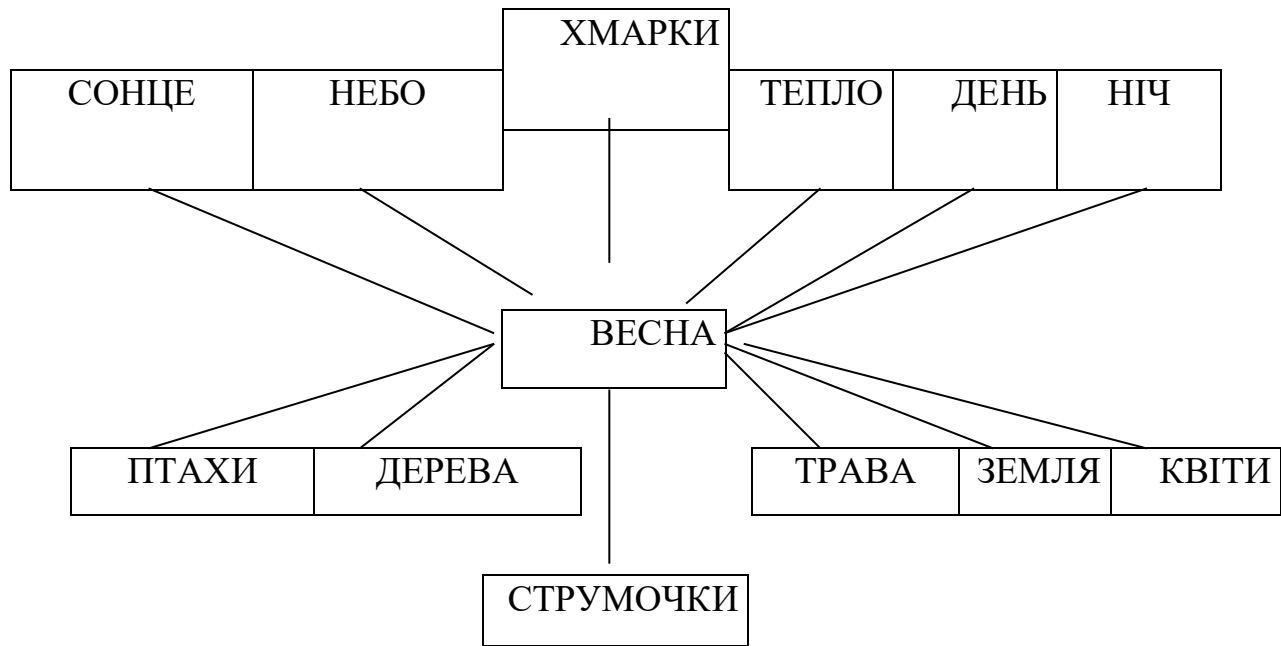
(Діти називають такі слова-іменники: сонце, небо, хмарки, тепло, струмочки, земля, квіти, трава, дерева, птахи).

– Правильно, діти. Першим ви назвали сонце, бо від його тепла все оживає, починає рости та розвиватися. А якого кольору слово СОНЦЕ?

(Це слово тепле, воно оранжеве).

– Напишіть на аркуші посередині слово ВЕСНА, а вгорі у лівому куточку кольоровим олівцем слово СОНЦЕ.

(Вчитель пише на дошці так само, а під словом СОНЦЕ прикріплює малюнок сонечка. І так на кожне слово).

3. Лексична робота: збагачення й активізація словника учнів.

– Ось ми з вами написали кольорові слова весни. Бо ж небо волошкове, а хмарки біленькі, тепло – слово жовте, день світлий, а ніч – слово чорне, струмочки голубі і сірі, трава – зелена, пташки – чорні, сірі або строкаті, а квіти різнокольорові. Тепер нам необхідно до кожного іменника підібрати прикметники, які характеризують весну. Розгляньте малюнки, які є на дошці, і подумайте, які прикметники ви підберете, щоб змалювати словами цю чарівну пору року.

Добір прикметників

СОНЦЕ (яке?) – *веселе, усміхнене, яскраве, щире, привітне, тепле, оранжеве...*

НЕБО (яке?) – *високе, синє, безмежне, чисте, дивовижне, ясне, бездонне...*

ХМАРКИ (які?) – білі, легкі, химерні...

ТЕПЛО (яке?) – щире, лагідне, добре, привітне...

ДЕНЬ (який?) – довший, світлий, сонячний...

НІЧ (яка?) – тиха, тепла, зоряна, місячна, коротка...

СТРУМОЧКИ (які?) – ніжні, тендітні, несміливі, жовті, білі...

ДЕРЕВА (які?) – світлі, весняні...

ТРАВА (яка?) – росяна, зелена, ніжна, гостренька, духмяна...

ПТАХИ (які?) – перелітні, співучі...

– Діти, ви підібрали дуже гарні прикметники про весну. Нам ще треба дібрати дієслова і записати їх.

Добір дієслів

СОНЦЕ (що зробило?) – викотилось, піднялося, зійшло, сховалося...

ХМАРКИ (що зробили?) – з'явилися, випливали, розбіглися...

ТЕПЛО (що зробило?) – розлилось, огорнуло, оповило, пригорнуло...

СТРУМОЧКИ (що зробили?) – побігли, задзюрчали, потекли, заспівали...

КВІТИ (що зробили?) – проглянули, зацвіли, вигулькнули, засміялись...

ТРАВА (що зробила?) – пробилася, вистромила, потяглась...

ДЕРЕВА (що зробили?) – прокинулись, почали зеленіти...

ПТАХИ (що зробили?) – повернулись, прилетіли, заспівали, взяли до роботи...

4. Робота із словником.

У тлумачному словнику діти знаходять значення слів: *тендітний, щирий, щедрий, химерний*.

5. Складання речень.

– Ось ми підійшли до написання твору про весну. Зараз ми спробуємо скласти речення про цю цікаву пору року з тих слів, що записали.

Діти складають речення із записаних слів спочатку усно. Потім, використовуючи дібрані слова і речення, пишуть твори на аркушах паперу, щоб можна було замінити слова чи речення іншими, більш прийнятими та влучними.

6. Робота над планом.

План твору

1. Перші прикмети весни.
2. Розквітає земля.
3. Перелітні птахи поспішають додому.

7. Складання твору учнями.

Зразок твору

Привітне тепле сонечко впливає на бездонне небо і щодня піднімається все вище. Часом на синьому небі з'являються химерні білі хмаринки. Вони такі легкі, наче лебединий пух. А ніжне тепло огортає всюземлю.

День став довгий і світлий, а ніч коротка і тепла. Від тепла потекли дзвінки струмочки, які щедро напувають землю талою водою. А земля усміхається до сонечка чарівними, ніжними і тендітними першими квітами.

Де-не-де пробивається зелена травичка і тягне гостренькі списики до сонця. На деревах набубнявіли бруньки. А з далеких країв повертаються додому перелітні птахи.

Все в природі оживає, співає, квітує, а в повітрі стоїть п'яний аромат весни. Здрастуй, весно!

7. Творча робота.

– А зараз ми будемо колективно складати вірш про весну, добираючи останнє слово другого рядочка в риму. Потрібне слово знаходимо дуже швидко. Будьте уважні.

*Скажіть, яка іде весна?
Чарівна, ніжна, ОСЯЙНА.
І раді всі міста і села,
Бо йде до нас весна ВЕСЕЛА.*

*Летить на сушу і на море
Повітря чисте і ПРОЗОРЕ.
У полі теплий вітер віє,
А небо угорі СИНІЄ.*

*Хоч де-не-де ще сніг лежить,
Та вже дзвінкий струмок БІЖИТЬ.
Веселе сонечко розквітло,*

Весна летить прозора й СВІТЛА.

*Вона така, неначе казка,
Несе до нас тепло і ЛАСКУ.
Вона завжди така прекрасна,
Пригожа, дивна, СВОЄЧАСНА.*

*На траві розсипа росу,
Дарує щасті і КРАСУ.
У квіти землю одягає
І пісню радості СПІВАЄ.*

*А по шляху по весняному
Вертаються пташки ДОДОМУ.
Весні завжди радіють діти,
Летять метелики на КВІТИ.*

*Іде весна – і все радіє,
Вона серденько наше ГРІЄ.
І пташечка весну стрічає,
Веселу пісеньку СПІВАЄ.*

*Які для весни є слова?
Вона красива і ЖИВА,
Тендітна й ніжна, як купава,
Весела, лагідне, ЛАСКАВА.*

*І скрізь весні лунає слава,
Весела, сонячна, ЯСКРАВА.
Весна іде, немов царівна,
Зелена, сонячна, ЧАРІВНА.*

*І кожен день на ній обнова,
Вона завжди така ЧУДОВА!
Та й що казати, кожен знає,
Вона ще трепетна БУВАЄ.*

*Стає одразу білосніжна,
Як зацвітає вишня НІЖНА.
Як прилетить зозуля сива,
То особливо вже КРАСИВА.*

*Як не любити нам її,
Коли співають СОЛОВ'Ї!
Весна легка і животворна,
І незбагненна, й НЕПОВТОРНА.*

*Заповняє щастям світ,
Весна не йде, а вже ЛЕТИТЬ!
Ви, діти, весну зустрічайте,
А ці слова ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.*

8. Підсумок уроку.

Учні читають свої твори.

9. Домашня завдання.

– Прочитати свої твори друзям.

Тема. Твір за зоровою опорою та уявою. “Кольори осені”.

Мета. Навчати учнів на основі спостережень та аналізу побаченого створювати твори; збагачувати мовлення школярів, словниковий запас. Розвивати уяву, мислення, пам’ять. Сприяти вихованню любові до рідної землі, всього живого, формувати бережливе ставлення до природи.

Обладнання. Тематичні малюнки про осінь, репродукції картин художників про осінь, осінні листя.

План-конспект

I. Організація класу до уроку.

– Встаньте, діти, всі рівненько.

І сідайте всі тихенько.

Спинки вирівняйте, руки на парті.

II. Актуалізація опорних знань учнів.

– Діти, яка пора року надворі? (Осінь)

– А що змінилось у природі? (Листя пожовкло, велетні дерева стоять у задумі, день став коротшим)

– А як поведуться звірі, люди? (Готуються до зими)

– А чи любите ви осінь?

За що ви її любите?

III. Повідомлення теми і мети уроку.

– Сьогодні, діти, ми будемо складати з вами твір “Кольори осені”. Ви вже ці кольори передавали на малюнках, а тепер це треба буде зробити словесно. Спробуємо створити “Кольорову осінь”.

IV. Підготовка написання твору.

а) Вступна бесіда.

- Діти, послушайте вірш.

*Тихо осінь ходить гаєм,
Ліс навколо аж горить,
Ясен листя осипає,
Дуб нахмурений стоїть.*

*І берізка над потоком
Стала, наче молода,
Вітер, мовби ненароком,*

Їй косиці розпліта.

– Сподобався вам вірш? Які почуття він у вас викликав: веселі, сумні?

– Скільки поетів, композиторів, художників майстерно описували, чи словом, чи музикою, чи мовою фарб, красу осені. Нікого не залишає це байдужим.

Згадаймо оповідання О. Донченка “Лісовою стежкою”, чи Ю. Збанацького “Щедра осінь”, як гарно вони описують її, вихваляють красу осені. Згадаймо і О. Гордона картину “Рання осінь”.

– Пригадайте, які кольори там використовувались? (Зелені, багряні, жовті)

– Найкращі почуття виникають у нас, коли ми мандруємо лісом чи парком. Закрийте свої оченята, уявіть, що ви йдете тихим зажуреним лісом чи парком, милуєтесь різнокольоровими сукнями дерев, блакитним і ще лагідним небом, не дуже щедрим та яскравим сонечком. Частинку цієї краси я принесла вам у букеті.

– Подобаються вам ці листочки? Пригадайте, як вони шурхотять.

– Чи приємно вам було йти по них? Сумно чи весело?

б) Робота над добором слів.

– Діти, як ще можна назвати осінь, щоб передати її ознаки? Осінь (яка?)
(Щедра, барвиста, золота, багата, жовтокоса, чарівна, роботяща)

– А до кого ми прирівнюємо осінь? Як ви її ще називаєте? (Осінь – тітонька, чарівниця, художниця, хазяйка, господиня)

– Доберіть синоніми до слова прийшла. (Завітала, настала, прилинула)

– Доберіть синоніми до слова ходить. (Мандрує, хазяйнує)

– Діти, а де ходить осінь? (По гаях, лісах, парка, полях)

– Які стоять дерева? (Задумливі, святково вбрані)

– Що дерева можуть робити? (Стиха шепотіти)

– Діти, послухайте віршик:

*Розважався в полі вітер,
Колихав пожовклі віти.
Потрусив на землю листя
По-осінньому вогнисте.*

– Які віти згадуються у вірші? (Пожовклі)

– А яке листя? (Вогнисте)

– Ми вже згадували з вами, в які кольори розфарбувала осінь дерева.

– А тепер спробуємо прибрати дерева в кольори-шати. (*Вивішується малюнок берези*)

– Діти, а яка берізка? (*Тендітна, жовтокоса, ніжна, струнка, золотиста, білокора, з жовтими стрічками і хустинками*)

– А який стоїть клен? (*Вивішується малюнок клена*) (*Замріяний, молодий, зажурений, золотаво-червоний, багряний, пурпуровий, коричневий, вишневий*)

– Подивіться, який могутній дуб. Який він ще? (*Вивішується малюнок дуба*) (*Гіллястий, міцний, кременний, величавий, мужній, мідні, бронзові лати, багряний чуб*)

– А пригадайте, які нашу ялинки? (*Синьо-зелені, сумні, задумані, горді*)

– Біля школи в нас росте багато горобини. Подаруйте їй свої найкращі слова. (*Весела, червоніє кетягами, має червоні ягоди, наче намисто*)

в) Фізкультхвилинка “Мандрівка в ліс”.

г) Складання плану.

– Діти, пригадаймо, з яких частин складається текст? (*Зачин, основна частина, кінцівка*) (*Вивішується таблиця*)

– Який має бути зачин? (*Короткий, у ньому розповідається, про що буде йти мова, це вступ*)

– Якою має бути основна частина? (*Більшою, в ній – розкриття теми*)

– А що таке кінцівка твору? (*Якийсь висновок*)

– Діти, ми складаємо твір “Кольори осені”. Як би ви назвали перший пункт плану або зачин?

– Що б ви в ньому розповідали? (*Що прийшла осінь*)

– Давайте гарно назвемо цей пункт плану. Чи подобається вам така назва?

1. Невидинка ходить гаєм. (*Записується на дошці*)

– В основній частині розкривається тема твору. Про що ви будете говорити в ній?

– То як ми назвемо цю частину? (*Жовтокоса хазяйка*)

– І кінцівка, в якій має бути висновок? Підберіть свої висновки (*Чудова пора року!*)

д) Відтворення тексту за планом.

– А зараз, діти, сядьте зручно і послухайте текст.

***

Ось і завітала до нас чарівна, барвиста осінь. Мандрує вона по полях, лісах, гаях.

Святково жовтокоса хазяйка прибрала дерева, кущі. Тендітній, ніжній березні вплела золоті стрічки. Кремезному, старому дубові подарувала коричнево-жовті шати. Не забула і про замріяного, молодого клена. Розмалювала його листя у червоні, оранжеві, вишнево багрянні кольори. Лише ялинка стоїть зелена. Боїться міняти її осінь.

Кружляють, вальсують листки над землею. Вітають свою щедрю господиню.
Прекрасна і чудова пора року осінь!

– Діти про що розповідається в зачині? (Про те, що завітала до нас осінь, мандрує по полях, лісах і т.д.)

– Про що йдеться в основній частині? (Про святкове вбрання дерев)

– Що говорить нам кінцівка? (про чудову пору року, осінь)

д) Орфографічна хвилинка.

– Ми повинні пам'ятати, діти:

1. Про дотримання абзаців.
2. Уникати повторів.
3. Про те, що речення є окличні, питальній, розповідні.
4. Ненаголошені **е, и**.

V. Написання твору учнями.

1) Самостійна робота.

– А зараз приступаємо до роботи. Пишемо твір “Кольори осені”. (Вчитель ходить між партами, слідкує за поставою, дає поради)

– Користуйтеся опорними словами на дошці.

2) Слухання учнів, редагування, оцінювання.

VI. Підсумок уроку.

– Чи сподобався вам урок?

– Що ми навчилися? (Змалювати красу осінніх дерев словами)

– Чи сподобались вам ваші твори?

– Дітки, щоб милуватися красою осінньої природи з року в рік, потрібно берегти природу, поважати її працю.

– Прочитаємо вірш-молитву з дошки.

Молитва

*До Тебе звертаємось, Боже!
Хай воля твоя допоможе
Нам мудрими і мужніми стати,
Землиці твій дар зберігати:*

*Барвисте, ошатне вбрання,
Не йти по землі навмання,
А бачити кожну стеблину,
У серці нести Україну.*

VII. Домашнє завдання.

– Дітки, подумайте вдома, які квіти, гілки дерев, ягоди ми можемо взяти, щоб скласти осінній букет.

Тема. Самостійне написання твору “Пробудження весняної природи” на основі художніх творів для дітей та власний спостережень учнів.

Мета. Вчити дітей самостійно описувати весняну природу, правильно і влучно висловлювати свої думки, розвивати образне мислення, мовлення (усне і писемне), творчі й естетичні смаки, виховувати любов до рідної природи, охайність у виконанні письмових робіт.

Обладнання. Записи слів, ілюстрації, грамзапис.

План-конспект

1. Організаційна частина.

2. Мотивація навчальної діяльності. Оголошення теми і мети уроку.

– Ніяк не хоче покинути нашу землю зима – довга, сонна, некваплива, вона стоїть на порозі й чогось нашорошено притихла...

(Звучить музика. Заходить дівчинка-весна).

Учень. Це-весна.

Дівчина. Якщо ви мене впізнали, розкажу вам казку. (Розповідає).

Жив був король Сонце. Його палац знаходився за найвищими хмарами. Король ніколи не спускався на землю, але посилав до людей своїх доньок – Зиму, Весну, Літо й Осінь. Найбільше король любив наймолодшу – красуню Весну.

Але ж, що вона була такою гарною, знав тільки батько, а люди були зайняті своєю роботою й не хотіли цього помічати. І тоді король попросив письменників, художників, поетів допомогти Весні. Вони прихватили з собою олівці, пензлі й фарби і пішли на Землю помилуватися красою природи для того, щоб потім розповісти про неї людям.

– Так ось звідки у письменників такий дар. Чи хотіли б ви стати письменниками і складати цікаві казки чи оповідання?

– Дякуємо тобі, Весно, за цікаву казку. А ми з вами спробуємо поринути в красу весняної природи, прислухатися до весняної симфонії, роздивитися весняні барви, відчути чарівні пахощі весни.

Ви спробуєте своє перо, щоб відобразити перші походи рідної землі. Ви складатимете письмовий твір на тему “Пробудження весняної природи”, тобто про те, як прокидається природа невесні. На уроці ви будете самостійно описувати весну, вчитися правильно і влучно висловлювати свої думки.

3. Актуалізація опорних знань. Підготовча робота до написання твору.

– Згадайте, з творами яких письменників ми знайомились на уроках позакласного читання, готуючись до сьогоднішнього уроку? (*Олександра Копиленка, Василя Сухомлинського, Юрія Старостенка, Олександра Олеся*).

– На що звертали уваги під час читання цих оповідань? (*На майстерність змалювання краси рідної землі навесні, визначили художні засоби, використані письменниками у творах*).

– Ось і ми з вами спробуємо очима художника побачити красу весни й відобразити її у своїх творах

I. Повторення відомостей про текст.

– Пригадайте, зі скількох частин складається текст? Назвіть їх.

– Як починаємо писати кожний новий абзац? (*З нового рядочка*).

– Як усі абзаци пов'язані між собою? (*За містом*).

II. Добір заголовка.

– Що можна дібрати до тексту? (*Заголовок*).

– Що виражає заголовок? (*Тему або головну думку*).

Запис на дошці.

Весняна вода.

Перші весняні квіти.

Прилетіли шпаки.

Пробудження весняної природи.

– Виберіть той заголовок, який не лише точніше характеризує тему, а й виражає основну думку повідомлення.

III. План.

– Для послідовності викладення думок ми скористаємось планом. Я пропоную вам цитатний план, що складається з трьох пунктів:

1. Зима “не спинить буйного ходу весни”.

2. “І прокидається все в природі...”

3. “Ласкаво просимо, весно!”

– Прочитайте перший пункт плану. Як ви думаєте, про що слід написати, розкриваючи цей пункт? (Як відходить зима і приходить чарівна красуня-весна).

– Зачитайте з творів, як про це пишуть О. Копиленко, В. Сухомлинський, Ю. Старостенко. (*Учні зачитують уривки*).

– Назвіть дієслова, прикметники, які використовують письменники, щоб найбільш яскраво відобразити прихід весни.

(По ходу відповідей дітей на дошці з'являються записи слів:

Весна прийшла, прилетіла, припливла, наближається, завітчалася, чарівна, тепла, різнобарвна).

– Коли ми можемо сказати, що весна прилетіла? (Її на крилах несуть птахи). Припливла? (Прийшла з повінню, теплим дощем, припливла на крижині).

– Прочитаймо другий пункт плану. Про що напишемо в основній частині?

*Все навколо зеленіє,
Річка лється і шумить.
Тихо-тихо вітер віє,
І з травою гомонить.*

*Як тут всидіти у хаті,
Коли все живе цвіте,
Скрізь дзвенять пташки крилаті,
Сяє сонце золоте.*

(В основній частині ми будемо говорити про пробудження природи навесні, про весняне сонечко, річку, струмок).

– Як О. Копиленко описує весняне сонечко? Зачитайте.

– Які дієслова використовує? Прикметники?

(На дошці:

Сонце бавиться, не припікає, лагідно доторкається до обличчя, пригріває, яскраве, лагідне, ласкаве, тепле, весняне).

– Які орфограми в словах?

– Ви знаєте, що березень – це місяць, який розливає найбільше води.

Зачитайте з творів О Копиленка та Ю. Старостенка, як описується весняна вода?

(Запис на дошці:

Річка розлилась, пробігає, шарудить, обняла, підкралася, плюхнула, мутна, заклопотана, моторна).

– Доберіть слова-синоніми.

Річка лється, тече, біжить, дзюрчить, хлюпає, співає, дзвенить, булькопить.

– Весну називають найгомінкою, найголоснішою порою року, бо дзвенить вона не тільки водою, а й пташиним співом.

– Доберіть синоніми.

Дзвенять – співають, щебечуть, цвірінькають, воркочуть, заливаються, тьохкають, заклопотані, веселі.

– У наших творах можуть трапитися однорідні члени речення. Пригадайте, коли треба ставити кому?

– Якщо не знаєте, як пишеться слово, звертайтеся до словника.

– Бажано, щоб у кінці твору ви написали про свої власні спостереження.

Можливо, ви помітили щось таке, на що не звернули увагу письменники.

Отже, користуючись художніми творами, своїми власними спостереженнями, спробуйте на папері відобразити перші подихи рідної землі. Я пропоную вам три групи завдань.

I група – Самостійно скласти план і написати твір за ним.

II група – Самостійно написати твір за планом, записаним на дошці.

III група – Поширити речення, подані на картах.

4. Фізкультхвилинка.

5. Робота в зошитах.

6. Читання творів.

7. Підсумок уроку.

– Сьогодні ви багато читали, звертаючи увагу на художні засоби, якими користуються письменники, складали словничок весни, а головне – спробували себе в ролі письменників.

– Чого ж ми навчилися, виконуючи цю роботу?

Тема. Кличе птахів сонечко в рідний край. Практичне зіставлення тексту-розповіді та тексту-опису.

Мета. Поглибити вміння складати тексти-розповіді та тексти-описи. Виробляти навички творчої роботи. Розвивати зв'язне мовлення учнів, уміння порівнювати, зіставляти, аналізувати, робити певні висновки.

Виховувати любов до рідного краю, природи. Вчити передавати влучним словом те, що вражає уяву.

Обладнання. Ілюстрації до казки В. Сухомлинського “Клен зітхнув”, малюнки весняного вітру, ластівок, “Гнізда птахів”, таблиця-опора “Види текстів”.

План-конспект

1. Вступне слово вчителя.

– Ось і настав другий місяць весни – квітень. Ніч від нас утікає, стає меншою. Їй так легше сховатись від Сонечка. Теплі промінчики підганяють неслухняні струмки до Матусі-річки. І хоч вони ще не так щедро роздають своє тепло усім діткам, птахам, рослинам, але Сонечко дуже любить Весну. Навесні його теплішає і, щоб довше побути з нею, навіть прокидається раніше.

2. Поетична хвилина.

а) Аудіювання.

Принесло нам сонечко

Знов тепло

І ласкаві промені

Розлило.

З трав і квітів виткало

Килим.

На лужку погралося

Із дітьми.

І співає весело

Поле й гай.

Кличе птахів сонечко

В рідний край.

б) Перевірка сприйняття:

– Який птахів кличе сонечко в рідний край?

– Якими частинами мови виражені слова в останньому реченні? Слова цього речення я взяла за тему нашого уроку. Запишіть їх.

в) Узагальнення.

– Сонечко дуже любить своїх братів і сестричок і посилає їх разом із своїми промінчиками на землю, часто воно граєть-тішиться з братиком Вітром. Ось і сьогодні до нас від Сонечка прилинув в теплий весняний Вітер, приніс ось цю вісточку. Про неї прочитаєте у казці В. Сухомлинського “Клен зітхнув”. Читайте уважно, бо вісточці Вітрила йдеться про пташку, про яку ми сьогодні будемо говорити, складати розповідь.

3. Читання казки “Клен зітхнув”.

Старий клен цілу зиму спав. Скрізь сон чув завивання хуртовини й тривожний крик чорного ворона. Холодний вітер гойдав його віти, нагинав їх. Та ось одного сонячного ранку відчув клен, ніби до нього доторкнулося щось тепле і лагідне.

Прокинувся. А то до нього прилинув теплий весняний Вітер.

Годі спати, – зашепотів теплий весняний Вітер. Прокидайся! Весна наближається.

Де ж вона – весна? – питає клен.

Ластівки на крилах несуть, каже теплий Вітер.

Я прилетів із далекого краю, від теплого моря. Весна йде полями, завітчалась квітам. А ластівки на крилах барвисті стрічки. Клен зітхнув, розправив плечі. Зазеленіли бруньки. Бо йде красуня-весна.

4. Бесіда.

– Хто несе на крилах весну? Про які барвисті стрічки говориться? Чому зітхнув Клен? (Бо невдовзі він зазеленіє. Він зітхнув з полегшенням, бо скінчилася зима. Бо скоро він говоритиме з своїм дітками-листочками. Клен оживе, і в нього з’явиться сік).

– отже, сьогодні ми поговоримо про ластівку. Запишіть речення:

На весні сонячні промені ластівкою летять до землі.

– Як ви розумієте зміст цього речення? (*Швидко летять*).

5. Складання усної розповіді за планом.

1. Давайте згадаємо, що ми знаємо про ластівку з попереднього уроку (Учні відповідають). Ви, діти, сподобались Вітрику, і він хоче з нами погратися, перевірити вашу спостережливість.

2. Гра “Вісники весни”.

Читаю початок речення, діти вибирають закінчення на дошці.

– Граки прилетіли, (*перші проталини на поля принесли*). Жайворонки над полями заспівали, (*трава зазеленіла*). Над квітами перші метелики закружляли – (*ластівки прилетіли*).

3. – Весняний вітерець-великий пустун, дмухнув і змінив слова у реченні, а тепер не знає, як скласти. Допоможіть йому. (*Ластівка, одна, весну, робить*).
Одна ластівка весни не робить.

– Це прислів’я. Які ще прислів’я про ластівку, про птахів ви знаєте? (*Якщо ластівки весело щебечуть, буде ясна погода. Ластівка день починає*).

4. Читання плану.

План розповіді:

1. Яка ця пташка? (За розміром, кольором).
2. Де вона живе?
3. Чим живиться?
4. Яку користь приносить?
5. Як до неї ставляться люди?
6. Колективне та індивідуальне складання та редагування усної розповіді про ластівку.
7. Добір заголовків, запис їх у зошиті.

6. Фізкультхвилинка.

– *Ластівочко сизокрила,
звідкіля ти прилетіла?*

– *Прилетіла я порану
із-за моря-океану.*

– *Що ти діткам принесла?*

– *Сонця, ласки і тепла.*

(Діти розповідають, імітуючи рухами сказане).

7. Робота з таблицею-опорою “Види текстів”. Усне складання тексту-опису.

– Як називаються тексти, які ми тільки що складали?

Які види текстів ви знаєте ще?

Ви чули вже багато красивих слів про цю пташку. Згадайте їх.

Учениця читає вірш:

*Малесенька ластівка зранку мені
співає-щебече пісні весняні.
І весело в'ється вгорі над вікном,
І махає привітно стрільчатим крилом.*

– Яка вона за розміром? (Маленька, невеличка).

А за кольором? (Чорна, з біленькими груденятами, спереду біла шийка). Які в неї оченята? (Маленькі, чорненькі, як намистинки, крапельки, тудзики). А хвіст? (Гострий, ніби з двома стрілами). Які має крила? (Гострі, стрільчасті). Яка ластівка – повільна чи прудка? (Прудка). А як інакше можна сказати? (Швидка, метка).

8. Запис тексту-опису в зошиті.

– Вітерець багато літає, всюди буває, все бачить. Він зібрав слова для довідок – можемо користуватися ними. (Слова написані в іншому порядку).

(На дошці написати схему тексту за ключовими словами).

Ластівка – ...пташка, ...кольору з ... грудкою.

Спереду...шийка. Крила має..., хвіст – як....

Це – ....пташина. Вона ...літає. Гніздо будує ...(Де? З чого?).

9. Читання текстів-описів.

10. Складання казочки про ластівку.

– Тепер давайте спробуємо скласти невелику казочку про ластівку. Що з нею може статися? (Сильніші учні складають казочку, інші складають словосполучення або речення).

Словосполучення: *ластівчине гніздо, радо щебетала, швидко літає, радіє сонечку, найщасливіша пташка, тріпоче крилами, поринула до сонця, милується*

ластівкою, на radoщах щебече, гріється на сонечку, привітна пташка, щебече пісні, летить як стріла, затремтіли від радості, маленькі безпорадні ластівя'та.

Речення

Ластівка весело щебетала, бо лоскотав її сонячний промінчик.

Ластівки принесли на своїх крилах ключик від сонця.

Птахи своїм щебетанням радісно вітають сонечко.

Радісно і привітно щебетала пташечка під вікном.

Ластівка радісно сповістила: “Я прилетіла! Красуня-весна настала!”

Виділити зразки казок, складені учнями.

Радість летіти додому

Далеко, у чужій стороні, ластівочка відчула, що пора летіти на рідну землю.

Шлях додому був нелегким. Але їй допомагало Сонечко. Воно вказувало дорогу.

Пташечка втомилася і вирішила трішки перепочити. Ластівочка вмилася краплинками роси, почистила пар'ячко і піднялася високо в небо.

Ось-ось вона защебече біля свого гніздечка. Яка радість!

Дякую тобі, любе Сонечко!

Засумувала ластівочка у чужому краї. “Треба летіти додому” – подумала вона.

Летіла довго. Притомилася, дуже змерзла і почала спускатися до землі. І раптом крила, мов стріли, підняли її високо в небо. Та їй стало тепло під лагідними промінчиками сонечка.

– Дякую тобі, любе Сонечко, – защебетала пташечка. – Тепер я швидко принесу діткам весну.

Веселе щебетання

У мене над вікном звилла ластівочка своє гніздечко. Зраділа, що закінчила роботу, сіла і весело защебетала. Вона співала про ласкаве небо, про біленьку пухнасту хмаринку, про лагідний промінчик, про цікаві личка діток.

До цього веселого щебетання прислухався весняний Вітер і розносив ці чудові звуки. І тоді співав увесь світ.

Клен і ластівка

Поверталась ластівка з чужих країв додому. Летить і відчуває: голова паморочиться від слабості. Уже й силюньки немає. Скоро упаде на землю. Але чує лагідний голос:

– Лети до мене. Це я, Клен, дам тобі крапельку соку.

Підлетіла ластівка, напилася. Подякувала Кленові і щасливо змахнула крильцями.

11. Колективне обговорення.

12. Підсумок уроку. (Співають пісню).

*До вікна мого теплий промінь лащить ся,
Синьооке небо в шибку загляда.
Прилетіла ластівка з голубою ласкою
До моєї хати, до свого гнізда.*

*Ластівка щибече під моєю стріхою,
Від зорі до ночі човником снує.
Весняною втіхою і любов'ю тихою
Облітає сонце золоте своє.*

*Не літай так скоро свого двору, ластівко.
Ти, холодний вітер, не тривож села.
Дай напитись ласкою, дай нажитись казкою,
Та не дай зазнати літа без тепла.*

13. Домашнє завдання.

– Пригадати веснянки, гаївки і розповіді їх на наступному уроці розвитку мовлення.

Тема уроку. Замітка в газету (із гімназії життя) інформаційного характеру.

Мета уроку. Познайти учнів з основними жанрами журналістики; начити складати тексти публіцистичного стилю, зокрема замітки в газету інформаційного характеру.

Розвивати творчі здібності школярів, зв'язне усне й писемне мовлення, логічне мислення.

Виховувати культуру мовлення й спілкування, активну життєву позицію.

Обладнання уроку. Словники, газети, журнали.

Тип уроку. Урок розвитку зв'язного мовлення.

Х і д у р о к у

I. Повідомлення теми, мети, завдань уроку; мотивація навчальної діяльності учнів.

II. Актуалізація опорних знань учнів.

1. Фронтальна бесіда.

Орієнтовний план бесіди

– Що таке газета? Яке її значення в житті людини?

(**Газета** – періодичне, переважно щоденне, друковане на великих аркушах паперу видання, яке містить різноманітні матеріали про поточні події суспільно-політичного, культурного та економічного життя).

– Які газети ви знаєте, читаєте, передплачуєте?

(Звернути увагу на культуру мовлення школярів: **газети передплачують**).

– Які розділи є в розглянутому примірнику газети?

– Як оформляється газета (ілюстрації, шрифти), які заголовки бувають у ній?

– Хто готує матеріал у газету?

2. Підсумок учителя.

Отже, яку б професію ви не обрали, повинні вміти викласти письмово свій досвід, думки, критичні зауваження й побажання. Адже в газеті, поряд із повідомленнями штатних кореспондентів-журналістів, велике місце займає

інформація громадськості – робкорів, сількорів, позаштатних кореспондентів тощо.

III. Сприймання й усвідомлення учнями нового матеріалу.

1. Розповідь учителя з елементами бесіди.

Тези розповіді

Газети й журнали, радіо й телебачення є основними джерелами інформації для сучасної людини. З періодики (так зветься видання, що виходять через певні проміжки часу) ми дізнаємося про події міжнародного життя, життя власної держави, про новини в усіх галузях суспільного життя.

Наука про засоби масової інформації зветься **журналістикою**.

Основними жанрами журналістики є **замітка, стаття, репортаж, інтерв'ю, огляд, звіт, коментар, рецензія, нарис, фейлетон, памфлет** та ін.

– **Замітка** – це невеликий текст публіцистичного стилю, повідомлення в газеті, журналі, збірнику, що характеризується стислістю, влучністю мови, а також тим, що в ній завжди гостро ставиться проблема, нерідко містяться заклик, звертання до читача. Замітити – значить виділити з навколишнього життя щось значне.

Замітка належить до найбільш оперативного й популярного газетного жанру. Замітка висвітлює якийсь новий і важливий факт, цікавий для читача. Автор повідомляє, що відбулося, де, коли, з ким, чому, виділяючи при цьому головну думку.

Коротка інформаційна замітка повідомляє про конкретний факт, який дописувач добре знає, факт, що має громадянське значення та заслуговує загальної уваги, який спрямований на майбутнє, на виправлення недоліків. В інформаційній замітці не робиться узагальнень, висновків – вона агітує фактами, її характерними рисами є достовірність інформації, чіткість, лаконічність, ясність, актуальність, тактовність викладу.

2. Вправа 182.

Прочитати терміни. Дати відповіді на питання. Які з поданих газетних термінів ви знаєте? У яких умовах спілкування вам доводиться ними користуватись?

Записати терміни.

3. Продовження розповіді вчителя.

– В основу інформаційної замітки кладуться факти з життя учнівського колективу – цікава екскурсія, конкурс, успіхи в навчанні, трудові здобутки, спортивні досягнення, зустрічі з цікавими людьми, цікавий почин, олімпіади, робота гуртка, підготовка та відзначення знаменних дат тощо.

Залежно від характеру матеріалу, способу викладу, позиції автора замітки бувають такі: замітка-інформація, замітка-пропозиція, замітка-подяка, полемічна замітка, фотозамітка тощо.

(Визначивши з учнями факт, який заслуговує відображення в стінгазеті, добираємо заголовок).

– Заголовок повинен бути яскравим, лаконічним, привабливим і оригінальним. Влучний заголовок до замітки – це згусток основної думки матеріалу, сконденсований зміст його. Скласти такий заголовок нелегко.

(З багатьох заголовків, дібраних учнями, вибираємо найкращий і записуємо).

– Звернути увагу на те, що замітку пишуть з одного боку на окремому аркуші паперу. На кожній сторінці залишають поля для поміток редактора, остаточного редагування тексту. Пишуть чисто й розбірливо, залишаючи між рядками стільки місця, щоб, коли треба, можна було вписати новий рядок. Для виділення основних думок роблять абзаци. Особливо розбірливо пишуть прізвища та імена людей, цифри, власні назви, що зустрічаються в тексті. У кінці замітку підписують, вказують клас, ставлять дату.

4. Аналіз короткої інформаційної замітки.

На які питання відповідає зміст замітки? Який тип мовлення покладено в основу тексту замітки? Чи вдалим є заголовок? Чому ви так думаєте?

Вшанували пам'ять героїв Крут

30 січня на станції Крути відбулися панахида та мітинг-реквієм пам'яті героїв Крут. Тут зібралися представники органів влади, партій та громадських організацій Чернігівщини, а також делегації з Києва, Львова, Сумщини.

Панахиду відправили священники Української Православної Церкви Київського патріархату.

На мітингу виступили народні депутати України Лілія Григорович та Ярослав Федорин, голова Союзу Українок Алена Пашко, представники інших громадських організацій.

Учасники мітингу вшанували пам'ять українських юнаків хвилиною мовчання. До пам'ятника Героям Крут були покладені квіти.

(З газети).

IV. Виконання творчих завдань і вправ.

1. Вправа 183.

Прочитати текст. Визначити його тему й основну думку. У якому стилі мовлення він написаний? Свою думку довести.

За словником іншомовних слів з'ясувати значення слів-термінів: хроніка, рубрика.

2. Вправа 184.

Прочитати зміст замітки. Визначити її основну думку. До якого типу мовлення належить текст?

3. Написати замітку для стінгазети гімназії на одну з поданих нижче тем:

Допомога бібліотеці нашої гімназії.

Упорядкування подвір'я гімназії.

Допомога пернатим друзям.

Екскурсії до музею м. Ужгород.

V. Підсумок роботи.

VI. Завдання додому.

Вправа 185.

Написати замітку-інформацію про факти з життя класу, гімназії. Замітка може бути складена у формі листа до редакції дитячої газети, журналу.

Тема уроку. Зв'язне мовлення. Особливості побудови елементарного роздуму.

Мета уроку. Навчити дітей створювати усні та письмові елементарні твори-роздуми на теми, пов'язані з їх життєвим досвідом.

Виробляти вміння підпорядковувати висловлювання темі та основній думці, використовувати мовні засоби зв'язку між реченнями в тексті, додержуватися абзаців.

Удосконалювати навички знаходити й виправляти недоліки та помилки в змісті, побудові й мовному оформленні власних висловлювань, спираючись на засвоєні знання.

Засвоїти закономірності побудови текстів різних типів, навчити виділяти їх характерні ознаки з точки зору внутрішньої структури та мовної організації.

Розвивати зв'язне мовлення, логічне мислення, емоції, кругозір.

Виховувати вміння обстоювати істину, спростовувати хибні твердження, вести дискусію, виховувати активну життєву позицію.

Обладнання уроку. Тексти різних типів мовлення, словники.

Тип уроку. Уроки розвитку зв'язного мовлення.

Хід уроку

I. Повідомлення теми, мети, завдань уроку. Мотивація навчальної діяльності.

II. Сприймання й усвідомлення учнями нового матеріалу.

1. Розповідь учителя про особливості побудови елементарного роздуму.

Тези розповіді

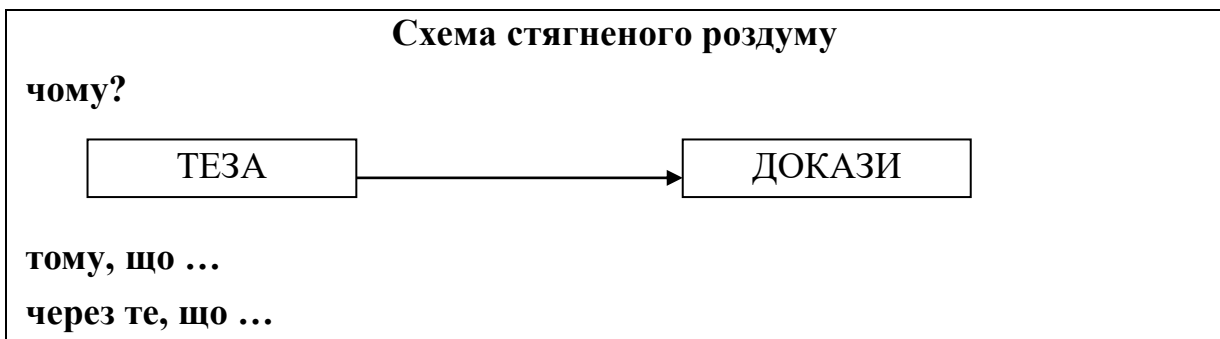
Твір-роздум – це зв'язаний текст, що характеризує логічно послідовний (як доказ чи пояснення чогось) ряд думок, міркувань, висновків на тему. Характерною ознакою тексту-роздуму є перебування речень у відношення причини й наслідку (чи обґрунтування, пояснення думки, висловленої в іншому реченні).

Для твору-розповіді основоположною структурно-семантичною ознакою виступають часові відношення, для опису – просторові, для роздуму – причинно-наслідкові. Внутрішній логічний зміст названих типів мовлення визначає мовну організацію текстів і перш за все типи зв'язку між самостійними реченнями: послідовності (часовий зв'язок), однорідності (просторовий зв'язок) і причинності (причинно-наслідковий зв'язок). Звичайно, що текст має й інші риси. Він може бути письмовий або усний, монологічний чи діалогічний, наділений певними стильовими ознаками. у залежності від сфери обігу й ужитих мовних засобів тексти зокрема діляться на розмовні й наукові, художні, ділові та публіцистичні.

Роздум буває розгорнутий та стягнений. Розгорнутий роздум складається з трьох частин. У першій висловлюється певна думка, яку потрібно довести, – **теза**. У другій частині наводиться **доказ** (або кілька доказів) на підтвердження тези. У третій міститься **висновок**.

Стягнений роздум складається з двох частин: тези та доказу (чи доказів).

Розгорнутий елементарний роздум найчастіше вживається в текстах наукового та ділового стилів. Стягнений роздум використовується в професійному та розмовно-побутовому стилях.

2. Робота з підручником.

Вправа 432.

Прочитати текст. Про що ви дізналися з нього? Скласти план тексту.

III. Виконання творчих завдань і вправ, вправ із розвитку зв'язного мовлення.

1. Лінгвістичний аналіз тексту.

Прочитати виразно спроектовані на екран тексти. Зіставити їх.Зробити висновки про тип і стиль мовлення.

Хлібне поле

Люблю бувати ранком у полі, коли збирають хліб. Ще тільки перші сонячні промені торкнулися землі, а я вже біжу стежкою, що пролягла через поле густої пшениці. Золоте море оточує мене з усіх боків. Густоколосі ниви важко схилили свої голови під гарячим промінням липневого сонця. Тугі колоски розступаються, даючи дорогу. Величаво пливуть у сонячному сяйві степові кораблі. Здалеку чути врочисту мелодію їх моторів.

З самого ранку й пізнього вечора не змовкає в гарячому степу музика праці. Усе навколо співає, ніби радіє новому врожаєві.

(З газети).

Битва на Пилявці

Другого дня, в середу, тільки що піднялося сонце, Богдан рушив свої полки до Пилявки, а спереду виставив татар. Теміш привів їх чотири тисячі. Щоб налякати панів, Богдан звелів одягти в татарський одяг ще кілька тисяч козаків.Татари кинулись до річки і крикнули: “Алла! Алла!”

Усі жовніри, пани вхопились за шаблі й рушниці. На них напав страх. Полки похапцем рушили на татар та козаків. Уже татари й полк Чорноти перескочили через греблю й кинулись на передні польські полки. Поляки бились завзятущо. Але Чорнота зумисне буцім не встояв і подався назад, за греблю й одступився далеченько за річку. За ним слідом одступились і татари. Палкий пан Вітовський погнався з полком через греблю, за ним побігли й інші полки ...А Чорнота одступався зі своїм полком усе далі. Він заманював поляків хитрощами, щоб ввігнались у козацький табір.

На низині стояв легкий туман. Пани зоналу гнались щосили, доки в тумані наткнулись на армію Хмельницького. Несподівано вони почули його голос: “За віру, молодці, за віру!”

Полягли дорогі польські кунтуші, неначе тишиний квітник, скошений народною косою.

(За І. Нечуєм-Левицьким).

Жайворонки

Ще в давні часи, коли черепахи в орлів літати вчилися, молодий Жайворонок сидів недалеко від того місця, де одна зі згаданих черепах ... своє літання щасливо скінчила з великим шумом та грюкотом на камені. Жайворонок злякався і, тремтячи всім тілом, дістався до свого батька:

– Батечку! Біля тієї гори, мабуть, сів орел, про якого ти мені розповідав колись, що то найстрашніша і найсильніша з усіх птиця ...

– А чому тобі так здалося, синку? – спитався старший.

– Батичку! Коли він снідав, я такої швидкості, шуму та грому ніколи не бачив!

– Коханий мій синку! – сказав старший. – Ти маєш молоденький розумець ... Знай, друже мій, і завжди співай отаку пісеньку:

Не той орел, що високо літає,

А той, що легко сідає ...

(За Г. Сковородою).

2. Вправа 430.

Прочитати текст. Визначити його основну думку. Як вона доводиться? До якого типу мовлення належить текст?

3. Вправа 431.

Сказати, яким стилем і типом мовлення ви користуєтесь, готуючи усну відповідь на уроках математики, мови. З яких частин складається роздум? Що є доказами на тему про мову? Свою думку обґрунтувати.

4. Скласти невеликий роздум (усний і письмовий) на одну з тем:

- Чи потребує природа захисту?
- Улюблене свято моєї родини.
- Чому Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Тараса Шевченка ми називаємо великими українцями?
- Моє улюблене заняття.

5. Прочитати народні прислів'я. Яку тезу можна дібрати до роздуму, у якому кожне з поданих прислів'їв могло б бути висновком? Записати дібрані тези. Скласти один із текстів-роздумів.

Кожен кулик своє болото хвалить. Птицю нізнаєш по пір'ю, а людину по мові. Ясні очі, та чортові думки. Годі побудувати словом, коли те саме руйнувати ділом.

IV. Підсумок уроку.

V. Завдання додому.

Вправа 433.

Прочитати текст. Визначити тему й основну думку. До якого типу мовлення він належить? Знайти тезу, докази, висновок.

Дати відповіді на подані нижче запитання.

Родинне свято
“Тепло отчого дому”

Тема: Тепло отчого дому.

Мета: Вчити дітей любити своїх батьків, поважати старших, з любов'ю і шаною ставитися до своїх бабусь і дідусів.

Обладнання: Зал прикрашено рушниками, іконами, портретами та фотографіями кожної сім'ї.

На свято запрошені батьки, матусі, бабусі і дідусі.

Вчитель: Розпочинаємо родинне свято на тему “Тепло отчого дому”.

*Рідні мами, рідні мати!
 Ми вітаєм вас на святі!
 Ми вас любим щиро-щиро,
 Вам бажаєм щастя й миру.
 Ви нас теж любіть, рідненькі,
 Бо ми діти дороженькі,
 Хочем бути на вас схожі
 І, як ви такі ж хороші,
 Хай же наше добре слово
 Розцвітає веселково.*

Вчитель: Любі діти! Батько і мати – найрідніші для нас люди. Від них ми одержуємо життя, вони вчать нас людських правил. Перше слово, яке дитина вимовляє, – це слово “мама”. І не даремно, бо першою людиною, яка схиляється над її колискою, є мама.

*Є немало нам на світі,
 Мами добрі, мами світлі.
 Та одна є наймиліша...
 Хто вона? Скажу вам я –*

Рідна матінка моя.

*І коли згрубіла ваша мова,
Їй здобудьте ласку від дітей.
Бережіть її від злого слова,
Бо найглибші рани від дітей.*

*Мати піде, в серці лишить рану,
Всохне корінь твій і верховіть,
Закликаю, бережіть маму,
Діти світу, матір бережіть.*

(Пісня “Сонечко всміхнулось”).

Вчитель: З маминим словом і піснею в душу дитини вливається любов до рідної мови.

*Рідне слово, над старими яворами
Білих буслів білі діти
Зранку раночку дзьобами
Вчаться рідно клекотіти.
І рідненько тьохка в лузі
Соловей до солов'їхи,
А мене навча матуся
Рідним словом розмовляти.*

Вчитель: Кожна мати, кожен батько вчать свою дитину любити рідний край – місце, де народився, вчать любити рідну хату.

*Прилинь, прилинь до рідного села,
Приїдь, приїдь, тебе чекає хата.
Тут вишня соловейком зацвіла
І в нього будуть солов'ята.
Прилинь, хоч в гості до Зелених свят,
Візьми дітей, нехай дитина знає,*

*Що і вночі маленьких солов'ят
Своєї мови батько навчає.*

*Прилинь додому в солов'їний день,
Хай зрозуміє тут твоя дитина:
До дідових і бабиних пісень
Подібна дуже мова солов'їна.*

*Не скупіться не теплі слова,
У світі так мало тепла,
Лиш рідної хати,
Та від лагідних рук мами й тата.*

*Коли зміцніють крила, щоб літати,
Не забувай про рідних маму й тата.
Та встигни добре слово їм сказати,
Допоки ти живеш у рідній хаті.*

(Пісня “Моя хата”).

Вчитель: Материнське серце здатне прийматися болем дитини на відстані, журитися за долю своїх дітей усе життя. Якби могла, сонечко прихилила б...

У гніздечку у рідненькім пташинім

*При батечку і при неньці весело дитині.
Птах пташкам в тихім кутку гніздечко звиває,
Пухом стелить, пісеньку співає.
Рідний батько, рідна ненька хоч би й умлівали,
Ще б дитині хліб добули, зірку з неба зняли,
Хоч у вирію небо краще, сонечко тепліше
Пташка в рідний край вертає, бо тут їй миліше.
І ти, синку, погуляєш соколом в чужині
Аж побачиш, нема краю, як в рідній країні.
І ти, доню, найдеш долю між людьми і втіху
Та все ж ладна літатиме у хатину рідну.*

*Всюди гарно, всюди славно, всюди добрі люди,
Ліпше, як у батька, неньки вам ніде не буде.*

Вчитель: Перші поняття про щастя, добро і ласку нерозривно пов'язані з рідним домом і його берегинєю – мамою. А її колискова пісня звучить найніжнішою музикою і тоді, коли посрібляться наші скроні. З колискової пісні починається потяг людини до добра і творчості.

*Одна Батьківщина, і двох не буває,
Місця, де родилися, завжди святі.
Хто рідну оселю свою забуває,
Той долі не знайде в житті.
Чи можна забути цю пісню,
Що мати співала малому, коли засинав.
Чи можна забути ту стежку до хати,
Що босим колись протоптав.
Тут мамина пісня лунає і нині,
Її підхопили поля і гаї,
Її вечорами по всій Україні
Співають в садах солов'ї.
І я припадаю до неї устами,
І серцем вбираю, мов спраглий, води...
Без рідної мови, без рідної мами
Збідніє, збідніє земля назавжди.*

(Коліскова пісня).

Вчитель: Мати завжди турбується про вас. А чи завжди ви допомагаєте мамі?

Сценка: Вітько-бідак страждає так, аж здригає ногами.

*Він за столом, він пише твір:
“Я помагаю мамі”.*

Старанно олівець гризе і супить брові грізно,
 Але нічого – хоч умри: до голови не лізе.
 Та ось тихесенько зайшла в його кімнату мати:
 “Вітько, будь-ласка, в магазин сходи за сірниками”.
 “Ідея!” – вигукнув синок, а мамі:
 “Ну й морока. Сама іди,
 Я пишу твір, роблю складні уроки”.
 І мама вийшла, а Вітько швиденько
 Пише в зошит:
 “Я в магазин завжди ходжу, коли мене попросять”.
 Хвилин за десять мама знов з’являється у дверях:
 “Вітько.. картопельки почисть, а я зварю вечерю”.
 “Сама начисть,” –
 Кричить Вітько, та так, що ледь не лусне.
 “Я твір пишу, я зайнятий
 Сама звари картоплю!”
 Виходить мама, а синок писати знов сідає:
 “Я мамі сам варю обід, вечерю та сніданок”.
 Радіє син: – “Не твір, а люкс!
 Оцінка буде гарна”.
 І геть не думає про те, що він радіє марно.

Вчитель: Я думаю, що серед вас, діти, немає таких Вітьків. А зараз послухаємо, як ви допомагаєте своїм батькам. (Діти розповідають).

Коли в начальником я стала

Хоч на одну годину,
 То я б одразу наказала
 Закон ввести єдиний:
 У дні святкові й вихідні

*Батьків не допускати
 Без нас у парк, на стадіон,
 До цирку й до театру,
 Ще й всюди входи спорядила б
 Словами охоронними:
 “Вхід без дітей для всіх батьків
 Суворо заборонений”.*

Ну і мама! Ну і тато!

Наче справжні дошкільнята:

*Нічогосінько не знають, смішно і казати комусь,
 Бо щодня мене питають,
 Лиш одне: “Чому?” й “чому?”
 Ти чому образив Віту?
 А чому отримав двійку?
 А чому прийшов так пізно?
 А чому в шкарпетках дірка?
 Ти чому такий непослух?
 А чому не стелиш постіль?
 Ти чому це вірш не учиш?
 А чому портфель без ручки?
 І чому такий синець?
 Ох, настане мій кінець!
 Не пояснити їм ніколи,
 Хоч би й дуже захотів.
 Треба їх віддати до школи,
 Хай питають вчителів.*

Вчитель: До цього свята діти підбирали і запам'ятовувати прислів'я і приказки, про батька, матір і дітей. Вони становлять начебто неписаний збірник правил, яким має людина користуватися у повсякденному житті.

Діти, назвіть ті прислів'я і приказки, які ви запам'ятали.

Скрізь добре, а вдома краще.

Вдома стіни допомагають.

Добре тому, хто в своєму домі.

Не навчив батько, не навчить і дядько.

У батька-задири і син забіяка.

Який куц, така й хворостина.

Який батько, така й дитина.

Шануй батька й неньку, буде тобі скрізь гладенько.

У сокола і діти соколята.

Добрі діти батькам вінець, а злі – батькам кінець.

Яка сім'я, така й я.

Який дуб, такий тин, який батько, такий син.

Який куц, така й калина, яка мати – така й дитина.

Мати однією рукою б'є, а другою гладить.

Вчитель: Споконвіку батько вважався господарем сім'ї. Його обов'язком було піклуватися про жінку, дітей і захищати їх. Батьків приклад, батькове слово, батьків наказ завжди служили законом для родини. Особливо хлопці хотіли наслідувати батька, бути такими сильними і працьовитими, як він.

Але у всіх народів у всі часи жінка-мати була берегінею, ангелом-хоронителем домашнього вогнища. Вона за своєю природою є втіленням ласки і доброти.

Мати – це вічність життя.

(Пісня “Рідна мати моя”).

Вчитель: Бабуся, бабунечка, бабусенька. Яке пестливе, лагідне і красиве ім'я. у світі є батьки і діти. Ваші батько і мати є дітьми ваших бабусь і дідусів. Рід людський складається з поколінь. І всі ми повинні поважати і вшановувати старших. Їх слово повинно стати законом для всіх нас.

Пісня про бабусю.

Вчитель: А зараз ми проведемо невелику анкету.

1. Назвіть дні народження ваших тата і мами.
2. Чи ділитесь ви ласощами з батьками, якщо вас пригостять.
3. Моя мама найкраща в світі, бо вона...
4. Я люблю свого тата за те, що він...
5. Коли б я був чарівником, я зробив би для тата і мами ось що...

Вчитель: “Три біди є у людини – смерть, старість, погані діти” – говорить народна мудрість. Старість неминуча, смерть невблаганна, перед нею не можна зачинити двері свого дому, а від поганих дітей можна дім вберегти, як від вогню. І це залежить не тільки від батьків, а й від дітей.

Діти, в четвертій заповіді Божій сказано: “Шануй батька й неньку свою, добре тобі буде і довго проживеш на землі”.

То ж прислухаймося до цієї заповіді. Намагайтеся дути чемними, любіть батьків і турбуйтеся про них, не завдавайте їм прикрощів, а як станете дорослими і розлетитесь з теплого батьківського гнізда по всьому світу, пам'ятайте, що батько і мати з нетерпінням чекають вісточки від вас.

*Ми любим вас, кохані мами й тати,
Ми вам бажаємо здоров'ячка багато,
Ми хочемо, щоб завжди ви раділи
І щоб в житті ніколи не хворіли.*

Хоч часом ми буваємо нечемні

*І дуже ви хвилюєтесь за нас,
Але у серці знаємо напевно,*

*Ми більше радуємо вас.
Хай Бог охороняє вас від злого,
Хай світить сонце і колосяться жита,
Щоб були ви щасливі і здорові
На многії і благії літа.
Многая літа.*

Сценарій вечора до дня вчителя
“Наше вітання дорогим вчителям”

Святково оформлена сцена. В залі, за накритими столами, сидять вчителі. На кожному столику стоять святкові букети.

Ведуча 1: Сьогодні у нас свято Вчителя. В зв'язку з цією подією ми хочемо привітати вчителів та побажати їм всього найкращого. Перш за все ми хочемо подякувати Вам за вашу працю.

Ведуча 2: *Вчителю наш милий,
 Ми складаєм Вам подяку,
 Що так щиро нас учили.
 Ми пильненькі Ваші діти,
 Вашу працю зрозуміли –
 Ні часу, ні сил здоров'я
 Ви для нас не пожаліли.
 Ви нам всім розкрили очі,
 Показали правди світло,
 Що знанням в умах дитячих
 Дивом-квіткою розквітло.
 Ви розкрили світу чари,
 Сині гори, темні води,
 Ви навчили розуміти
 Дива і красу природи.
 Гріх, неправду і нечесність
 Ви ненавидіти вчили.
 Витривалістю, завзяттям
 Добиватися до цілі.*

Звучить пісня у виконанні 9 класу “Пісня про вчительку”.

Ведуча 1: У цей святковий день ми хочемо привітати директора гімназії.

Шановний Василю Степановичу! Вітаємо Вас з Днем вчителя. Бажаємо Вам щастя, здоров'я сімейного благополуччя.

Учениця: *Дай Вам, Боже, днів щасливих,
Дай добра, здоров'я, сили.
Дай любові, згоди, втіхи,
Змоги дай – життю радіти
І ділитись словом щирим,
Теплим, радісним, правдивим.*

Учень 1:   *– А сьогодні на це свято,
Щастя зичим Вам багато.
Хай вас Бог благословляє
І многих літ Вам посилає.*

(Дарує квіти).

Даруємо Вам пісню “На зорі мене мамо збуди”.

Ведуча 2: Це вітання ми даруємо дорогій Зої Ананьївні – заступнику директора з навчально-виховної роботи.

*Прийміть вітання наші щирі,
Хай Ваша доля розквіта,
Хай в здоров'ї і щедротах
Рясні красуються літа.
Добро нехай незгасно світить,
Ласкаве сонце радісно сія,
Вам сьогодні – найтепліші
І найщиріші слова.
Нехай волошки цвітуть в яскраві ранки,
Здійсняться тисячі Ваших бажань.
Щоб доля дарувала тільки щастя,*

*Ні грама бід, на капельки страждань.
Хай завжди Господь Бог допомагає
І Матір Божжа Вас охороняє
На многії і благії літа –
Здоров'я і щасливого життя.*

(Дарують квіти).

Для вас звучить пісня у виконанні ансамблю дівчат “Калинонька”. Пісня “Нехай тобі розкаже дощ”.

Ведуча 1: Шановних Зіну Василівну і Тіну Сергіївну.

*Ми Вас вітаєм,
Всіх благ земних ми Вам бажаєм.
За щирість, людяність і простоту
Всі квіти світу Вам даруєм.
За чуйне серце й доброту
Хай щастям і веселістю повниться
Ваша хата.
Хай буде родина здорова й багата,
Хай радісним буде Ваше життя
На многії і благії літа.*

(Учень дарує квіти).

Ведуча 1: В дарунок прийміть пісню “Чайки”.

(Виконує ансамбль “Калинонька”).

Ведуча 2: Вітаємо з Днем вчителя Ганну Василівну та Ольгу Петрівну.

Бажаємо багато довгих і щасливих літ. Зичимо щастя, доброго здоров'я.

(Дарують квіти).

Учень 2: *Божої ласки Вам бажаєм,
Нехай в душі не вигасне зірниця
І мудрість літ не стане тягарем.*

*Хай щастя з Вами буде день у день,
Немов вода цілюща у криниці.
Хай обминають горе і біда,
Пахучим цвітом стелиться дорога,
Добра і радості від Бога,
Поваги і здоров'я на літа.*

Дарують пісню “Кущ калини” хлопці 9 класу (квартет).

Ведуча 1: Шановних Миколу Миколайовича та Петра Павловича ми всі вітаємо із цим святом. Бажаємо Вам щастя, здоров'я, кавказького довголіття, сімейного благополуччя, та всього найкращого у Вашому житті.

(Дарують квіти).

Учениця 2: Щиро вітаємо Вас і зичимо великого щастя, багатства, радості, добра, надії, віри – їх багато. А мало – болю, смутку, втрат.

*Нехай боронить мати Божя
Від злих людей і різних бід,
Хай дасть здоров'я і допоможе
Прожити в щасті многая літ!*

В дарунок прийміть від нас пісню “Айстри”.

Ведуча 2: Дорогі вчителі, зараз запрошуємо Вас на танець.

Звучить музика, учні запрошують вчителів до танцю.

Ведуча 2: Шановні Наталю Романівно та Валентино Миколаївно! Вітаємо Вас, зичимо щастя, міцного здоров'я, добробуту.

Учениця 3: *Нехай волошками цвітуть для Вас світанки,
Нехай здійсняться тисячі бажань,
Нехай дарує доля тільки щастя,
Ні грама бід, ні капельки страждань.*

(Дарують квіти).

Даруємо Вам пісню “Білі лілеї”.

Виконує дует.

Ведуча 1: Вітаємо з Днем вчителя Григорія Йосиповича та Степана Анатолійовича.

*Хай доля Вам всміхнеться
Як сонечко з-за хмар,
Хай добре Вам живеться,
Ще краще, ніж зараз нам.*

(Дарують квіти).

Ми даруємо Вам пісню “Ой, чого, калино, віти похилила”.

Ведуча 2: Дорогих наших учителів Наталю Петрівну, Євгенію Григорівну, Зіну Ананіївну та нашу першу вчительку Тамару Богданівну вітаємо із святом.

*Прийміть сьогодні осені красу,
Дерев багряних ніжність й ласку.
Нехай дорога Ваша завжди буде ясна
Як наші мрії юні, молоді.
Нехай Вам сонце сміється,
Нехай Вам все удається.*

Учень 3: *Нехай вам доля дарує
Щастя цілий букет.
Будьте завжди здорові,
Душею щирі й молоді,
Немов та неба щира голубінь.*

Ведуча 1: В дарунок прозвучить пісня “Перша вчителька”.

Виконують учні всього класу.

Ведуча 2: А тепер послухайте гумореску “Сліпе кохання”.

Учениця: На цьому наша концертна програма закінчується, по закінченні свята ми всім вчителям даруємо пісню “Літа минають”.

Учениця 2: А зараз запрошуємо вчителів покуштувати торти та каву. Починаємо годину

відпочинку та розваг!

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабич Н.Д. Українська мова (для 10 кл.). – Львів, 1999.
2. Бабич Н.Д. Українська мова (для 11 кл.). – Львів, 1999.
3. Біляєв О.М. Сучасний урок української мови. – Київ, 1981.
4. Борисюк І.В. Роль тексту в розвитку мовлення учнів. Ж. Мовознавство. – 1998.
5. Вихованець І.Р. Таїна слова. – К., 1990.
6. Глазова О., Косян Т. Ділове мовлення (для 5-11 класів). – К., 1995.
7. Глазова О., Косян Т. Навчальна переказі (5-7 класи). Ж. “Дивослово”. – 1995.
8. Головашук С.І. Словник-довідник з правопису та слововживання – К., 1989.
9. Гуйванюк Н. Українська мова (8-9 кл.). – Львів, 1999.
10. Джука К.Г. Українська мова (6 кл.). – Львів, 2001.
11. Довга О.М. Як писати твір. Методичний посібник для вчителів-словесників. – К., 1995.
12. Коваль А.П. Слово про слово. К., 1986.
13. Мельничайко В.Я. Творчі роботи на уроках української мови. – К., 1984.
14. Наумчук М.М. Сучасний урок української мови в початковій школі – Тернопіль, 2001.
15. Олійник І.С. Методика викладання української мови в середній школі. – К., 1989.
16. Олійник О.Б. Мова моя калинова. – К., 1993.
17. Потапенко О.І. Збірник переказів з української мови (для 5-9 класів). – К., 1990.
18. Програма для середньої загальноосвітньої школи. Рідна мова. 5-11 кл. – К., 1998.
19. Роговик І.Д. Робота над описом у 4 класі. – УМЛШ. – 1976.
20. Скаб М.В. Українська мова (5 кл.). – Львів, 1999.
21. Словник труднощів української мови / за ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 1989.
22. Стельмахович М.Г. Система роботи з розвитку зв’язного мовлення в 4-8 класах. – К., 1981.
23. Сукомел М.О. Уроки розвитку зв’язного мовлення в 4 класі. – УМЛШ. – 1983.
24. Сухомлинський В.О. Слово рідної мови. Ж. Українська мова і література в школі. – 1987.
25. Чак Є.Д. Барви нашого слова. – к., 1989.
26. Шелехова Г.Т. Про систему роботи з розвитку зв’язного мовлення учнів. Ж. Дивослово. – 1994.
27. Шелехова Г., Скуратівський Л. Рідна мова. Робочий зошит учня. – К., 1998.
28. Ющук І.П. Практикум з правопису української мови. – К., 1997.

ДОДАТОК 2

НЕСТАНДАРТНИЙ УРОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У чому ж полягає його зміст, чим відрізняється він від стандартного? Відомо, що будь-який урок – це складне педагогічне явище, витвір учителя, де є змога щоразу показувати зразки засвоєння учнями знань, умінь та навичок. Кожний урок містить головну думку, яку педагог закріплює у свідомості школярів, групуючи довкола неї інші думки і факти. Стандартний урок охоплює основні етапи навчального процесу:

- підготовка до вивчення теми;
- первинне сприйняття матеріалу;
- осмислення його;
- закріплення опанованого повторенням і різноманітними вправами;
- закріплення матеріалу застосуванням знань на практиці;
- вироблення навичок в ході вправляння й тренування;
- контроль, перевірка та облік;
- підсумки, узагальнення й систематизація всього засвоєного матеріалу.

Уроки ж, які не вкладаються (повністю або частково) в рамки виробленого й сформульованого дидактикою стереотипу, на яких учитель не дотримується чітких етапів навчального процесу, методів, традиційних видів роботи – нестандартні. Для шкіл з угорською мовою навчання характерні уроки: діалоги, ігри, диспути, КВК, конференції, концерти, заняття з вивченням грамоти, мови та читання.

Нестандартний урок – передусім творчість, самобутність, навіть мистецтво педагога, вчителя-майстра, який застосовує власні нетрадиційні форми роботи з дітьми, використовує індивідуальні, часто саморобні (і тим найбільш корисні для

учнів) дидактичні матеріали, дедалі більше урізноманітнюючи й удосконалюючи їх. Для таких уроків характерною є інформаційно-пізнавальна система навчання – оволодіння готовими знаннями, пошук нових, розкриття внутрішньої сутності явищ через гру, лекцію, диспут.

Нестандартний урок максимально стимулює пізнавальну самостійність, творчу активність та ініціативу школярів. Навчання спрямоване на розвиток, підвищення якості знань, формування працьовитості, потрібних у житті навичок та вмінь. Велике значення має емоційна сфера дитини, розвиток її природних задатків, удосконалення здібностей. Наводимо фрагменти нестандартних уроків української мови, на яких ми прагнули не лише допомогти шкорулям оволодіти мовою, а і сформувати їх причетність до громади, де державною мовою є українська.

Тема уроку : Весна

Тип уроку – нестандартний – КВК

Мета: поширити, узагальнити знання дітей з теми "Весна". Розкрити смислову та образну пам'ять, уміння узагальнювати, виховати почуття прекрасного, турботливе ставлення до того живого, що оточує їх на рідній землі..

У класі парти поставлені в два ряди, один проти одного. В центрі, на підвищенні, сидить учениця у костюмі "Українська мова". Поруч за двома партами – помічники, весняні брати-місяці в костюмах, члени журі.

Команди розташувалися одна навпроти одної. Капітани – попереду. В усіх учнів – емблеми. На дощці – вислови про книгу: "Книга вчить, як на світі жить", "Хто багато читає, той багато знає", плакати до тем "Весна", "Бережи хліб".

1. Вступне слово вчителя.

Наша улюблена "Українська мова" проводить підсумковий урок-КВК до теми "Весна". Вона хоче побачити й перевірити, як члени команд уміють читати й переказувати, малювати і коментувати, складати знаки: чи знають ознаки пробудження природи, весняні свята. Девіз команди

2. Привітання команд.

Девіз команди "Читайки":

Ми – читайки, книголюби – молодії, ми всезнайки.”

Девіз команди “Книголюби”:

“Носа вам утремо –

Залюбки читаємо.

Коровай заберемо.

Перемогу в боротьбі

Здобути бажаємо.

3. Вікторина.

"Читайки"

1. Назвати ознаки весни;
2. Коротко інформувати про День жінок;
3. Розказати прохання книжки;
4. Назвати 3 прислів'я про весну;
5. Розповісти, як слід берегти природу;

"Книголюби"

1. Які свята є навесні;
  2. Які твори про весну читали?
  3. Загадки про весну (3);
  4. Назвати перші весняні квіти;
  5. Чому квітець сердиться на травень?
-
4. Назвати казки про професії на селі ("Як березень в гості до квітня йшов")
  5. Конкурс капітанів "Склади казку". Скласти казку "Зернятко".
  6. Конкурс "Кращий художник".
  7. Конкурс "Хто спостережливіший".

8. Кращий декламатор вірша про весну.

9. Хто швидше прочитаєскоромовну.

Сів шпак на шпаківню, Так, як ти, не вмію я,

Заспівав шпак півню: Ти не вмієш так, як я.

10. Хто краще перекаже? Слухають запис тексту на плівці.

11. Підсумок.

Читанка:

– Я, учні, побачила, що ви всі добре вмієте читати, й переказувати, й малювати, шанувати книжки, любите природу й бережете її. За все це вам велике спасибі.

Урок– бесіда

Тема уроку — Подорож у країну казкових імен

Мета. збагатити словниковий запас учнів. Працювати над зв'язним мовленням, технікою читання. Розвивати в учнів уяву, зорову пам'ять.

Обладнання: виставка збірників казок народів світу: Аплікації до різних казок. Маски звірів — героїв казок. Плакат з іменами героїв казок.

Хід уроку

Оголошення теми та мети уроку. Вступне слово.

– Непередавано чарівний світ народних казок. У них народ утілює свою мудрість, погляди на добро і зло, правду і кривду. А добро завжди перемагає зло, правда – кривду. Тому ми й любимо їх читати та слухати. У казках, як і в творах інших жаирів, кожний персонаж має своє ім'я. Творить імена народ, відзначаються вони яскравою індивідуальністю. Це нашоє нас на думку, що український народ придумовував оригінальні імена, пов'язуючи їх із життєвими заняттями, досвідом.

Діалог:

– А чи задумувались ви над іменами казкових персонажів?

-У них людські імена: Іван, Михайло, Олена... Існують і вигадані,

фантастичні: Валюра, Вернигора, Вернидуб, Крутивус, Перепийвода, Котигорошок. Такі імена влучно характеризують персонажів. Цікавими щодо змісту є імена, що складаються з двох слів. Хто може їх назвати?

– Лисичка-сестричка, Вовк-панібрат, Козадерева, Кабан-іклан, Зайчик-побігайчик.

– Який зміст мають другі слова в іменах? Для чого вони вживаються?

– Вони називають у більшості випадків якусь особливість казкового персонажу. Наприклад: Вовк мав великий хвіст, схожий на помело. Коза – любила їсти дерезу, Лисичка з усіма звірями спочатку хитро подружить, як рідна сестра, і використовує цю дружбу на користь собі.

Показую героїв казок, учні записують прикметники до власних імен, дехто з учнів пригадає, із якої це казки (назву казки).

Підсумок. Ми сьогодні дізнались про казкові імена. А ви запитайте своїх батьків про ваші імена.

До нестандартних уроків треба віднести і урок – заочну екскурсію до якоїсь частини мови і урок-пресконференцію. Вносячи ігрові елементи, робимо урок української мови нестандартним.

Як стверджують психологи, гра є одним з основних видів діяльності людини. Більше того гру доцільно використовувати як метод навчання в національних школах, вона імітує українське мовне середовище. Ігрові елементи фактично можна використовувати на будь-якому з етапів уроку.

Використання ігрових елементів на нестандартних тематичних уроках не є самоціллю. Така організація заняття дає свої позитивні наслідки: виховує у дітей інтерес до навчання, сприяє успішному засвоєнню навчального матеріалу, створює умови для поглибленого вивчення окремих розділів програми, сприяє розширенню світогляду учнів, дає можливість урізноманітнювати форми роботи на уроці, розвиває мовлення учнів, їхню творчу фантазію і здібності. Але такі уроки ставлять особливі завдання перед вчителями. Вони вимагають великої

фахової та методичної підготовки, багатой фантазії, творчого вогника, постійного прагнення до невтомного пошуку.

Найвищою винагородою за таку працю є вдячні, зацікавлені очі учнів. 1 етап формувального експерименту

Навчальна робота

Зміст навчання визначається як система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей людини та формування світогляду, моралі і поведінки, підготовку до суспільного життя, праці. В ньому чітко окреслений мінімум систематизованих знань з орфоєпії, лексики, фонетики й орфографії, граматики, який є основою для розвитку в учнів умінь усного і писемного мовлення, формування в них комунікативних умінь та культурознавчих і світоглядних уявлень. Нами був зроблений ретельний аналіз навчальних планів та програм і вишукані можливості використовувати регіональний, історичний, екологічний матеріал при вивченні всіх навчальних дисциплін.

Оволодіння цим змістом відбувалося за умов дотримання необхідних організаційних і дидактичних умов. Розроблена нами система враховувала, що зміст навчально-виховного процесу має залежати від того, як сучасний студент ставиться до себе, в чому вбачає сенс свого життя. Зрозуміло, якщо він вбачає сенс свого життя тільки в особистому добробуті, спокої, відсутності проблем, то це викликає занепокоєння. Якщо не внести коректив до змісту та методики навчання й виховання і тим самим не здійснити трансформування свідомості до вищого рівня, то суспільство буде мати не свідомого громадянина своєї держави, а пасивного споглядача, якому байдужа доля народу.

Головною задачею на початковому етапі вивчення української мови у ВНЗ було не тільки сформувати вміння та навички вільно, комунікативно виправдано користуватися державною мовою у найрізноманітніших життєвих ситуаціях, не

відчувати мовленнєвого дискомфорту, а і навчити мислити українською, вести діалог. До того ж, ми поставили за мету організувати процес вивчення мови таким чином, щоб забезпечити вплив на емоційну сферу студента, через яку полегшується сприймання виховних впливів, відбувається формування рис громадянина, патріота своєї держави.

Програма з української мови загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання передбачає вивчення систематичного нормативного курсу фонетики, графіки й орфоєпії, будови слова й словотвору, морфології й синтаксису, орфографії й пунктуації, стилістики, роботу з розвитку зв'язного мовлення. Ця програма узгоджена з програмою з рідної (угорської) мови. Та дається вона учням досить складно. Щоб уникнути штучного запам'ятовування слів, правил правопису ми відмовилися від застарілої перекладацької методики вивчення мови і запровадили нові форми, методи навчання і технології серед них слід назвати нестандартні уроки такі як урок-свято, урок – КВК, урок-диспут, урок-зустріч (з письменниками, депутатами тощо) (див.додаток 1,2,3), ігрові технології, діалогізація навчання, технології контекстного спостереження та кросс-культурного аналізу при коментуванні текстів. Нами розроблена система дидактичних ігор на уроці української мови, що сприяє кращому засвоєнню знань, прищеплює інтерес і любов до мови [54], вчить самостійно мислити: аналізувати, узагальнювати, робити висновки. Встановлено, що ігрові методи навчання здійснюють більш мобілізуючий вплив на учнів, аніж інформаційні. В межах імітаційно-ігрової діяльності, яка передбачала закріплення мовленнєвого матеріалу в моделюючих імітаційно-ігрових ситуаціях ми вчили мислити українською мовою, намагалися сформуванати переконання, що всі учні це єдиний український народ, хоча і угорської національності.

Позакласна виховна робота

При визначенні змісту і форм виховної роботи з учнями ми виходили з того, що вона має допомогти дітям осмислити, що на Україні проживають люди різних національностей, але всі вони громадяни України. Їхній Дім – Україна.

Виховні справи передбачали залучення учнів до конкретних видів діяльності, передбачалися ситуації – ділеми, які були спрямовані на особистість учня, на гімнастику його почуттів і поведінки. При цьому враховувалися специфічні історичні, морально-етичні норми етносу, соціально-культурний досвід регіону, особливості культури інших етнічних спільнот і, зокрема, українського етносу (державовизначальної нації регіону).

Виховні справи носили комплексний, соціально-орієнтований характер і скеровувалися на досягнення конкретної мети. Вони були підпорядковані досягненню головної цілі – вихованню почуття громадянськості, формуванню національної самосвідомості та свідомості у учнів.

Щоб досягти доступності, цікавості та емоційної насиченості виховних справ, задоволеності учнів від участі в них, намагалися забезпечити їх народознавче підґрунтя, як умову відповідності виховного впливу фізіології та національним особливостям дитини. Адже елементи народознавства близькі і зрозумілі дітям, вони природно сприймаються, легше і більш глибоко усвідомлюються. При підготовці до виховної справи учні самостійно опрацьовували історичні літературні джерела, готували повідомлення, нариси, робили замальовки.

При плануванні краєзнавчої роботи ми дотримувалися наступного погляду: тільки прищепивши дитині любов до регіону, де вона народилася і живе – до малої батьківщини, можна зацікавити і заохотити її вивчати свій край, історію його соціально-економічного розвитку і примножувати його красу.

Серед найбільш цікавих і корисних виховних справ слід назвати: “Моя земля – земля моїх батьків”, “Мій рідний край”, “Історія мого села (міста)”, свято “Івана Купали”, “Золота осінь”. “Бал винограду”. “Закарпатські народні традиції

угорців”; конкурси екскурсиводів, юних істориків, конкурс сімейних ігор батьків і дітей тощо.

Формуванню рис патріотизму, любові до своєї Батьківщини, відданості своєму народу і національній ідеї сприяє поширення серед учнівської молоді національних меншин скаутського руху. Так, у Мукачеві знаходиться штаб-квартира угорських скаутів, у якій раз на тиждень проводяться виховні ситуації, підпорядковані плеканню традицій нації, моральному, трудовому і фізичному вихованню. Гурт з 2005 року видає свій журнал “Слідопит”.

Учні залучалися до створення і роботи музеїв народознавства і краєзнавства. У місті Чопі зусиллями вчителів і учнів створено музей Іштвана Сечені, в Ужгородській загальноосвітній школі № 10 створено етнографічний музей українського і угорського етносів. Серед його експонатів – макети житла українських і угорських поселень, зразки народного одягу, вишиванки, зразки професійної обробки дерева, розпис кераміки, музичних інструментів та інші експонати матеріальної і духовної культури.

Особливе значення має присутність державної атрибутики у школах національних меншин. Вона має свій виховний вплив в тому разі, якщо при її розміщенні враховано традиції національного мистецтва, характерного для угорського етносу.

Позашкільна робота

Позашкільна виховна робота організовувалася таким чином, щоб учні-угорці не замикалися у своєму угорськомовному середовищі, а змагалися, представляли результати своєї діяльності в змішаному етнічному колективі. Проводилися міські конкурси “Шіковна газдиня”, виставки квітів, учнівської творчості, змагання юних краєзнавців. Учні працювали волонтерами, допомагали престарілим, інвалідам, брали участь у історико-краєзнавчій роботі, збиранню матеріалів для музею.